

D O N E S :

H I S T Ò R I A

I M E M Ò R I A

A C A T A L U N Y A

Edita

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura
Agència Catalana del Patrimoni Cultural
Museu d'Història de Catalunya

Coordinació

Raquel Castellà

Autoria dels textos

Mònica Borrell-Cairol
Mariela Fargas
Paloma González
Martín Iturralde
Mary Nash
Marina Picazo
Josep Suñé
Teresa Vinyoles

Disseny gràfic

L'Apòstrof, SCCL

Correcció lingüística

Traductorum

© de les fotografies

Arxiu Ca la Dona, Arxiu Josep Castellà, Photoaisa, Prisma

© d'aquesta edició

Museu d'Història de Catalunya

ISBN

978-84-393-9681-9

Índex

- 5 Presentació
Margarida Sala i Albareda
- 7 Una altra prehistòria.
Una mirada des de l'arqueologia del
gènere
Paloma González Marcén
- 17 Dones i comunitats familiars
a la ciutat grecoromana
Marina Picazo Gurina
- 29 Població, societat, terra, dones i família
a la Catalunya altmedieval
Teresa Vinyoles Vidal
- 40 La dona a la baixa edat mitjana:
família, dot i espiritualitat
Josep Suñé Arce
- 50 La societat a la Catalunya moderna:
els seus fonaments en perspectiva de
gènere
Mariela Fargas Peñarrocha
- 59 Les dones en l'economia, la política
i la cultura catalanes. Segle XIX-1920:
una aproximació a la historiografia
Martín Iturralde Valls
- 69 Memòria, gènere i història.
Catalunya, 1920-1960
Mònica Borrell-Cairol
- 84 Dones, gènere i societat a Catalunya
Mary Nash
- 92 Bibliografia

Presentació

Fa més de dos-cents anys, un grup de dones esperonades per l'esperança que representava la Revolució Francesa van publicar un memorial amb els seus greuges on, entre altres coses, demanaven una educació millor i el dret a no quedar excloses de la vida política. Olympe de Gouges va denunciar la dominació dels homes i va reclamar els Drets de la Dona i de la Ciutadana. Però la Revolució Francesa –considerada un model de progrés social– va excloure les dones del dret a la ciutadania malgrat que havien tingut una participació activa en el moviment revolucionari.

La invisibilitat i l'absència de les dones ha estat una constant al llarg dels anys, la seva participació en la construcció de la societat ha estat minimitzada i al seu voltant s'han creat imaginaris i estereotips que no tenen res a veure amb la realitat.

En ple segle XXI no podem continuar oferint un relat esbiaixat, tenim el dret i l'obligació de revisar i reinterpretar els models socials, els discursos i la historiografia tradicionals.

Els articles que presentem evidencien models creats en pro d'un reduccionisme de la condició de subjecte actiu de les dones, però també la participació i el compromís actiu d'aquestes en el procés de formació de la societat.

Des del Museu d'Història de Catalunya hem iniciat un procés d'anàlisi i revisió del discurs museogràfic –aquesta selecció d'articles n'és el punt de partida– que ens permeti introduir nous continguts i adaptar la narrativa històrica a un relat sense absències i adequat als nostres temps.

Volem expressar el nostre agraïment a totes les persones que hi han participat.

Margarida Sala i Albareda
Directora

Venus de Gavà, de ceràmica, trobada a les mines prehistòriques de Gavà, que data del neolític mitjà.
© de la fotografia: Viquipèdia Commons

Una altra prehistòria. Una mirada des de l'arqueologia del gènere

Paloma González Marcén
Universitat Autònoma de Barcelona

Des de l'aparició, al llarg del segle XIX, de la prehistòria i la protohistòria com a camps específics de recerca amb la publicació de la teoria evolucionista de Darwin i la recerca de les arrels ancestrals dels estats nacionals, la nostra cultura les ha concebudes com el lloc que explica el fonament de la nostra identitat i dels nostres comportaments actuals, tant individuals com socials. És en la prehistòria més profunda quan sorgeix la nostra espècie i se'n defineixen les pautes de comportament biològic i cultural. I també és, en les fases més recents, quan apareixen o, com a mínim, es consoliden, tots aquells components materials i socials que conformen les bases de la vida social tal com la coneixem ara: el poder, les desigualtats, l'estat, la transformació i explotació del medi natural, però també les formes de convivència, les expressions i creacions culturals o la inventiva tecnològica.

Les dones, en tant que agents històrics, i la perspectiva de gènere, en tant que aproximació teòrica i metodològica, han tendit a estar absents dels discursos dominants que busquen donar contingut a aquestes característiques originàries de les societats humanes. Això és així tot i que l'estudi de la prehistòria pot proporcionar respostes a alguna de les preguntes clau sobre com s'han construït històricament els sistemes de gènere i com aquests han donat lloc, gairebé universalment, a ideologies i pràctiques de desigualtat social i econòmica i de domini ideològic que afecten especialment les dones.

Un tipus d'argument recurrent per justificar aquesta absència s'ha centrat en les limitacions de les dades de què disposem per investigar aquest període: el registre arqueològic. La recerca prehistòrica ha estat i està fortament tenyida per una noció de ciència positivista que considera que no pot anar més enllà de la descripció i la classificació dels materials arqueològics i dels seus contextos d'aparició. Seguint aquest raonament, s'ha adduït freqüentment que els materials prehistòrics no tenen sexe ni edat, que no podem determinar quina persona els va elaborar o utilitzar, i que, per això, no és possible aprofundir en les relacions de gènere ni considerar la diversitat de l'agència social en el si les comunitats prehistòriques. No obstant això, els últims anys s'ha anat acceptant l'existència d'un conjunt d'evidències arqueològiques, com les restes humanes en contextos funeraris o la iconografia, que informen directament sobre el sexe, l'edat i les activitats de diferents tipus de persones del passat remot.

Tot i així, el reconeixement d'aquest ampli conjunt d'evidències sexuades per part de la recerca no ha revertit en la incorporació del gènere com a problema històric ni com a variable en els relats establerts sobre la prehistòria. Aquesta segona absència té una arrel més profunda que entronca amb la concepció mateixa de la història que caracteritza la recerca (pre)històrica: la variable del gènere o el paper diferencial d'homes i dones s'assumeix com a no rellevant per a la construcció de models explicatius generals de les dinàmiques (pre)històriques i, per tant, és un objecte d'estudi que només s'ha de considerar de forma secundària. L'estudi de les dones prehistòriques i dels sistemes de construcció de gènere es concep, per tant, com un camp particular, tancat en si mateix, destinat gairebé exclusivament a obtenir informació per poblar les imatges divulgatives amb representacions femenines. De fet, la major part de les interpretacions de la prehistòria de la península Ibèrica (i en gran mesura també de les prehistòries mediterrània i europea) s'estructuren al voltant d'un nombre limitat de temes per als quals s'assumeix que la incidència dels sistemes de gènere és socialment, econòmicament i històricament poc significativa: l'organització i els canvis en els sistemes d'obtenció de recursos alimentaris i matèries primeres, el desenvolupament tecnològic, les xarxes d'intercanvi i comerç o les formes d'organització sociopolítica.

L'arqueologia feminista i del gènere ha defensat els darrers anys la necessitat d'incorporar a aquestes variables estructuradores del relat sobre la prehistòria tres temes principals de recerca: la construcció social del gènere i les pràctiques que se'n deriven; la divisió sexual del treball i la seva imbricació en els sistemes de producció i reproducció, i la centralitat de les activitats quotidianes de manteniment en les diferents formes d'organització econòmica i política de les societats (Hernando, 2002; Dommasnes *et al.*, 2010; Geller 2016). Es tracta, en conseqüència, d'iniciar l'escriptura d'una altra prehistòria amb altres escales d'observació i altres cadències de continuïtat i canvi que ens acostin a la vida concreta de les persones del passat i que aportin arguments sobre les raons històriques de les desigualtats socials i sexuals.

Construint identitats

L'existència de sistemes de gènere netament establerts en els grups prehistòrics està documentada de manera clara en el registre arqueològic català, probablement des del quart mil·lenni o fins i tot abans, en una etapa de transició entre els últims grups caçadors-recol·lectors de l'epipaleolític i les primeres comunitats agrícoles del neolític. En les anomenades pintures levantines, que s'estenen des dels Pirineus Orientals fins al sud-est de la península Ibèrica, es representen de forma esquemàtica escenes de caça, recol·lecció o rituals, en abrïcs i parets situats estratègicament en el paisatge, com el conjunt rupestre de la serra de la Pietat a Uldecona (Montsià) o les pintures de la Roca dels Moros al Cogul (Garrigues). S'hi mostren escenes amb animals, especialment cérvols i cabres, persones, homes, dones i, ocasionalment, infants, així com una gran abundància d'elements de la seva cultura material com ara vestits, ornaments, arcs, fletxes, cistells o cordes.

Resulta especialment interessant constatar que la representació gràfica de personatges masculins i femenins està molt definida i estandarditzada: els homes es mostren nus, si bé molts d'ells amb elements d'adorn o protecció, mentre que les dones se solen representar amb el tors nu, faldilles i cabells llargs. A més de la reiteració de les formes de representació formalitzada de personatges femenins i masculins, també es constata que tenen un paper diferent a les escenes. En línies generals, les escenes de caça estan majoritàriament protagonitzades per homes armats amb grans arcs, mentre que les dones apareixen fonamentalment relacionades amb activitats agrícoles, de recol·lecció o rituals i, en ocasions, associades a representacions d'infants (Escoriza, 2002).

En aquestes pintures veiem que en les societats a cavall entre els últims grups caçadors-recol·lectors i els primers grups camperols del neolític, la construcció social i cultural d'identitats de gènere masculí i femení, que segurament es remunta a les fases finals del paleolític,¹ està plenament consolidada, tant pel que fa a l'aparença física i la cultura material associada (abillament, adorns, pentinats), com a la vinculació gràfica a certes activitats: els homes a la caça i els enfrontaments, les dones a la recol·lecció i l'agricultura.

---

1 - No entrarem aquí, malgrat l'enorme interès que presenten, en els nombrosos estudis, fonamentalment realitzats per arqueòlogues, sobre la divisió sexual del treball i els sistemes de gènere en el paleolític mitjà i superior, que plantegen noves lectures interpretatives per a aquestes primeres societats humanes (Soffer et al., 2000; Lupo & Schmitt 2002; Stiner & Kuhn, 2009).

Pintura rupestre de les coves del Cogul, a les Garrigues. S'hi representa una dansa fàl·lica.
© de la fotografia: Photoaisa

La riquesa iconogràfica de les pintures llevantines ha generat múltiples interpretacions del seu significat ritual i ideològic. No obstant això, l'únic que podem assegurar amb la informació disponible és que, a hores d'ara, ens trobem davant societats on la construcció cultural del gènere està clarament establerta i associada, en termes generals, a tasques diferenciades dins de la comunitat. Tot i que tradicionalment aquestes pintures s'han llegit en termes de dominància de la ideologia caçadora-guerrera i de rituals xamànics liderats per homes,² no hi ha indicadors que permetin vincular aquestes representacions a desigualtats de caràcter sociosimbòlic.

Més aviat al contrari, l'única troballa arqueològica del nord-est peninsular que ens permet fonamentar interpretacions sobre la representacions religioses-simbòliques sexuades és l'anomenada *Venus de Gavà*, ja en el període del neolític i amb un sistema camperol consolidat. Es tracta d'una petita figura femenina de ceràmica de 16 centímetres d'alt, trobada l'any 1994 en el reompliment d'un dels pous del complex miner neolític de Can Tintorer, a Gavà (Baix Llobregat), que va ser explotat al llarg de més de 500 anys al quart mil-

---

2 - S'ha popularitzat descriure el panell de la Roca dels Moros del Cogul on apareixen, al costat d'un grup de cérvols i cabres, vuit dones en primer pla i una figura masculina més petita en segon pla com a «dansa fàl·lica» o «dones ballant al voltant d'un home». No hi hauria, potser, altres possibles interpretacions?

lenni. La interpretació d'aquesta figureta s'ha equiparat als cultes a la fertilitat que, en altres zones d'Europa, a la Mediterrània i al Pròxim Orient, s'associen a l'existència de figuretes femenines similars (Bosch & Estrada, 1994).

Precisament, la recerca portada a terme a les mines de Can Tintorer, on s'extreia variscita i es transformava en ornaments per a intercanvi regional i supraregional, sembla indicar que el treball i l'accés als recursos s'organitzaven de forma comunitària, sense que s'hi puguin inferir desigualtats internes de cap tipus (Borrell *et al.*, 2015). No sembla que fos aquest el cas en grups contemporanis propers que probablement operaven com a intermediaris en l'intercanvi de la variscita, altament valorada i vinculada, probablement, a pràctiques culturals d'ostentació i prestigi. Al jaciment arqueològic de la Bòbila Madurell-Gambús, situat a cavall dels municipis de Sant Quirze del Vallès i Sabadell (Vallès Occidental), s'han excavat des del començament del segle XX més de cent inhumacions en fossa, majoritàriament individuals, moltes de les quals amb abundants ofrenes funeràries compostes per ornaments de variscita, objectes de procedència exògena com ara destrals polides i nuclis de sílex, punxons d'os o recipients ceràmics de gran qualitat. Tot i que se suggereixen alguns patrons diferencials de les ofrenes entre homes, dones i infants, i si bé aquesta línia de recerca continua oberta, no sembla que ens trobem, de moment, davant grups jerarquitats basats en un sistema de gènere, encara que hi hagi indicis de l'existència d'una certa divisió sexual del treball i de certs objectes que connoten identitats sexuals diferenciades (Duboscq, 2014). Més aviat apunten la presència de grups, potser familiars, que van imposar un accés desigual a cert tipus de productes relacionats amb l'ostentació i la diferenciació simbòlica. Prova de la fragilitat i el caràcter efímer d'aquestes expressions de desigualtat és la seva fi, relativament abrupta, seguida de l'aparició de grups caracteritzats tant per pràctiques de convivència comunitària, tal com mostren les grans cabanes i els repertoris ceràmics destinats a la transformació i el consum d'aliments en grup, com per l'adopció de rituals funeraris col·lectius (Plasencia, 2016).

Així doncs, al llarg de la prehistòria al nord-est de la península Ibèrica sembla que ens trobem davant societats en què la construcció social del gènere no va implicar aparentment l'establiment de desigualtats econòmiques ni d'accés al poder. Hi ha indicis que la resolució de possibles conflictes socials interns podia haver estat regulada en l'àmbit domèstic reforçant rituals de cohesió i pràctiques de gestió i consum comunitari dels recursos. Ara bé, això no implica que es tractés de societats totalment pacífiques sense pràctiques violentes. Tenim clars exemples d'enfrontaments amb arcs i fletxes que van afectar tant persones concretes com grups amplis. A la Costa de Can Martorell, en una cova artificial excavada fa pocs anys a Dosrius (Maresme) es van trobar els esquelets de prop de 200 persones, majoritàriament joves i amb una repre-

sentació equilibrada d'homes i dones, associats a més de 60 puntes de fletxa de sílex (Mercadal i Aliaga, 2003). Tot sembla indicar que són el resultat d'un atac massiu que va afectar de ple una comunitat, amb la qual cosa es mostra l'existència d'episodis d'intensa confrontació intergrupals. I també mostra que l'exercici d'una violència tecnificada, en aquells moments per mitjà d'arcs i fletxes, es trobava plenament integrada en les pràctiques polítiques i culturals d'aquestes societats camperoles de la segona meitat del tercer mil·lenni.

No obstant això, poc se sap de l'organització política d'aquests grups prehistòrics del final del neolític i el començament de l'edat del bronze. Una troballa única i excepcional feta el 2004 ha obert la porta a nous plantejaments que, a més, també suggereixen noves interpretacions sobre la relació entre les dones i el poder durant la prehistòria. Aquell mateix any es va descobrir una cavitat càrstica de la serra de Sant Joan de Montanissell, a l'Alt Urgell, dins la qual s'havien dipositat, a manera de cambra funerària, les restes de vuit persones fa uns 3.550 anys, a la segona meitat del segon mil·lenni aC. L'excepcionalitat de la troballa consisteix, juntament amb el bon estat de conservació dels esquelets, en el lloc i les característiques d'aquesta cambra funerària natural i en el fet que la persona principal del conjunt funerari fos una dona, d'uns 45 anys, guarnida amb collarets i braçalets de metall i una diadema trobada als seus peus. Aquesta «Senyora de la Muntanya», com l'ha anomenat l'equip que ha dut a terme la recerca, estava envoltada pels cossos de nens, nenes, dones joves i un únic home adult col·locat en una zona lateral de la cavitat. Les anàlisis genètiques practicades exclouen una vinculació familiar directa entre aquest grup de persones, de manera que cal proposar una interpretació en termes de relacions polítiques de la singular posició social d'aquesta «Senyora de la Muntanya» (Armentano *et al.*, 2015).

Escenaris de canvi

Cap a final del segon mil·lenni aC es comencen a produir certs canvis que desembocaran en transformacions profundes en l'organització social i política del nord-est peninsular. La consolidació de les activitats agropecuàries comportarà una voluntat de millora de la tecnologia agrícola, amb el consegüent augment de la producció, i una fixació cada vegada més gran de la creixent població al territori, amb la consegüent adopció gradual de formes constructives més sòlides mitjançant l'arquitectura de tovot (Bosch i Santacana, 2009). Aquests canvis tindran un efecte directe en l'organització dels espais de convivència quotidiana, habitatges i poblats, en els quals les activitats de manteniment tendiran a separar-se de l'entorn de producció agrícola i se segregaran en unitats més petites, que possiblement allotjaran unitats familiars no extenses.

D'altra banda, si bé només es disposa d'indicis indirectes, l'adopció d'una agricultura intensiva de guaret i l'ús de l'arada des de la fi del segon mil·lenni no són en absolut descartables atenint-se a l'augment de producció agrícola que es constata en els assentaments prehistòrics d'aquesta època (Alonso, 2016). De ben segur, aquests canvis profunds en les tècniques agrícoles van haver d'afectar també l'organització del treball de les comunitats, incloent-hi la divisió sexual de les tasques.

Ja cap al final del segon mil·lenni i el començament del primer mil·lenni aC, aquestes tendències s'acceleren amb la generalització de la producció i intercanvi d'objectes metàl·lics, incentivats pels creixents excedents agrícoles i l'apropiació de nous valors culturals de l'anomenada Cultura dels Camps d'Urnes, que acabaran reformulant el sistema de gènere i d'ideologia comunitària d'arrel neolítica en termes de jerarquia política i d'acumulació diferencial. Les grans necròpolis d'urnes cineràries d'aquesta etapa, tot i que encara insuficientment estudiades des d'una perspectiva de diferències de gènere, semblen mostrar patrons binaris de cultura material associada a la presència destacada de navalles d'afaitar, espases i altres tipus d'armament a les tombes masculines.

Aquest canvi dràstic es pot explicar per la posició d'avantatge que adquireixen els homes en la nova organització del treball i de la convivència. L'apropiació per part dels homes de l'espai extern als poblats, tant amb relació al treball agrícola com a l'accés, mitjançant l'intercanvi, als nous béns i tecnologies, i l'especialització de les dones en aquelles activitats i processos de producció que tenen lloc a l'interior dels poblats i fins i tot dels habitatges, anirien marcant de mica en mica no només una divisió tècnica del treball, sinó una divisió en l'accés al poder. Un poder fonamentat en l'accés diferencial a les matèries primeres, als nous instruments de producció, al coneixement de les noves tecnologies i a les xarxes de comunicació i intercanvi, i consolidat pel monopoli, físic i simbòlic, d'una activitat que fins llavors només s'havia posat en pràctica contra «els altres», la guerra, que posa en marxa una espiral de jerarquització que acabarà afectant tota la comunitat.

L'àmbit domèstic de les activitats de manteniment passarà de ser el centre de l'organització política, social i productiva dels grups a convertir-se en un àmbit fragmentat que cal controlar i supeditar, tant pel que fa a la producció com a la reproducció, per assegurar així la filiació hereditària i l'acumulació segregada de béns de consum i prestigi. És en aquest nou paisatge de grups cada vegada més interconnectats caracteritzat pel control guerrer del territori i de l'intercanvi, on les dones no només es van veure desplaçades a un paper de subordinació malgrat la seva tasca estructural de manteniment de la vida social, sinó que el seu treball productiu es va reconduir, segurament no sense resistència, a sustentar aquestes noves formes socials altament jerarquitzades.

De fet, la cultura ibèrica, que es comença a formar a partir del segle VII aC, es pot considerar la culminació i l'aprofundiment d'aquest procés que caracteritza el final de la prehistòria al nord-est de la península Ibèrica. S'hi mostren ja clarament els trets de la societat fortament jerarquizada, guerrera i amb els territoris polítics ben delimitats que s'havia gestat al començament del primer mil·lenni aC. Gran part dels habitatges dels jaciments ibèrics del nord-est peninsular presenten trets comuns pel que fa a la mida i les formes de construcció. Sembla que es tractava d'espais multifuncionals de vida quotidiana destinats a la producció i transformació de productes alimentaris i a l'elaboració dels estris necessaris per al manteniment i la cura dels grups socials que els habitaven. Però fins i tot als assentaments de menys grandària es documenten certs canvis, probablement relacionats amb les transformacions socials i polítiques del període. Estructures arquitectòniques que presenten elements de caràcter singular per la mida, la forma de construcció o el contingut s'han interpretat com a llocs «públics». En diversos casos s'han documentat evidències d'un increment (i possible centralització) de la producció de teixits i aliments en espais determinats dins d'alguns poblats com, per exemple, el de Mas Boscà de Badalona i el de Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, al Barcelonès.

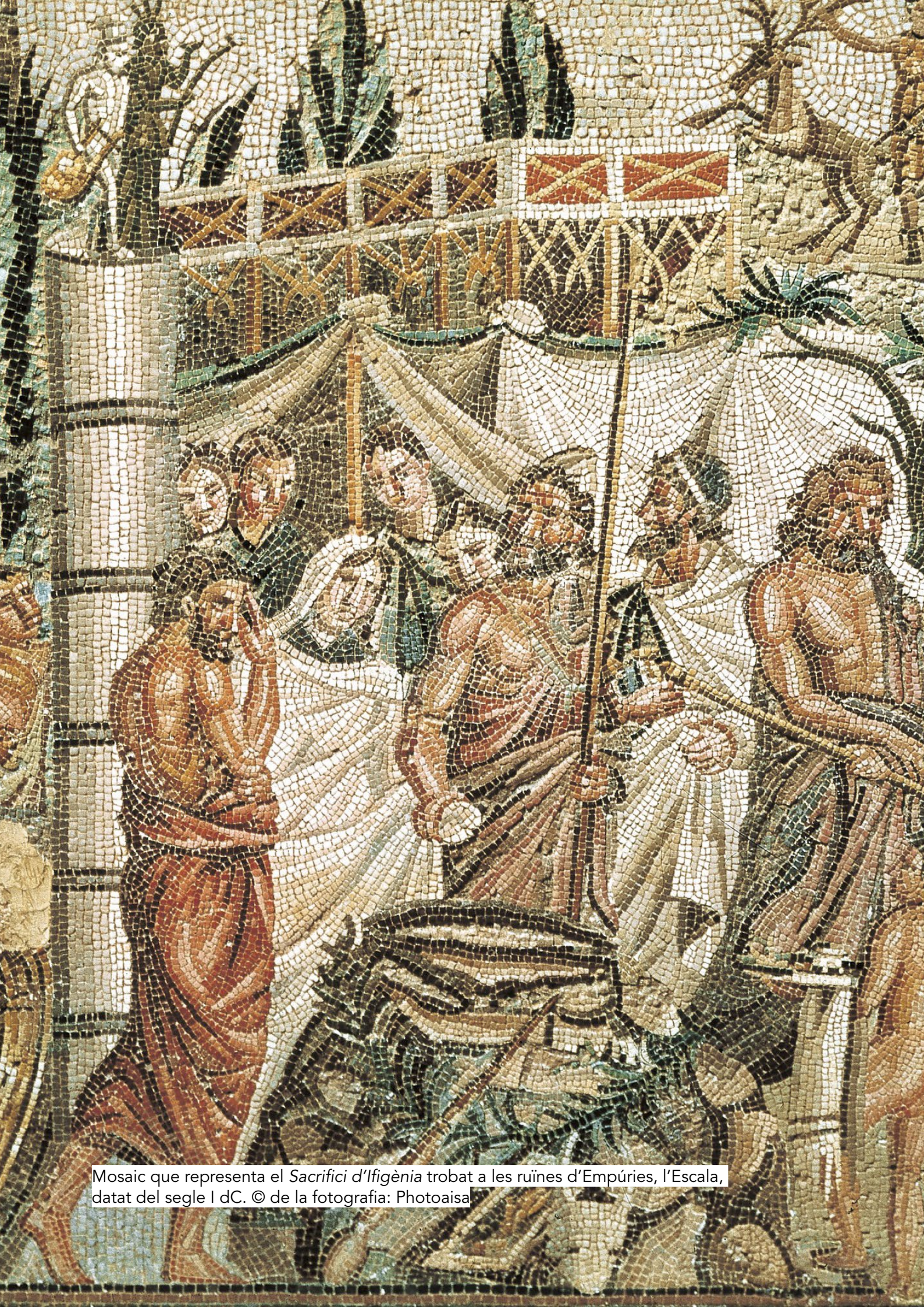
Els materials arqueològics que es troben en aquests edificis són els mateixos que apareixien als altres àmbits domèstics: fusaioles, pesos de teler, molins barquiformes, etc., però generalment en més quantitat. Sembla que ens trobem davant d'una intensificació de la producció tèxtil i alimentària que supera les formes de la producció a escala domèstica de l'etapa anterior. En la fase de l'Ibèric Ple emergeixen elits que habiten en grans residències i semblen haver-se apropiat de part de la producció com a estratègia per consolidar la jerarquizació social. Es documenta un augment dels conflictes bèl·lics entre comunitats (aparició de fortificacions i augments de les tombes de guerrers), el control de les pràctiques rituals (als «edificis públics») i la centralització d'alguns processos productius, començant per algunes formes de treball relacionades amb les activitats de manteniment. És possible que l'evidència que mostra la intensificació de la producció de teles i aliments en certs edificis singulars dels assentaments ibèrics hagi implicat una pressió de les elits sobre els grups domèstics, o específicament sobre les dones, per aconseguir una producció i un consum més grans relacionats amb les formes de control i exhibició de la riquesa social. Tot i que no sembla que les elits ibèriques tinguessin un domini total de la producció de teixits o aliments, l'augment de la productivitat lligada a aquestes activitats de manteniment va poder implicar l'existència d'alguna forma de treball dependent, probablement femení (González Marcén *et al.*, 2007).

En qualsevol cas, sembla que, tant en aquest com en altres exemples històrics coneguts, l'aparició de l'estratificació es va basar, almenys parcialment, en el control de les activitats en l'àmbit domèstic i la supeditació del treball de les dones a la reproducció de formes socials jerarquitzades.

Conclusions

Reprement les preguntes inicials d'aquest text, tot sembla indicar que, en el cas específic del nord-est de la península Ibèrica, en els pocs centenars d'anys que van des de la segona meitat del segon mil·lenni aC a l'aparició de la cultura ibèrica, les transformacions econòmiques i polítiques van conduir a una relació diferent d'homes i dones amb el poder. Tot i que encara disposem de pocs estudis encaminats a establir pautes, avenços i retrocessos en aquest procés, tot indica que és en l'articulació de les activitats de manteniment quotidià i en la reproducció amb la resta d'activitats (productives, socials i polítiques) on trobarem les respostes a aquestes qüestions.

Des d'una perspectiva més àmplia, la construcció de sistemes de gènere i l'articulació amb les formes de producció i reproducció, especialment amb les activitats de manteniment de la vida social, aporten les claus, fins ara tot just considerades, per entendre no només l'aparició de les desigualtats sexuals, sinó per, en general, acostar-nos a les pràctiques i les formes socials i ideològiques que fonamenten el nostre món actual. Unes pràctiques, protagonitzades per éssers humans diversos i amb identitats plurals que l'arqueologia feminista proposa com l'eix estructurador d'un nou relat sobre la (pre)història.

Mosaic que representa el Sacrifici d'Ifigènia trobat a les ruïnes d'Empúries, l'Escala, datat del segle I dC. © de la fotografia: Photoaisa

Dones i comunitats familiars a la ciutat grecoromana

Marina Picazo Gurina

Departament d'Humanitats
Universitat Pompeu Fabra

En la recerca històrica sobre les dones i les famílies al món clàssic s'ha tendit a emfasitzar un punt de vista tancat, com si fos possible entendre la vida de les dones i dels infants com una bombolla separada del món dels homes. Aquesta perspectiva d'anàlisi va sorgir, en part, com una forma de contrarestar la invisibilitat habitual de les dones en la narrativa històrica, però d'aquesta manera es donava de nou un paper fonamental a les limitacions de la vida femenina, en contrast amb la dels seus parents masculins, pares, germans, marits i fills. Són ben conegudes les conseqüències d'aquesta proposta, per exemple, en els estudis sobre l'economia del món antic, des de la desvaloració de les activitats considerades pròpies de les dones fins a l'absència d'estudis sobre les economies familiars.

Tanmateix, la recerca més recent, sobretot en el camp de l'arqueologia, està obrint nous camps en aspectes com ara l'agència de les dones en l'esfera religiosa, la presència femenina en determinats espais públics i, especialment, amb relació a la importància dels grups domèstics per a l'estudi de l'economia i la societat grecoromanes. S'està donant visibilitat a sectors de la població, dones, nens i nenes que, usualment, estaven absents de la narrativa històrica centrada en els homes de les elits socials (Picazo, 2017).

És evident que la casa i la família eren, al món clàssic, els espais femenins per excel·lència, però les noves perspectives apunten al fet que, sobretot en el cas de la ciutat romana, un sector de dones privilegiades participava, de forma individual o en companyia dels seus parents masculins, en la vida pública, com a participants en les cerimònies religioses o com a benefactores de la ciutat. Per aquestes activitats rebien reconeixement i honors, incloent-hi la col·locació d'inscripcions o escultures a l'espai públic com a forma d'enaltir el prestigi familiar.

D'altra banda, des del punt de vista de la història econòmica, ha dominat la premissa ideològica que una de les característiques diferenciadores entre dones i homes és que les primeres, de manera natural i inevitable, s'han dedicat a les tasques relacionades amb la cura i el manteniment, mentre els homes estaven a càrrec de les activitats productives generadores de valor econòmic en un espai suposadament exterior a la unitat domèstica. Tot i que s'ha reconegut gradualment que aquest estereotip respon a les conseqüències de la

industrialització a les societats occidentals, la separació d'esferes ha continuat present en els estudis històrics del món antic. No obstant això, les recerques més recents demostren que la unitat domèstica antiga funcionava com un àmbit d'acció on el grup social format per persones de diferents sexes, edats i condicions socials cooperava econòmicament a partir d'una xarxa d'activitats i relacions entre si i amb altres grups socials (Ault, 2007). En aquest treball proposem una reflexió sobre com la diversitat d'aquestes noves anàlisis està transformant la comprensió dels rols diferenciats d'homes i dones o del paper essencial de la unitat familiar en l'organització social i econòmica de la ciutat antiga.

La participació de les dones a l'espai públic

L'ús de l'espai en relació amb el gènere depèn de factors diversos lligats a la ideologia, la classe social i les diverses activitats econòmiques, socials, religioses o polítiques. Les fonts escrites, gregues i romanes, reconeixien de forma general una divisió entre l'espai i les activitats en l'àmbit públic i l'espai i les activitats en l'àmbit domèstic, a partir d'una premissa ideològica molt forta que considerava les dones incapacitades per ocupar posicions en la gestió de l'esfera pública. Els textos antics projectaven ideologia (en aquest cas, sobre els rols sexuals «adequats») i se centraven en els paradigmes ideals dels comportaments masculí i femení. Aquesta ideologia ha continuat sent una premissa, conscient o inconscient, per a una part de la recerca moderna sobre la vida quotidiana al món clàssic. Com a conseqüència, durant un llarg temps s'ha mantingut la idea que la casa era, des del punt de vista de la divisió espacial, l'espai femení per excel·lència, tot i que sempre sota el control del cap de família atès que la condició de ciutadà implicava aquest domini sobre la casa i els membres del grup familiar.

No obstant això, diversos treballs recents han assenyalat que les dones, o almenys algunes dones, podien arribar a tenir una acció directa en l'esfera pública incloent-hi diversos tipus de mobilitat i ús del paisatge urbà. De fet, en la major part dels casos, era la religió la que feia visibles les dones en l'esfera pública, a través de l'organització i administració dels cultes. Aquesta tendència és més clara en el cas de la societat romana. Les dones romanes, en oposició a les gregues, podien exercir un paper actiu en la vida pública, podien tenir propietats, heretar dels seus pares i, fins i tot, dirigir negocis familiars. Tampoc estaven confinades a casa seva i podien, en diversos graus, acudir al mercat, el teatre, l'amfiteatre i les termes públiques.

Dones i cultes religiosos

Fulvia Celera, una dama de l'aristocràcia local de Tàrraco que va viure entre el segle I i el segle II dC va ocupar el càrrec de sacerdotessa flamínica perpètua de la Concòrdia Augusta, una posició que implicava un important reconeixement públic. En una disposició testamentària que s'ha conservat demana a tres dels seus lliberts que dediquin una escultura a la memòria del seu marit, Caius Vibius Latro. També va dedicar una inscripció a la seva mare, Popilia Secunda, que va ser, com ella, flamínica de la colònia tarraconense. Fulvia, com altres dones de les nobleses locals de l'imperi, va assolir i registrar en diverses inscripcions els honors i el prestigi social que va aconseguir per a ella i per a altres persones de la seva família.

El flaminat era un sacerdoti relacionat directament amb el culte imperial que se centrava en les figures de l'emperador divinitzat, de la seva esposa i d'altres membres de la família. Aquest tipus de sacerdoti requeria que el flamen estigués casat i freqüentment la seva esposa exercia com a flamínica en relació amb els rituals adreçats a les esposes dels emperadors, vives o difuntes i divinitzades, i a altres dones de la família imperial, com també a les virtuts imperials divinitzades.

Normalment, tant a Roma com a les ciutats provincials de l'imperi, les flamíniques procedien de les famílies importants i ocupaven un dels càrrecs més rellevants a què podien accedir les dones romanes. Exercien el càrrec durant un any, tot i que, de manera excepcional, algunes –com Fulvia Celera– portaven el títol de «perpètua», és a dir, «vitalícia». L'elecció al flaminat estava estretament relacionada amb la pertinença a l'elit social, que era l'única capaç de pagar la *summa honoraria* indispensable per accedir-hi i les quantitats necessàries per organitzar les festivitats del culte imperial. A canvi, es concedien diversos privilegis a les flamíniques, com la possibilitat de disposar de seients reservats als espectacles relacionats amb el culte imperial. A més a més, eren honrades amb funerals públics i homenatges en forma d'estàtues col·locades en llocs també públics. És a dir, podien rebre formes de reconeixement en el si de la comunitat cívica normalment reservades als homes que exercien funcions públiques.

Els festivals religiosos, les processons als santuaris i els ritus domèstics constituïen un entramat d'activitats que posaven la comunitat ciutadana en contacte amb les divinitats. Malgrat que en aquesta esfera les dones estaven, en diversos graus, sotmeses a l'autoritat masculina, no era de forma tan dominant com la que es donava en l'esfera legal o en la participació política. Normalment, l'administració dels cultes que es trobaven sota control femení es deixava en mans de les sacerdotesses. De fet, tant al món romà com al grec,

la societat reconeixia la importància de les dones en el manteniment de les normes sagrades que representaven l'adequada relació entre la ciutat i les divinitats. Probablement per aquesta raó, l'esfera religiosa proporcionava a les dones les millors oportunitats per a la participació a l'espai públic (Schultz, 2006, p. 5).

En un món on la distinció entre «sagrat» i «secular» era molt diferent de la que hi havia a les societats occidentals contemporànies, el gènere actuava en relació amb altres factors com l'edat, l'estatus cívic, la classe social i la riquesa. Com que es tractava de dones que procedien, en la majoria dels casos, de l'elit social, les flamíniques havien de tenir una agenda pròpia i un programa d'activitats rituals que les posaven en una posició de prestigi social i de participació en la vida pública. En el mateix sentit podríem situar el seu paper en els rituals funeraris que, des d'una època molt antiga, van constituir una forma d'espectacle per representar i emfasitzar en públic la importància de les famílies de les nobleses locals (Flower, 1996, p. 122-123). Gradualment, des del final de la República, va ser més habitual que les dones de família aristocràtica fossin celebrades amb una processó i un discurs fúnebre, igual que els homes. Compartien, en aquest context, l'exhibició pública de la riquesa i el prestigi social que era un element essencial de la vida dels homes de l'elit romana (Flower, 1996, p. 122-123). A més a més, com en altres societats del món antic, les dones romanes estaven activament implicades en la commemoració dels difunts mitjançant l'atenció a les tombes i a les inscripcions en memòria de les persones que havien pertangut al grup familiar.

Donacions econòmiques de dones

El segle I dC Cornelia Procula va deixar un llegat de 40.000 sestercis a un llibert amb l'encàrrec de construir un temple a la ciutat romana d'Empúries (*IRC III*, p. 36). Es tractava, per tant, d'una donació feta a la ciutat per part d'una dona rica. De la mateixa manera, a Tàrraco, Clodia Orbiana va dedicar una escultura de la deessa Isis a la memòria de la seva filla Julia Savina (*CIL II*, p. 4080) i la flamínica Aemilia Paterna va fer aixecar una altra escultura a la Victòria Augusta a Aeso, al segle II dC (*CIL II*, p. 4462). Les donacions privades de diners a les ciutats van ser un instrument de les elits grecoromanes per obtenir prestigi, honors i, en última instància, el suport popular en els comicis. Invertint part de la seva riquesa en el finançament de la vida cívica, els membres de l'elit buscaven obtenir un reconeixement públic de la seva generositat que els ajudés a aconseguir els càrrecs públics associats a les magistratures, els sacerdocis i la participació en les cùries locals.

L'evidència epigràfica recull unes 600 donacions a Hispània, el 20% de les quals van ser finançades per dones i el 6% per dones i homes d'una mateixa unitat familiar. És a dir, les donacions femenines a les ciutats hispanes assenyalen una presència minoritària, comparada amb la masculina, però no menyspreable d'aportacions econòmiques privades fetes per dones. Aquestes donacions, com les d'homes, es dedicaven a finançar espectacles, banquets, distribucions de diners o de menjar, a la dedicació d'estàtues o a la construcció d'edificis o infraestructures. Com a agraïment per part de la comunitat, les persones donants eren recordades mitjançant inscripcions honorífiques i també se'ls reconeixien altres privilegis.

Les dones que dedicaven part de la seva riquesa a la ciutat on vivien compartien aquesta forma d'estratègia aristocràtica per continuar mantenint l'estructura jeràrquica de l'organització social i política. A més a més, així ajudaven a mantenir la projecció pública de la família en l'àmbit municipal i afavorien les possibilitats dels membres masculins d'accedir a càrrecs de gestió pública, alhora que obtenien reconeixement personal. S'ha observat que, en alguns casos, el flaminat femení i les donacions associades a aquest càrrec sacerdotal van tenir un paper important en l'ascens social de famílies locals prèviament desconegudes, per exemple, en algunes ciutats africanes (Bertolazzi, 2016). Aquests casos semblen demostrar que les aportacions monetàries per part de les dones es podrien enquadrar en una acció conjunta de dones i homes de l'elit social per promoure els parents masculins de la família.

Economies familiars

Tal com hem assenyalat al començament d'aquest text, durant un llarg temps la recerca ha estat dominada per la inèrcia ideològica d'una divisió sexual del treball en la qual les dones semblaven centrades en activitats relacionades amb la cura mentre que les activitats masculines, més prestigioses, es desenvolupaven en un espai públic exterior a l'espai domèstic. Aquesta ideologia present a les fonts antigues s'ha mantingut en el discurs històric com un «relat d'origen» (Conkey i Williams, 1991) de la vida quotidiana al món clàssic.

És evident, és clar, que tant la ciutat grega com la romana diferenciaven les activitats que es relacionaven, respectivament, amb la gestió dels assumptes públics i amb l'organització de la unitat domèstica. Les fonts escrites associen aquestes funcions amb els rols socials ideals de dones i homes i no deixen dubte que, en línies generals, es valorava l'exclusió de les dones de la política i la guerra. Aquesta premissa responia a una ideologia de les classes altes: als grans propietaris de terres o als mercaders rics els agradaven les figures femenines passives. Aquesta representació de les dones de família acomodada ajudava a exhibir l'estatus elevat dels homes de la família. En tot cas, resulta

difícil acceptar que els grups familiars de les altres classes socials assumissin estrictament els rols de sexe en el treball que es desprenen de gran part de les fonts literàries. Tal com s'ha esdevingut en moltes societats preindustrials, les dones treballaven per complementar l'economia familiar quan calia.

En aquest sentit, els estudis arqueològics sobre les unitats domèstiques estan proporcionant evidències que permeten oferir noves perspectives d'anàlisi. Una de les conseqüències és que, de forma creixent, els estudis sobre l'economia del món antic defensen que la unitat domèstica era la unitat productiva més important, on es generava l'excedent necessari per mantenir la superestructura del món grecoromà (Mañas i Bermejo, 2013, p. 277). D'altra banda, s'ha deixat de considerar els homes com els únics propietaris i treballadors. Sens dubte, el sistema de valors dominant preferia presentar les dones com a esposes virtuoses i limitades a les tasques femenines dins l'espai domèstic, però la realitat de les vides d'amplis sectors de la població era menys clara i més transversal.

Un treball recent proposava un estudi de les unitats domèstiques del Barri Hel·lenístic de Rhode, una fundació probablement massaliota que es va iniciar en una elevació on es troben les restes arquitectòniques del monestir medieval de Santa Maria, a la Ciutadella de Roses (Picazo, 2016). El Barri Hel·lenístic va ser construït al costat de la riera Fonda, amb una ordenació ortogonal regular, similar a la d'altres factories massaliotes. Les excavacions arqueològiques van posar al descobert uns 2.200 km² de terreny urbanitzat que formava part d'una àrea més extensa, mal coneguda com a conseqüència de les activitats constructives associades a la Ciutadella, una fortificació construïda al segle XVI. S'hi van identificar sis blocs de cases distribuïdes en quadrícules regulars, separades per carrers d'uns 4 metres d'amplària i, amb alguns dubtes, una desena de cases. Una característica del barri és la presència d'àrees de producció artesanal en algunes cases. En un dels blocs més ben conservat (IV), una casa de dimensions reduïdes combinava una zona d'habitatge amb un taller per a la producció metal·lífera associada a un forn en el qual es van trobar nombroses escòries de metall. En una altra casa del bloc V es va identificar una habitació com un altre possible taller metal·lúrgic.

La fundació del Barri va coincidir amb una etapa d'expansió econòmica de l'assentament durant la qual Roses va desenvolupar una producció ceràmica pròpia similar a la qual es coneix en altres establiments colonials grecs des de la fi del segle IV aC per competir amb les exportacions ceràmiques procedents de la Grècia peninsular. La principal producció ceràmica de Roses era de gots de vernís negre, alguns amb decoració impresa de petites palmetes i rosetes.

Vas de ceràmica amb figures roges del segle V aC procedent d'Empúries, l'Escala.
© de la fotografia: Photoaisa

Al Barri Hel·lenístic s'han relacionat dos forns de ceràmica que van funcionar al llarg del segle III aC que es van trobar als blocs IV i VI, en dues cases separades per uns vint metres. Tant en el cas dels tallers ceràmics com en el dels metal·lúrgics trobem estructures i espais dedicats a la producció artesanal estretament associats amb àrees domèstiques, on s'han localitzat llars de foc, molins, peses de teler i zones d'emmagatzematge. En l'estat actual de les recerques no és possible proposar fins a quin punt la mateixa proporció detectada al Barri Hel·lenístic, és a dir un 33% de les cases, es donaria en altres parts de Roses. Però cal assenyalar que en altres assentaments grecs i romans s'han documentat situacions similars d'aparició d'àrees de producció artesanal lligades a contextos domèstics.

És el cas d'Olint, una ciutat que, a la fi del segle V aC es va transformar en la capital de la Lliga Calcídica, la qual cosa li va proporcionar una etapa de prosperitat econòmica que va durar fins que va ser destruïda per les tropes de Filip II de Macedònia, pare d'Alexandre el Gran, l'any 348 aC. Olint va ser excavada els anys vint i trenta del segle passat i s'hi van posar al descobert un centenar de cases, edificis públics, carrers i més de 600 tombes. Una part important de l'antiga ciutat era de planta ortogonal en blocs formats per dues fileres de cinc cases. Tant les excavacions originals com un estudi recent de les troballes originals han proporcionat la millor documentació existent sobre els espais privats i públics de la ciutat grega (Cahill, 2000).

Els materials i les estructures de les cases documenten una varietat d'estratègies econòmiques en el si de les unitats domèstiques. Un nombre considerable d'habitatges dedicaven una part important de l'espai a produccions no estrictament domèstiques o a la venda posterior dels productes obtinguts. Tot i que la gent olíntia, com la de totes les ciutats gregues, era essencialment camperola, moltes famílies es dedicaven, a més a més, a activitats artesanals i d'intercanvi comercial.

Al món romà s'esdevenia una cosa similar. Des de la dècada dels noranta, estudis basats en les excavacions arqueològiques de les dues ciutats, Pompeia i Herculano, que van sofrir les devastadores conseqüències de l'erupció del Vesubi l'any 70 dC, han presentat un panorama de cases i edificis públics sense construccions «industrials». En canvi, semblen haver estat freqüents els espais productius, botigues i tallers, associats a cases. Llocs de producció, com ara fleques, tallers tèxtils o ceràmics i tintoreries, estaven directament associats a unitats domèstiques o es localitzaven prop d'un habitatge. De fet, no hi ha manera d'entendre l'economia pompeiana sense considerar que l'element clau era la unitat domèstica (Wallace-Hadrill, 1994). Passava una cosa semblant a les ciutats de tot l'imperi. Al món romà, les estructures domèstiques incloïen freqüentment al seu costat botigues, tallers i tavernes.

Si considerem el territori rural, la visió tradicional fins als anys noranta concebia el paisatge rural romà com un espai ordenat i explotat econòmicament per l'elit romana des de les seves vil·les. Actualment, el món rural està sent analitzat a través d'una òptica més rica i complexa. Des d'un punt de vista estructural, les vil·les eren unitats econòmiques orientades a la producció d'excedents que s'utilitzarien per al consum de productes o serveis sumptuaris propis de les elits propietàries. En canvi, els assentaments rurals mitjans i petits s'organitzaven al voltant de sistemes productius relacionats amb la subsistència. En un estudi portat a terme en diversos assentaments rurals hispanoromans (Bermejo, 2011) es va demostrar una tendència a la diversificació productiva a diverses escales (domèstica o especialitzada) destinades a cobrir les necessitats de l'autoproveïment de l'assentament. La inestabilitat de les economies de base agràries era un tret dominant al món rural romà i, com a conseqüència d'això, es desenvolupaven tàctiques productives destinades a compensar els riscos associats a aquest tipus d'economia.

El que assenyalen aquests i altres exemples coneguts –al món grec i també a les ciutats romanes– és la presència a la ciutat antiga de nombrosos petits negocis, tallers i botigues en estreta relació amb les àrees residencials de les cases. L'estudi arqueològic de les unitats domèstiques mostra aspectes de les decisions pràctiques que la gent prenia en relació amb les activitats econòmiques, en oposició o amb indiferència respecte als rols normatius ideològics de

diferència entre homes i dones. Freqüentment es tractava d'unitats domèstiques de dimensions reduïdes i mitjanes, cosa que ens porta a plantejar la qüestió de qui devia treballar en aquestes activitats productives. És possible que als llocs on la producció assolía un cert nivell s'utilitzés mà d'obra esclava, per exemple, als tallers ceràmics. Però, en altres casos, es pot suposar que es tractava d'empreses familiars en què havien de treballar, probablement en diferents tipus d'activitats, tots els membres hàbils de la família, homes, dones i fins i tot infants. La producció d'aliments i la de teixits, com a productes de subsistència i per obtenir excedents per al mercat, era part essencial de l'economia antiga i –segons el que l'arqueologia mostra dels espais domèstics– es feia a les cases, amb formes de treball col·lectiu que implicaven graus de cooperació entre homes i dones. En línies generals, podem assumir que l'espai domèstic es feia servir de forma flexible, no solament entre dones i homes, sinó també entre infants i adults, persones lliures i esclaves.

Aquesta pauta de treball cooperatiu ha estat comuna en moltes societats anteriors al procés d'industrialització. En molts casos, l'economia familiar era bàsicament de supervivència (Hufton, 1995, p. 152-154) i la vida del grup era una lluita contra la pobresa que exigia la cerca incessant de formes d'obtenció de recursos suficients a partir d'un treball dur i constant en què participaven tots els membres de la família dels dos sexes i de totes les edats.

Així doncs, hem de considerar la unitat domèstica antiga essencialment com un àmbit d'acció on un grup social, lligat per característiques de parentiu, residència comuna, comensalitat i cooperació econòmica, creava una xarxa d'activitats i relacions socials, aquestes darreres entre si i amb altres grups socials. Aquest àmbit tenia unes característiques espacials i unes realitats materials que resulten particularment importants per a l'anàlisi de l'economia i les activitats productives (Ault, 2007). D'altra banda, les relacions i pràctiques que tenien lloc en el context domèstic estaven estretament relacionades amb els processos socials, econòmics i culturals de la ciutat antiga en general.

Conclusions

La recerca del gènere en els estudis clàssics, després d'una primera etapa de recuperació de les dones i les seves activitats, ha promogut el replantejament dels objectius d'estudi en diferents sentits. Temes com la presència femenina als espais públics, l'agència de les dones en els cultes religiosos i, especialment, la importància dels espais domèstics en l'economia i la societat greco-romanes han anat ampliant els objectius de la disciplina. S'ha donat més veu i visibilitat a sectors de la població del món antic –no només a les dones– mancats de presència en la història basada en les elits masculines.

En aquest text hem proposat que els nous camps d'anàlisi ens permeten considerar que un sector, si més no, de les dones romanes es va convertir en subjecte actiu de la vida social i econòmica de la ciutat a través de la participació en els rituals religiosos. A més a més, en alguns casos aquestes dones podien utilitzar la seva riquesa com a forma d'ostentació d'un estatus superior, però, sobretot, podien fer servir aquesta exhibició com una forma de legitimar i mantenir el prestigi de la família a la qual pertanyien.

En una ciutat com Tàrraco, dones com Fulvia Celera servien en càrrecs associats als cultes cívics i es presentaven com a benefactores de la comunitat cívica a través de diverses formes de donació monetàries. Així aconseguien oportunitats per promoure el seu propi prestigi, de la mateixa manera –tot i que a una escala més reduïda– que els homes pertanyents a les mateixes famílies. Amb tot, les dones de l'elit, malgrat que podien gaudir de connexions socials i diners per exercir certes formes de patronatge cívic, no van arribar mai a tenir autoritat per exercir el poder.

Altres dones, no pertanyents als sectors més rics de la ciutat, entraven a l'esfera pública a través diversos tipus d'activitats econòmiques. Feien i venien diversos tipus de productes als carrers, als mercats o en espais associats a les unitats domèstiques a què pertanyien. Aquestes activitats i les de les seves famílies se centraven, en molts casos, en el nivell de la subsistència bàsica i no es reflectien a les fonts escrites, però l'arqueologia, de forma creixent, està demostrant la importància d'aquestes economies familiars a les ciutats del món mediterrani antic.

Sembla que, finalment, es comença a matisar l'èmfasi a l'espai privat que, en contrast amb l'esfera pública d'acció i control masculí, limitava l'acció i la mobilitat femenina a l'interior domèstic. Això no vol dir que no hi hagués codificació sexuada de les feines, i la ideologia dels rols sexuals apropiats va tenir, sens dubte, un paper important en les possibilitats d'ocupació a què podien accedir homes i dones a l'antiguitat. També sembla clar que per als sistemes de valors de l'antiguitat era preferible que, en qualsevol ocasió pública, les dones apareguessin o fossin representades com a virtuoses i passives, tot i que treballessin en el si familiar o representessin el seu grup familiar a l'espai públic. Però, malgrat això, s'ha obert la possibilitat de considerar que l'espai de les ciutats antigues estava poblat per una diversitat de grups d'edat, classes socials i gèneres que conviuen en sistemes complexos creats des de diferents escales espacials i temporals, des de la unitat familiar fins a la comunitat.

Amb tot i això, la vida de les dones a les ciutats antigues no es pot separar de la de les seves famílies. Les dones de l'elit es preocupaven que els seus fills fossin educats per assumir posicions de poder i que les filles fessin un bon

matrimoni. Quan sorgien possibilitats d'una acció pública per la seva banda, sembla que l'objectiu era, especialment, millorar les possibilitats socials i econòmiques del llinatge familiar.

De la mateixa manera, les dones de les altres classes socials també tenien ambicions per als seus fills i el futur del grup familiar. Les inscripcions funeràries demostren que algunes esclaves es casaven amb homes lliures, usualment els seus amos. D'altres entraven en matrimonis no reconeguts amb esclaus que només esdevenien legítims quan s'havien guanyat la llibertat. Una vegada legalitzats, aquests matrimonis tenien fills lliures que, en la mateixa generació, podien ascendir en l'escala social. Fos quin fos l'estatus econòmic i social d'una dona romana, la família i la unitat domèstica constituïen el centre de la seva vida. I, tal com hem vist, la casa era freqüentment l'espai de les activitats econòmiques de la família que proporcionaven la possibilitat de millorar les possibilitats econòmiques, socials i matrimonials dels fills i filles.

L'acció pública de les dones de l'elit en activitats rituals o com a donants per a la comunitat cívica es podria enquadrar en una acció conjunta de dones i homes de l'elit social per promoure el manteniment del prestigi social i la riquesa de la família. També és important reconèixer la importància de l'acció de les economies familiars en què tots els membres de la família participaven en una pauta de treball cooperatiu que ha estat i és comú a moltes societats. Novament en aquest cas, malgrat el pes de la ideologia «oficial» en la passivitat de les dones, aquestes ocupaven l'espai públic o privat, soles o en col·laboració amb els homes de la família, per mantenir i millorar les possibilitats de supervivència de tots els membres del grup familiar.

Miniatura medieval amb representació d'Almodis de la Marca i el seu espòs, Ramon Berenguer I, comprant el comtat de Carcassona al comte de Cerdanya, Ramon Calders. Liber Feudorum Maior, segle XII. © de la fotografia: Photoaisa

*Incipunt Carte adquis
quas uenabilis. R. beren
... ..*

Població, societat, terra, dones i família a la Catalunya altmedieval

Teresa Vinyoles Vidal

Universitat de Barcelona

La futura Catalunya, al segle V, era un territori romanitzat. L'impacte visigot no va implicar una gran presència de nous vinguts, però la població goda fou la classe dirigent i el llegat visigot influí en els segles posteriors. El regne visigot, igual que Catalunya, es fundà a un costat i l'altre dels Pirineus. La societat del segle IX va continuar dirigida per elements gots o gotitzats. La llei goda, romanitzada i potser amb una base ancestral, esdevé un senyal d'identitat a la Catalunya carolíngia en què destaquem el concepte d'autoritat pública que farà viable la creació d'un estat, la llei d'ocupació de terres ermes que possibilita la repoblació i el dret de família favorable a les dones que va cohesionar les famílies. L'estructura dels comtats que formaren Catalunya és d'origen visigot o fins i tot anterior (Udina, 1991, p. 368-373).

L'estat visigot, que dominava la península Ibèrica i la Septimània, es va acabar amb la invasió musulmana, que pel que fa a la futura Catalunya s'esdevingué entre l'any 714 i el 720. El temps que durà el domini musulmà a la Catalunya Vella, entre uns setanta i noranta anys, no fou suficient perquè es produïssin conversions massives a l'islam. La política de tolerància religiosa, derivada del tipus de pactes amb la noblesa goda o amb els caps de les comunitats pageses, contribuïren al fet que no hi hagués grans canvis, si bé es va trencar i retardar el procés de senyorialització que s'havia iniciat. De tota manera, després de la intervenció franca hi podia quedar una minoria de població proandalusina, ja que durant els primers anys del domini carolíngi les aliances amb els musulmans foren freqüents.¹ Fou diferent l'ocupació musulmana a l'anomenada Catalunya Nova, que va restar vinculada políticament i socialment a al-Àndalus fins a mitjan segle XII, quan va ser incorporada al país.

La intervenció carolíngia i la creació dels primers comtats no pressuposaren una absorció. Foren els hispanogots del sud dels Pirineus i els gal·logots de la Septimània els qui actuaren activament per tal de sortir del poder de Còrdova i per posar-se sota la protecció dels reis francs. Els comtats pirinencs passaren a l'òrbita franca per pactes, no per conquesta, i ho feren amb la condició de mantenir els seus costums i les seves lleis. Sota el domini carolíngi no hi hagué

---

¹ - *La revolta d'Aissó (826) o la de Guillem de Septimània (848) en són testimonis. Sobre la Catalunya islàmica: Balaña, Bramon i Sancho entre d'altres.*

immigració franca però, en canvi, trobem la presència de refugiats *hispani*,² amb un pacte d'ocupació i repartiment de terres de conreu per mitjà del sistema anomenat aprisió, que consisteix en l'ocupació de terres ermes, abandonades, per tal de conrear-les i repoblar-les (Bolós, 2000, p. 31).

Al llarg dels segles IX i X la terra dels comtats de la Catalunya Vella fou conreada, repoblada, reorganitzada. Homes i dones, conjuntament, van conquerir la terra per treballar-la i perquè deixés de ser erma. En queda constància en nombrosos documents procedents d'arreu dels comtats. Així ho podem llegir en un pergami datat a Vic l'any 889: «Jo, Ermengarda i el meu fill Otger i les meves filles Ermengarda i Eldefreda et venem [...] tot el que vàrem treure conjuntament de l'erm, i el demés que ens pugui venir per aprisió o treball» (Junyent, 1980, doc. 11). Hi havia una quantitat important de terres que no estaven en mans de cap propietari concret i que eren considerades reials, és a dir, del fisc. Els monarques carolingis atorgaren algunes d'aquestes terres als seus col·laboradors i a les institucions religioses, però les terres fiscals que quedaven, i que passaren a mans dels comtes, eren terres de colonització en les quals s'establiren parelles joves, matrimonis amb fills, famílies senceres, dones soles o amb fills. Ells i elles artiguen, seguen el sota-bosc, tallen o cremen les garrigues perquè les terres es puguin conrear. Aquestes terres són els aous, petites o mitjanes propietats que passaven per herència de pares i mares a fills i filles.

Famílies pageses cobrien la terra de vinyes, que treballaven amb el sistema de complantació:³ «Jo Godemar i la meva muller Adeleva, nosaltres conjuntament permutem la nostra vinya, novament complantada i ben avinyada, amb la verema que aquest any Déu ens ha donat pel nostre treball i la nostra suor» (Baucells, doc. 242 i 268). Dones i homes artiguen, avinyen, compren, venen o donen terres que posseeixen i conreen. Molt interessant en aquest sentit és la imatge que ens ofereix la Bíblia de Ripoll, on podem veure Adam segant amb una dalla i al seu costat Eva fent-ho amb una falç.⁴

---

2 - *Hispani* era el nom que rebien els pobladors d'Hispania que estaven sota el domini musulmà i havien fugit al regne franc a conseqüència de represàlies per haver ajudat les tropes de Carlemany que van acabar amb la desfeta de Roncesvalls (Bolós, 2000, p. 139).

3 - Contracte establert entre un pagès o pagesa (un matrimoni pagès) i el senyor d'una terra, que la cedia perquè hi plantessin vinya. Al cap d'uns anys, part de la terra retornava al senyor i l'altra quedava per als pagesos.

4 - Còdex fet per escrivans, il·luminadors i miniaturistes a l'escriptori del monestir de Ripoll, al segle XI, que es conserva a la Biblioteca Apostòlica Vaticana.

Hi ha alguns documents que ens portarien a pensar que els primers catalans eren pioners que artiguen el desert (Zimmerman, 1989, p. 99), però mirant els detalls sobre els límits de les propietats artigades comprovem que hi havia conreus i camins que estaven ubicats en vil·les i vilars. No tota la població eren nouvinguts que conreaven terres abandonades, hi quedava població preexistent que mantenia certes infraestructures i que, juntament amb els nous pobladors que baixaven de la muntanya al pla, es va anar enquadrant en parròquies i termes.

La renovació que féu el rei Carles el Calb, l'any 844, dels pactes que el seu avi Carlemany i el seu pare Lluís el Pietós havien establert amb els habitants dels comtats ens fa pensar que hi havia una estructura social prou forta i representativa per reclamar que els fossin reconeguts els seus drets i es respectessin els seus costums. El rei els eximia de certs tributs i es comprometia que els habitants de la pre-Catalunya serien jutjats pels seus propis tribunals i segons el dret visigot, i els concedia la propietat de les terres obtingudes per rompuda de l'erm en qualsevol comtat. El pacte ens mostra també l'existència de béns comuns que, segons un costum antic, calia preservar per mantenir la pau social: les pastures, la llenya i l'aigua havien d'estar a disposició de tothom (Fàbrega, 1995, doc.1).

La població vivia en petites comunitats agrupades en vil·les, vilars i vilarets, unitats de poblament disperses dins del marc de les valls (To, 1991, p. 223; Salrach, 1999, p. 51). Els masos són citats poques vegades abans del segle XI i corresponien a unes subdivisions de les vil·les (Riu, 2001, p. 20-22). La població es va anar ordenant per mitjà de les parròquies que es van fundar al llarg del territori. Els únics nuclis més o menys urbans eren les seus episcopals.

Pel que fa a l'habitatge, la casa rural era de planta única amb dues peces juxtaposades en horitzontal; l'espai per a la família quedava separat del corral i de vegades la cuina també formava una estructura a part. Així mateix documentem població que habitava en coves i balmes adaptades.

La societat catalana, fins a l'any 1000, no era del tot igualitària, però ni el senyoriu ni els lligams de dependència no estaven establerts. La població estava organitzada per mitjà d'assemblees o consells formats pels caps de casa, majoritàriament homes, però també dones. En tot el territori trobem actuacions col·lectives de comunitats pageses. Consta que a la darrerria del segle IX el comte de Girona havia comprat terres a un conjunt de quinze famílies de la vall d'Anglès, tretze d'elles formades per matrimonis, amb esment del nom del marit i la muller. En un document figura una dona sola i en un altra una mare amb el seu fill i la nora (Pruenca, 1995, doc. 6). En el document que con- signa la integració de diversos llocs del Ripollès sota el control de l'abadessa

Emma de Sant Joan, la meitat de les signatàries són dones (Udina, doc. 38). Al Pallars documentem la donació col·lectiva de la vila de Baén (despoblat de Gerri de la Sal) al comte Ramon l'any 920, signada per onze parelles, a més de cinc dones amb els seus fills i dos homes sols (Abadal, 1955, doc. 132).

Documentem un exemple molt interessant d'aquesta gestió col·lectiva en un procés de l'any 977. Una comunitat de repobladors havia romput unes terres a Vallformosa, al Bages, i el comte Borrell II els les reclamava judicialment. Els habitants de la vall es defensaren dient que feia més de trenta anys que posseïen la terra que havia estat ocupada pels seus avantpassats emigrats allà (Albert, 1994, doc. 124). La comunitat estava formada per 48 unitats familiars representades pels caps de casa, normalment homes, si bé també hi havia vuit dones. Els habitants de la vall eren lliures i els fou reconeguda la propietat de la terra. Sembla que actuïn de forma assembleària i la primera compareixent i primera signatària és una dona, anomenada Tudil·la, que devia ser reconeguda com a capdavantera de la comunitat.

El nucli bàsic de convivència per a tots els grups socials era la família nuclear, formada per una parella i els seus fills, que també esdevenia la cèl·lula econòmica fonamental. L'Església va anar imposant el model de matrimoni, monògam, exògam i indissoluble, que la societat civil va fer seu. Tal com es pot esperar en un moment de colonització i repoblació, la presència femenina és constant tant en la producció agrícola com en la gestió del patrimoni. La base de la presència de les dones és el reconeixement a la seva feina, en un moment on eren necessàries totes les mans per treballar (Vinyoles, 2004; 2007). A més a més, la legislació vigent durant els segles IX-XII, basada en el dret de família visigot, recopilat en el *Liber iudicum popularis*, era positiva per a les dones.

En podem destacar tres factors favorables a la condició femenina. En primer lloc, pel que fa a les filles, la llei i els costums establien el repartiment de les terres i els béns del pare i de la mare entre tots els fills i filles. Les noies, doncs, tenien dret a l'herència dels progenitors igual que els seus germans. Així mateix, la mare vídua compartia les terres amb els fills i filles, que n'eren els hereus, mentre que ella en restava com a usufructuària, de manera que continuava regint les terres de la unitat familiar després de la mort del marit i es reconeixia que havia col·laborat en les tasques agràries i domèstiques.

És molt important per a les dones, sobretot, el que establia el dret de família amb referència al dot. El marit era el qui aportava el dot a la dona quan es casava i la llei, reconeixent que li arribava una ajuda, establia que una desena part dels béns d'ell, tan dels que tenia abans de casar-se com dels que adquiriria després, pertanyien a la muller i en feia donació en el moment de casar-se. Llegim un fragment de contracte esponsalici: «El creador de tot, Déu, no va

voler que l'home visqués sol i va crear una ajuda semblant a ell [...] Per això, em plau i em convé amantíssima esposa o muller meva demanar-te d'unir-te a mi en matrimoni, com ho faig [...] I com que un matrimoni no es pot fer legalment sense el títol de dot, per l'amor que et tinc, per la teva dolcesa i pels infants que procrearem, et dono la desena part dels béns que tinc i que podré adquirir, segons prescriu la llei dels gots» (Baucells, doc. 331, any 1020).⁵

El dot marital assegurava la cohesió de la parella i es requeria el consentiment de tots dos per comprar, vendre, hipotecar o donar, ja que la desena part de cada terra, casa o hisenda, era de la muller. Molt explícit en aquest sentit és el contracte de venda d'una propietat a Provençana, territori de Barcelona, formada per la casa amb corral, l'hort, les terres i les vinyes que tenia Oderic per compra; la seva muller, Orúcia, hi afegeix la venda de la dècima que li corresponia a ella (Fàbrega, 1995, doc. 219, any 992); el contracte de venda, doncs, s'havia de fer per comú acord de la parella. La dona podia rebre dels seus pares un aixovar, un regal de béns mobles o immobles que aportava en casar-se. Aquest costum era generalitzat, però no prescriptiu, mentre que la dècima marital, en canvi, estava designada per la llei.

Podem afirmar que aquella societat donava un valor a les dones que no tindran en altres moments històrics. En la documentació catalana altmedieval trobem camperoles que colonitzen i treballen la terra, dones al capdavant de comunitats repobladores, dones de tots els grups socials compren, venen, empenyoren, fan de testimoni, de tutores, de marmessores. Trobem dames que comanden castells, que podien rebre per herència, com a part del dot marital, per aprisió o que els podien ser encomanats com a *castlanes* de mans d'un senyor. Així mateix trobem comtesses que governen, entre les quals podem parlar d'Ava, casada amb Miró II de Cerdanya (897-927) mare de vuit fills, àvia de l'abat Oliba. Ava, que va sobreviure trenta-quatre anys al seu marit, es trobà al capdavant dels comtats de Cerdanya-Besalú, va haver de sufocar una revolta nobiliària (Salrach, 1973, p. 3-36) i té el privilegi de ser l'única dona

---

5 - Tot i que hi ha una evident evolució vers el dot femení, trobem exemples de dècima marital fins a entrat el segle XIII. Jaume I, a les Corts Catalanes de 1251, prohibí aplicar el dret visigot. (Vinyoles, 2014, p. 7-78).

enterrada al panteó comtal al monestir de Ripoll. Així mateix la seva nora, Ermengarda de Vallespir, exercí el poder comtal a Cerdanya quan el va deixar el seu marit, Oliba Cabreta, en retirar-se a Montecassino. La filla d'Ava, Goltregod, dirigí el comtat de Pallars com a comtessa vídua de 950 a 980 (Aurell, 1998, p. 7, 137-14).

La comtessa Ermessenda (975-1058) governà els comtats de Barcelona, Girona i Osona amb el seu marit, sola, amb el seu fill i amb el seu net. Presidí judicis i garantí el dret vigent contra l'arbitrarietat, va impulsar la repoblació del territori i mereix una menció especial la carta de poblament de Cervera atorgada a favor d'una dona, Guinedilda, i dels seus fills (Font Rius, doc. 16, any 1026). Donà suport a la reforma de l'Església, fundà el monestir de Sant Daniel de Girona, feu encunyar les primeres monedes catalanes, s'oposà a la noblesa feudal i establí contactes internacionals amb Roma, Còrdova, les taifes musulmanes i els comtats cristians peninsulars (Vinyoles, 1999, p. 175-186).

Trobem abadesses emprenedores, com Emma, filla del comte Guifré, que des de Sant Joan de les Abadesses va organitzar el territori per establir-hi famílies pageses i fundà parròquies que aglutinaren la població. Trobem religioses que pinten, broden i signen les seves obres: «Recorda, amic, Maria em va fer», posava Maria al teixit de l'estola de Sant Narcís. «Ende pintora i ajudadora de Déu», signava la il·luminadora del *Beatus* de Girona (Vinyoles, Varela, 2004).

Hem de remarcar també la mobilitat de la gent de l'època, hosts que anaven i venien, repobladors que en un degoteig constant baixaven dels Pirineus vers el sud, *hispani* refugiats que aprisiaven terres als comtats catalans, refugiats mossàrabs vinguts del sud. Ambaixadors que anaven fins a Còrdova, a Roma o al regne franc per afers polítics. Tenim constància de pelegrins i pelegrines que testaven abans d'emprendre el viatge que els feia témer la mort en terres llunyanes. Hi havia penitents que marxaven, voluntàriament o per imposició d'una pena o penitència, i altres persones que anaven per devoció fins a Jerusalem, a Roma, a Sant Jaume o a certs llocs de culte marià més propers.

Eren temps difícils en què sovintejaven les algarades frontereres amb la destrucció i captivitat subsegüents. Fou molt greu la d'al-Mansur (any 985). L'any 1002, una dona del Vallès marxà com a pelegrina a Roma, tot esperant, o potser desesperant, que el seu fill i la seva filla tornessin de captivitat (Rius 1946, doc. 377). Hauríem de datar pels volts de l'any 1000 el testament de Dardil, que feu estant captiva dels musulmans a Osca (Fàbrega, 1995, doc. 349).

Detall de la *Bíblia de Ripoll*, segle XI. Adam segant amb una dalla i, al seu costat, Eva fent-ho amb una falç. © de la fotografia: Prisma

Hi hagué moments de fam, famílies que empenyoraven les terres a canvi de cereal per poder menjar i plantar (Benito, 1999, p. 189-203), repobladors que van haver d'abandonar les aprisions i tornar-se'n. El bisbe Oliba de Vic, l'any 1023, deia: «S'ha presentat l'eixorquia de la fam i la misèria de la sequera en aquesta nostra regió; per això molts dels conreadors se n'anaren a Tolosa i per aquest estat de necessitat una gran part de la nostra terra ha arribat a la devastació de l'erm» (*Catalunya romànica* 9, p. 506). De tota manera, globalment es produïen excedents i aparegueren els primers mercats d'intercanvi en espècies o en diner musulmà a partir de 1010.⁶

En definitiva, podem dir que fins al començament del segle XI la població estava formada per homes i dones lliures propietaris i propietàries de les terres que treballaven, molts d'ells amb pocs recursos, que milloraren les tècniques i artigaren noves terres. A les comunitats rurals, les formes de vida continuaren lligades per vincles familiars i de veïnatge. Eren pagesos, majors i menors, és

---

⁶ - Aquell any tropes procedents dels comtats catalans intervingueren com a mercenàries en els conflictes civils esdevinguts a Còrdova i retornaren amb diner musulmà.

a dir més o menys rics, però la immensa majoria eren lliures i propietaris de les terres. Trobem un escàs nombre de nobles, si bé anaven sobresortint algunes famílies que s'enriquiren i disposaren de parcel·les de poder al costat dels comtes, que havien trencat els llaços de dependència amb els reis francs i eren independents. L'Església adquirí poder polític i econòmic i en mans de les institucions religioses hi havia un gruix considerable de terres. La major part de clergues que testen disposen d'un bon nombre de caps de bestiar. D'altra banda, es va formant una incipient noblesa.

Si bé la seguretat a les fronteres s'aconseguí al començament del segle XI, la revolta feudal empitjorà la situació dels pagesos. Es precipità el procés de feudalització,⁷ els senyors s'apropriaren dels excedents agraris i augmentà el nombre de nobles que podien mantenir un grup d'homes armats. En aquesta època es detecta un clima de violència creixent, tant vers els pagesos com dins de les famílies nobiliàries. S'esmicola i privatitza el poder. Els senyors trenquen l'ordre jurídic, social, polític, econòmic i moral i creen una nova estructura de poder que es fonamenta socialment en els vincles personals i, econòmicament, en l'extracció dels excedents agraris a favor de les classes dominants.

Les algarades frontereres, l'empenyament de terres a canvi de cereals per part d'algunes famílies amb pocs recursos, les donacions de terres a l'església, que dominarà nombrosos senyories, però sobretot la pressió senyorial, van contribuir a la feudalització. Creix el poder dels senyors, que esdevenen professionals de la guerra, i els pagesos comencen a ser desposseïts dels fruits del creixement econòmic, perden les terres i, a la llarga, veuen restringida la seva llibertat. La revolta nobiliària esclatà a partir de 1040.

Tanmateix, hi va haver resistències a la violència. Hi hagué veus que clamaven per la pau i per l'amor. L'abat Oliva impulsà els moviments de pau i treva,⁸ precedent de les institucions catalanes. La comtessa Ermessenda donà suport a l'abat Oliva, s'oposà al poder dels senyors feudals i s'enfrontà al seu propi net, Ramon Berenguer I. Malgrat això, li recordà, poc abans de morir, que ella l'havia estimat més que ningú del seu entorn (*Liber Feudorum Maior*, doc. 490). Els senyors exerceixen pressions i violències contra els pagesos, que de

---

7 - Sobre el procés de feudalització utilitzo els guions de les classes impartides a la Universitat de Barcelona, basades en documents de l'època i en: Bonnassie, 1979-81; Salrach, 1987, Freedman 1993, Cuadrada 1999, Sabaté, 2004 i Feliu, 2010.

8 - La pau de Déu, primer moviment popular del cristianisme medieval, va néixer del poble per frenar les violències, l'Església se situa davant del moviment, el dirigeix, l'orienta, el controla.

moment tenen el dret de protestar contra aquesta escalada de violència (Gari, 1984, p. 7-50), dret que els és tret l'any 1202 amb la qual cosa queden totalment a mercè de l'arbitrarietat senyorial.

La violència penetrà en el si de les famílies de la noblesa i la pau es trencà arreu. Ben aviat, a Besalú, una revolta nobiliària acabà amb la vida del comte Guifré II (957). Anys després (1017) el seu nebot, el comte Bernat Tallaferro, expulsà les monges de Sant Joan, d'on era abadessa la seva germanastra Ilgimberga. Al comtat de Barcelona, els nobles prengueren el control de la frontera del Penedès. La revolta (1041) fou encapçalada per Mir Geribert, senyor d'Olèrdola, contra el seu parent el comte Ramon Berenguer I (Mir era nét de Borrell II, Ramon Berenguer, besnét). El comte, al seu torn, s'enfrontava a la seva àvia i tutora Ermessenda. El temor que la violència dels parents actués contra la vídua o els fills menors feia que alguns nobles, en testar, posessin clàusules per protegir-los, com és el cas de Gombau de Besora que emparava la seva vídua contra els possibles atacs del seu gendre Mir Geribert (*Catalunya romànica*, vol. X, p. 415). Aquells anys hi hagué guerra civil als Pallars, entre cosins, el comte del Pallars Sobirà, contra el de Pallars Jussà (*Catalunya romànica*, vol. XV p. 26). Un noble del comte d'Urgell, Arnau Mir de Tost, feia la guerra als musulmans a la frontera del Montsec. La violència penetrà fins i tot la família comtal barcelonina, en la qual Pere, fill de Ramon Berenguer I i la seva primera muller Elisabet, assassina la madrastra Almodis. Els dos fills de Ramon Berenguer i Almodis s'enfronten i Berenguer Ramon participa en l'assassinat del seu germà.

La pressió senyorial no para. Entre la darrerria del segle XI i el segle XII es produí l'ascens d'un nombre important de famílies a la categoria de nobles, sobretot gràcies a la seva capacitat econòmica, cosa que els permetia costejar un cavall i armes de ferro pels seus homes i, a més, menjar pa de blat cada dia, segons consta als *Usatges de Barcelona*. Per poder menjar diàriament pa de blat calia que unes quantes famílies camperoles, que menjaven pa d'ordi, plantessin blat i en subministressin als senyors en forma de censos.

Es produeixen canvis en l'estructuració de l'espai: els moviments de pau impulsen la creació de sagreres, que originen petits nuclis de població a redós de les parròquies, i les tinences pageses a les terres senyorials afavoreixen així mateix la població dispersa en masos. A les marques s'havien alçat torres, algunes de les quals van evolucionar per convertir-se en castells que els comtes cedien en feu als seus fidels i que al segle XI passaren a ser hereditaris. A redós d'alguns castells s'estructuraren nuclis de poblament i el castell terminat esdevé una forma d'organitzar el territori. A la vegada, des del poder, es facilita la repoblació vers el sud per mitjà de cartes de franquesa que afavoreixen la població agrupada. Barcelona viu un espectacular creixement a partir

del segle XI i també emergeixen les poblacions amb mercat. Es diferencien els espais de la Catalunya Vella, poblada de masos, dels de la Catalunya Nova, amb hàbitat agrupat.

Els documents feudals continuen mostrant una activa presència femenina. La filiació en els juraments solemnes de la noblesa sempre és només materna: «Juro jo Radolf Oriol, fill de Meravella, a tu Ramon, comte, fill d'Ermetruita, i a tu Ermessenda, comtessa, filla de Gilga», diu un document del Pallars. «Juro jo Bernat, comte de Besalú, fill d'Estefania, dona [...]» (*Liber Feudorum Maior*, doc. 141 i 508). Tant la idea de fidelitat, en què es fonamenta el feudalisme, com l'amor, que se cita repetidament en els documents esponsalícis, encaixen bé en el món femení. Arsenda d'Àger, muller d'Arnau Mirde Tost, en el seu testament del 1068, deia: «Prego i demano de tot cor al meu senyor i marit, per Déu i la caritat i l'amor que Déu va posar entre l'home i la dona, que, per la meva ànima, compleixi tot el que he disposat. Als altres almoiners meus, per la fidelitat que em deuen i em van jurar, demano i aconsello que fidelment amb el meu marit ho compleixin» (Vinyoles i Sancho, 1998, p. 265-283). Cal remarcar que continuava vigent el dret visigot que valorava positivament la dona. Tanmateix, una lenta evolució del dret de família, amb la penetració del dret romà, imposarà el dot femení. I la feudalització de la institució familiar, amb la institució de l'hereu i el poder atorgat al marit, empitjoraran a partir del segle XIII la condició de les dones.

Hem fet un cop d'ull a una societat molt llunyana en el temps, deixant de banda els esdeveniments polítics per penetrar a les entranyes de la societat, i ho hem fet a través de la documentació i donant exemples concrets d'homes, i sobretot dones, que visqueren en temps dels orígens històrics de Catalunya.

. Pedes. ⁊ tibiae.

Pedes ⁊ tibiae. ꝑ plo tꝑate mꝑ. Aceto agnozꝑ. cetoꝑ. uuuamꝑum ꝑglutiant ossa fracta. ⁊ ꝑferunt
cepatis. ⁊ uiuat ethices suo nutrimento uiscoso. ⁊ ꝑferunt uia nutrimenti ubi necem fuit. ⁊ solidat.
Accumitum ꝑstant colice. Remo neci cum aceto ⁊ ceto. Quid ꝑiant nutrimentum solidu ⁊
uonim. Conueniunt mag. tepatis. pius. uuuimꝑ. ⁊ seibꝑ. uere ⁊ citate ⁊ tꝑatis regioibꝑ.

Miniatura del *Tacuinum Sanitatis*, manual medieval de salut datat d'abans de l'any 1400, on s'observa unes dones socarrimant i tallant uns peus de porc sobre una taula. © de la fotografia: Prisma

La dona a la baixa edat mitjana: família, dot i espiritualitat

Josep Suñé Arce

Grup Ocorde

Universitat de Barcelona

Aquest article és un treball de síntesi que recull algunes de les aportacions més notables quant al coneixement de les dones catalanes que visqueren entre els segles XIII i XV. Té com a objectiu fonamental analitzar quin era el paper que la societat d'aquella època havia reservat per a elles i incideix especialment en els aspectes que van implicar una novetat o un canvi amb relació a la realitat observada en etapes anteriors. Amb aquesta finalitat, el contingut s'ha dividit en quatre apartats que tracten, en primer lloc, les condicions generals de la dona catalana, en segon lloc, com l'afectaven el matrimoni, els costums familiars i la pràctica del dot, en tercer lloc, les tasques quotidianes i professionals que desenvolupava i, en quart lloc, com determinades dones vivien l'espiritualitat i actuaven en conseqüència.

El text s'ha centrat només en les dones cristianes i ha deixat de banda les musulmanes i les jueves. Aquesta omisió no és fruit d'un desinterès ni de considerar que el passat d'aquests col·lectius religiosos no formi part de la història d'aquest país. Ben al contrari, la decisió ha estat presa per motius pràctics atès que ambdues comunitats representaven petites minories dins del conjunt de la societat catalana d'aquells segles, sobretot des que amb les conquestes cristianes de Tortosa (1148) i Lleida (1149) van desaparèixer les realitats polítiques musulmanes al territori que avui dia forma part de Catalunya. Tanmateix, i malgrat el seu escàs pes demogràfic, eren comunitats prou importants, i amb una cultura i unes tradicions clarament diferenciades, per rebre una atenció específica que no se'ls pot dedicar en aquest breu treball (Marín, 2000; Levine Melammed, 1999; Planas Marcé, 2001).

Condicions generals de la dona catalana baixmedieval

La dona catalana conegué durant els segles XIII, XIV i XV una progressiva pèrdua de drets i consideració amb relació a l'estatus de què havia gaudit en els segles immediatament anteriors. Aquest retrocés no féu distincions d'estament o classe i fou igual de perceptible dins el context de l'alta noblesa que en el de les famílies més modestes de la pagesia. La consolidació d'un model feudal de societat i la consegüent preocupació per la integritat dels patrimonis familiars, la reaparició del dret romà, el pensament misogin dels intel·lectuals, l'activitat

dels inquisidors, els sermons dels predicadors i la formació dels oficis gremials foren elements que afavoriren aquest empitjorament de la condició femenina.

En efecte, la necessitat de tenir un hereu mascle per impedir que les terres sortissin de les mans del llinatge o per garantir uns mínims de producció agrícola –impossibles d'assolir si la propietat es fragmentava i dissolia– anaren en detriment dels interessos de filles, mullers i vídues (Aventín, 1996, p. 487; Aurell, 1998, p. 421; Vinyoles, 2005, p. 91). Aquesta situació, generada principalment per la competitivitat entre famílies nobiliàries i les exigències de renda als camperols, s'agreguà des de la dècada dels trenta del segle XIII amb la difusió del dret romà justinianeu, la misogínia del qual impregnà la legislació catalana de l'època, ja prou masclista aleshores, i influí en les pràctiques socials (Aurell, 1998, p. 405, 441). Les dones seran així jurídicament dependents dels homes de la seva família, als quals hauran d'obeir, i es veuran obligades a lliurar el dot quan contreguin matrimoni, novetat d'aquell moment que simbolitza la pèrdua de valor de la muller en el si de la parella (Vinyoles, 2005, p. 100, 118, 157, 161-162).

‘Església també tingué un protagonisme important en tot aquest procés de deteriorament de la condició femenina que s'està descrivint. Els pensadors eclesiàstics impulsaren la idea que les dones eren dèbils per naturalesa o per càstig diví i les declararen incapaces d'exercir tasques rellevants (Vinyoles, 2005, p. 158). La Inquisició i els frares predicadors tingueren així mateix una actuació decisiva a l'hora de demonitzar les pràctiques relacionades amb la salut, l'endevinament i la màgia amorosa que normalment eren portades a terme per persones del sexe femení, procés que s'iniciarà durant la dècada dels vint del segle XIV i que comportarà les primeres persecucions per bruixeria al començament del segle XV (Castell, 2013, p. 237-240, 244).

Finalment, la constitució de les institucions gremials anà en detriment dels interessos de les dones, que foren amagades o excloses de moltes professions (Vinyoles, 2005, p. 156-157, 184, 190-192). Fins i tot hi ha una causalitat entre l'aparició dels oficis masculins de metge i apotecari i l'acusació de bruixeria per a totes aquelles persones de l'altre sexe que feien la mateixa feina i que la duïen a terme al marge de la ciència prescriptiva del moment (Vinyoles, Castell, 2013-2014, p. 26).

Aquesta minva de drets i consideració vers les dones implicà, entre d'altres coses, que les comtesses perdessin la capacitat de tutelar els dominis dels seus marits difunts i de ser les seves executores testamentàries. També s'observa que la presència femenina en els documents on abans havien tingut un cert protagonisme cada cop esdevingué menys necessària, cosa que augmenta la

seva invisibilitat tant en els diplomes de la noblesa com en les cartes de poblament (Aurell, 1998, p. 459-461; Vinyoles, 2005, p. 80). Això no obstant, el pagament del dot, la manca de responsabilitats i la disminució de l'actuació pública no foren les úniques conseqüències pràctiques d'aquesta evolució. De la mateixa manera, hagueren de tenir cura del seu comportament físic i verbal per tal d'evitar ser sospitoses de portar a terme activitats malèfiques (Castell, 2013, p. 242).

Especialment dura fou la realitat de les dones de remença, molt nombroses a l'època. Aquestes pageses no només aguantaren les limitacions pròpies de les seves congèneres i l'absència de llibertat de poder abandonar el mas, sinó que el seu senyor feudal tenia, a més, el dret de controlar la seva virginitat, penalitzar les seves infidelitats, forçar-les a donar alletament als infants del baró, fer-les treballar a la casa senyorial i, fins i tot, abusar sexualment d'elles (Vinyoles, 2005, p. 119-121).

Si la situació de la dona baixmedieval des d'un punt de vista social i cultural es veié condicionada fortament pel masclisme i la misogínia, la trajectòria natural de les seves vides estigué marcada en molts casos per la mort prematura, malgrat que aquesta circumstància no és només exclusiva d'aquests segles, sinó de qualsevol societat preindustrial. Els problemes provocats per l'embaràs i el part expliquen que, mentre el gruix dels homes morissin en edats compreses entre els 31 i els 40 anys, moltes de les dones ho fessin entre els 21 i els 30 anys (Jordana, Malgosa, 2004, p. 93-94). Ni tan sols algunes reines o grans nobles pogueren eludir aquests riscos i acabaren traspasant per aquests motius (Vinyoles, 2005, p. 137-138).

Tot i les dificultats que hem comentat en aquestes línies, també cal assenyalar que al llarg d'aquesta etapa cronològica trobem fets tan notables com ara dames nobles administrant fortaleses, reines fent de conselleres dels sobirans, mullers de burgesos participant en els negocis del marit i dones santes convertint-se en referents morals i espirituals per a altres companyes i per a altres membres de la societat (Vinyoles, 2005, p. 88-89, 140, 194; Botinas, Cabaleiro, 1994, p. 132; Garí, 2015, p. 26). Així mateix, i encara que només serveixi per trencar tòpics molt estesos entre la població actual, és interessant recordar que fins i tot les dones pageses d'aquells segles tingueren cura de la seva bellesa física i que utilitzaren amb aquesta finalitat joies i robes festives (Aventín, 1996, p. 483).

El matrimoni, la família i el dot femení

Les dones d'aquella època acostumaven a contreure matrimoni entre els dotze i els vint anys d'edat (Vinyoles, 2005, p. 168). Malgrat ser una qüestió que afectava decisivament el seu futur vital, no eren elles, sinó els homes de la seva família els que escollien el marit i portaven a terme els acords matrimonials (Aventín, 1996, p. 494). Aquesta pràctica d'impedir a les noies el dret de decidir sobre el seu estat civil i de triar marit acabà sent prescriptiva amb el *Recognoverunt proceres* de 1284, que forçava les dones a acceptar les disposicions dels pares en aquest afer (Vinyoles, 2005, p. 161-162). De fet, la mentalitat d'aquells segles no concebia el matrimoni com un enllaç sentimental, sinó més aviat com un negoci econòmic que vinculava dues famílies (Vinyoles, 2005, p. 99). Trobem la prova més evident d'aquesta consideració en l'existència del dot.

El dot era la quantitat de terres, béns o diners que la família de la noia lliurava al promès per tal de formalitzar el matrimoni (Aventín, 1996, p. 474, 482). Es constituïa a partir de la llegítima que la dona havia heretat dels pares i variava en funció de la riquesa que tingués la família amb la qual es volia emparentar: com més rica, més elevat havia de ser (Aventín, 1996, p. 479; Aurell, 1998, p. 457). Hem de recordar que en el règim successori català era freqüent que el fill gran, l'hereu, rebés entre dos terços i tres quarts de l'herència paterna, mentre que el terç o el quart restant es dividia entre els germans petits i les filles (Aventín, 1996, p. 465, 467, 470-471; Vinyoles, 2005, p. 96-97). De la part rebuda per la filla, que com es pot comprovar resultava molt inferior a l'heretada pel germà gran,¹ se'n formava el dot, que tenia dues grans finalitats: d'una banda, havia d'ajudar econòmicament a crear una nova generació familiar que permetés tirar endavant les activitats productives del marit (Aventín, 1996, p. 474; Aurell, 1998, p. 457) i, de l'altra, havia d'esdevenir una garantia per a la muller en cas de separació, viduïtat i vellesa.

En aquest sentit, si la mala convivència feia impossible el matrimoni, la noia i el seu dot tornaven a la família d'origen. I si, un cop mort el marit, es volia fer fora de la llar la dona, se li havia de lliurar el dot que havia aportat amb el casament (Aventín, 1996, p. 499-500; Aurell, 1998, p. 457; Vinyoles, 2005, p. 171). No obstant això, malgrat ser aquests béns, des d'un punt de vista formal, una propietat de la muller i tenir una funció protectora per a ella, el cert era que mentre la parella existís qui gestionava el dot a la pràctica era el marit, una realitat que trobem tant a les famílies de la pagesia com a les de la més

---

1 - Que a canvi havia de fer-se càrrec dels pares en la seva vellesa.

alta noblesa (Aventín, 1996, p. 495; Aurell, 1998, p. 450). Així mateix, cal assenyalar que la major part del dot (del 75% al 92%) havia de ser heretat pels fills del matrimoni i només la resta quedava a lliure disposició de la dona a l'hora de fer el seu testament (Aventín, 1996, p. 501).

El dot acabà sent obligatori amb les Corts de Perpinyà de 1351 i, d'aquesta manera, es perjudicaren els interessos de les noies més humils de la societat atès que impossibilità que un matrimoni pogués ser declarat legal sense constituir-lo (Vinyoles, 2005, p. 94-95, 161-162). Tanmateix, el dot no era l'únic element material que la dona aportava a casa del promès. Diferents tipus de roba –de vestir i per a la llar– ornaments i una capsa de fusta on encabir tots aquests objectes eren els béns mobles que l'acompanyaven en aquest pas de noia soltera a dona casada (Aventín, 1996, p. 483).

Per part del marit, les obligacions materials vers la núvia esdevenien més modestes. Només li havia de lliurar l'escreix o esponsalici, que sembla haver representat en la majoria dels casos la meitat del valor del dot (Aventín, 1996, p. 489). Fins al segle XII, aquesta havia estat la principal transferència patrimonial produïda com a conseqüència del matrimoni, però des d'aquell segle en endavant la progressiva influència del dret romà provocà que els béns aportats per la dona fossin cada cop més importants i que s'arribés a la realitat descrita més amunt, on el dot doblava el preu de l'esponsalici. L'escreix continuà existint entre les famílies pageses durant tota la baixa edat mitjana, malgrat que entre l'alta noblesa i la monarquia desaparegué vers la meitat del segle XIII i fou substituït per l'entrega de regals de prestigi, com ara anells o monedes d'or (Aurell, 1998, p. 442-443, 452-453, 461).

Fins ara hem parlat de l'enllaç entre un hereu i una dona que tingués germans o que, malgrat no tenir-ne, tampoc fos primogènita. Aquesta era realment la situació més habitual (Aventín, 1996, p. 497). No obstant això, hi havia ocasions en què la dona heretava el gruix dels béns parentals i venia un nuvi de fora, no hereu, per casar-se amb ella. En aquest tipus de matrimoni entre pubilla i cabaler, el marit també havia de lliurar a la muller un dot, però a partir d'aquí hi havia diferències notables respecte al casament convencional (Aventín, 1996, p. 505). Si la pubilla era pagesa i quedava vídua, el senyor feudal podia exercir una certa tutela, un fet que no es troba en el cas contrari. Així mateix, si el cabaler quedava vidu i no havia tingut fills amb la pubilla, tenia dret de quedar-se amb la majoria dels guanys econòmics produïts entre el moment del casament i la defunció de la seva muller (Vinyoles, 2005, p. 100-106), una disposició que tampoc existia en la situació inversa i que mostra les desigualtats d'estatus entre dona i home.

Les tasques quotidianes i professionals de les dones

Independentment de l'estament o classe social a la qual pertanyés la dona baixmedieval, hi havia certes feines i obligacions que es consideraven pròpies i naturals a la seva condició femenina: proporcionar una descendència legítima al marit, tenir cura dels familiars, fer les tasques de la llar, filar teixits i ajudar els homes en les seves activitats professionals (Vinyoles, 2005, p. 125, 138, 173). Això no obstant, dins d'aquests deures generals hi havia certes diferències en funció de si la dona formava part de la noblesa, la burgesia, les classes populars urbanes, la pagesia o els estrats més marginals de la societat.

Pel que fa a les dones de la noblesa, trobem casos on actuen com a feudatàries del rei per haver rebut en herència un cert nombre de castells. Era més habitual que gestionessin les fortaleses per absència momentània del marit. Quan es donava aquesta situació podia succeir que fossin elles les que administressin les terres del domini i la resta d'activitats productives. Altres tasques quotidianes que portaven a terme eren la direcció del servei de la casa senyorial, el treball manual de filar i teixir, i l'educació dels fills. Les cròniques també permeten veure-les aconsellant els seus marits en les decisions de govern, un aspecte que queda prou clar en el paper d'algunes reines (Vinyoles, 2005, p. 84-85, 88-89, 140; Verdaguer, 1996).

Les dones de la burgesia participaven amb relativa freqüència en els negocis familiars, ja fos ajudant el marit o fent-se càrrec directament de les gestions comercials després d'haver enviudat i mentre els fills no assolissin la majoria d'edat, gràcies al seu nivell elevat d'alfabetització (Vinyoles, 2005, p. 194; Colesanti, 2008).

Les dones de les classes populars urbanes s'encarregaven de comprar els productes de primera necessitat així com de portar l'aigua de la font a casa. Pastar el pa i dur-lo després al forn, conservar el foc de la llar per poder cuinar, netejar la casa, fer la bugada i gestionar les despeses quotidianes eren altres feines diàries. A més, treballaven al costat dels homes de la família tant als obradors com a les botigues. Certament, la institucionalització dels gremis anà en detriment de la professionalització de les dones i tingué tendència a fer-les invisibles, però, malgrat tot, els estatuts dels oficis que es dedicaven al pa, al corall i a la confecció de mitges recollien la presència femenina. Quant als contractes laborals d'aquella època, és entre les cosidores i costureres on consten més documents que acrediten la feina exercida per les dones (Vinyoles, 2005, p. 156-157, 175-179, 181, 184, 190-192).

Les pageses no eren instruïdes en l'art de l'escriptura ni en el de qualsevol altre ofici. Al marge del matrimoni i de tenir cura de la família i la llar, no tenien altres activitats que la participació complementària en aquelles tasques agrícoles i ramaderes que normalment desenvolupaven els homes (Aventín, 1996, p. 460; Vinyoles, 2005, p. 116-117).

Amb relació a les dones marginals d'aquell període, hem d'esmentar les prostitutes i les esclaves. Les primeres acabaven treballant al bordell empeses, la major part de les vegades, per necessitats econòmiques, mentre que les segones acostumaven a fer tasques domèstiques a les llars burgeses (Vinyoles, 2005, p. 219, 223). Dins d'aquest grup també podem incloure totes aquelles persones, molt majoritàriament de sexe femení, que feien rituals i certes pràctiques màgiques per resoldre problemes de salut, amorosos i vinculats amb l'ocult, i que foren relacionades amb la bruixeria a partir del segle XV. Ens estem referint a les llevadores, a les guaridores i metgesses, a les fetilleres i fascinadores, i a les sortílegues i endevinadores (Castell, 2013, p. 234; Vinyoles, Castell, 2013-2014, p. 24-31).

Cicle dels mesos, 1391-1407. El mes de setembre, detall de la preparació del vi. Castell del Buonconsiglio, a la ciutat de Trento. © de la fotografia: Photoaisa

L'espiritualitat de les dones baixmedievals

Parlar de l'espiritualitat d'aquells segles obliga a fer referència al monacat femení, que havia conegut un important suport reial a la fi del segle XII (Aurrell, 1998, p. 462). Les clarisses, que s'havien anat estenent per les ciutats catalanes durant el segle XIII, esdevingueren el principal orde religiós del país quant al nombre de monges, una certa quantitat de les quals havia ingressat al convent per interès familiar de preservar la integritat del patrimoni sota una mateixa branca de llinatge. Les que tenien com a destí el monestir eren sobretot dones provinents de les classes més benestants (Vinyoles, 2005, p. 116-117, 204-205; Jornet Benito, 2007).

Totalment diferent a aquesta espiritualitat reglada és la que representen grups de dones devotes que exerciren activitats contemplatives, així com caritatives i de misericòrdia amb les persones que ho necessitaven, que actuaven de forma autònoma a la societat patriarcal que les envoltava. Les experiències místiques d'algunes d'elles permeteren que poguessin arribar a ser models per a altres dones de la seva comunitat sense la mediatització de les autoritats masculines. Parlem de les beguines (Botinas; Cabaleiro, 1994, p. 125-127, 129-132). En el cas de Catalunya, sembla que n'hi hagué una comunitat a Barcelona al segle XIII. Segons el que es pot deduir de la informació conservada, devien ser dones relacionades informalment amb l'orde dels mercedaris que feien tasques caritatives i assistencials, com també devotes i místiques. Les dades que tenim mostren que devien tenir una influència important en els habitants de la ciutat i que en el trànsit cap a l'edat moderna foren integrades progressivament en el clergat regular. La principal d'aquestes beguines degué ser Maria de Cervelló, que és molt probable que escrigués una obra literària descrivint les seves experiències espirituals, tal com es documenta en altres indrets europeus (Garí, 2015, p. 23-26, 30-31).

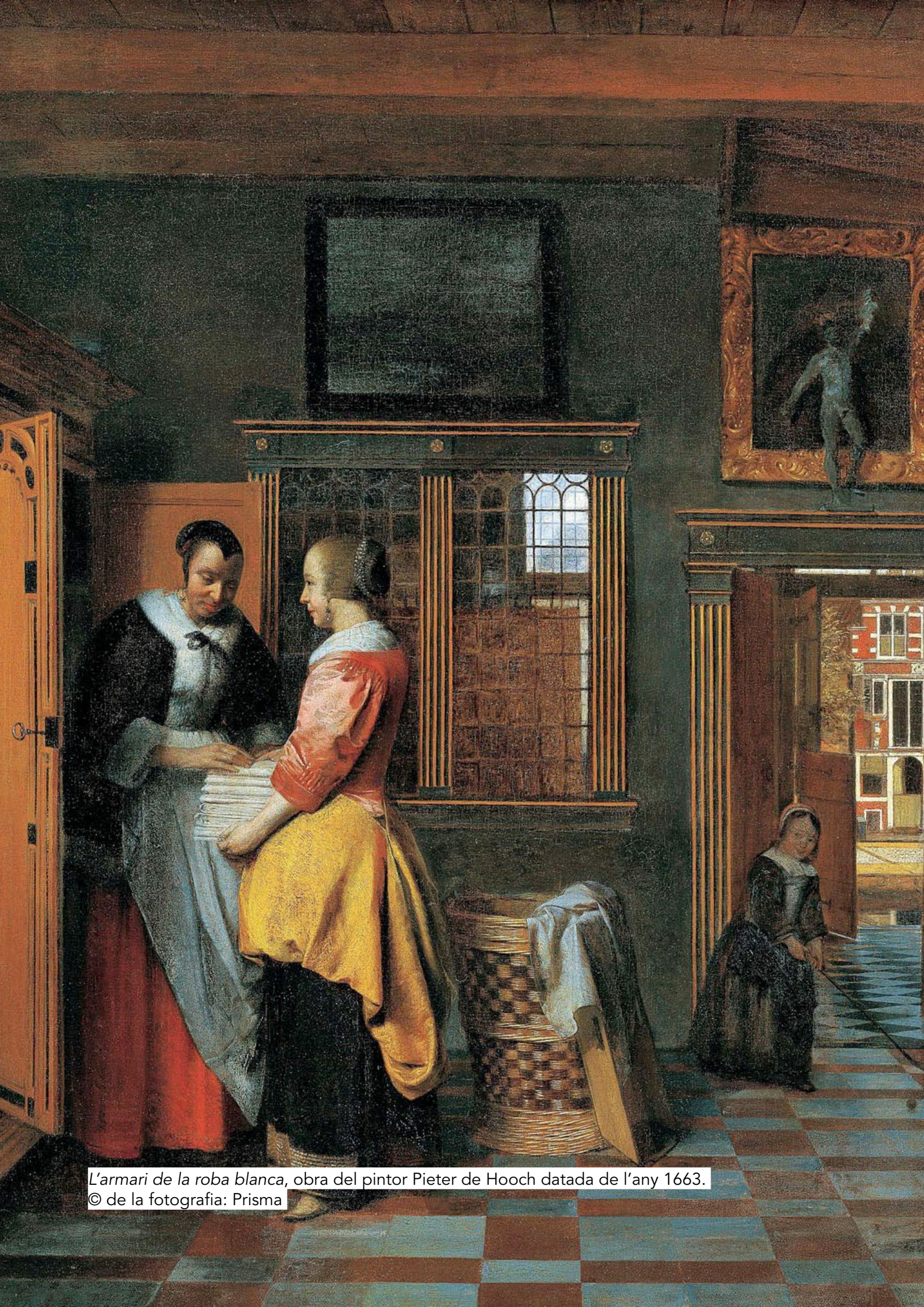
Conclusions

Un cop tractats els diferents temes que s'havien anunciat al principi d'aquest article ha arribat el moment d'extreure conclusions i valorar quin lloc ocupava la dona en la societat catalana de la baixa edat mitjana. La principal idea que hem de remarcar és la d'un retrocés en la seva condició i el seu estatus respecte a la situació documentada en els segles immediatament anteriors. En efecte, al llarg d'aquests segles s'observa una pèrdua del seu valor dins les estructures familiars, aspecte que la consolidació del dot ajuda a simbolitzar, com també veiem una tendència a retirar les seves responsabilitats fora de l'àmbit domèstic, acompanyada d'una reducció de la seva presència pública i una creixent desconfiança vers els sabers femenins tradicionals. Tanmateix, aquest context difícil no impedí que sorgissin dones excepcionals provinents

de la noblesa i la burgesia, i que aquestes fossin capaces de trencar algunes de les limitacions que el patriarcat imposava a les seves congèneres. Així mateix, cal assenyalar entre aquests èxits femenins l'aparició d'un model d'espiritualitat autònom, si més no en els seus orígens, en el clergat regular, que hauria portat a la creació d'una literatura mística.

La contradicció que s'aprecia entre el rol general i aquests casos particulars condueix a la necessitat de fer esment de dues realitats que es repeteixen en altres moments de la història, d'una banda, la creença errònia que l'evolució en el temps i els avenços tecnològics i culturals sempre han implicat millores en els drets de les persones i, de l'altra, la conveniència de no obviar els matisos i les excepcions que es produeixen en qualsevol procés social complex.

L'armari de la roba blanca, obra del pintor Pieter de Hooch datada de l'any 1663.
© de la fotografia: Prisma

La societat a la Catalunya moderna: els seus fonaments en perspectiva de gènere

Mariela Fargas Peñarrocha

Universitat de Barcelona

Família, comunitat i matrimoni

Durant els pretèrits temps de l'anomenada modernitat, entre el segle XVI i el XVIII, les persones, independentment del lloc on visquessin, camp o ciutat, muntanya o litoral, o de l'estament social on haguessin nascut, eren totes conscients de l'enorme importància que tenia la família en les seves vides i la de la comunitat. La família era, doncs, la base primera de la societat.

Però aquesta no es limitava a l'espai domèstic integrat per pares i fills, un model nuclear que s'anirà imposant molt lentament a mesura que avanci el temps i vagi progressant un cert esperit individualista –primerament entre les elits– i, en espais preferentment urbans, vagi creixent una economia de mercat (Ferrer, 1992, p. 9-14). Ans al contrari, a l'inici de la modernitat la família constituïa la forma que adoptava la resposta a la necessitat de disposar d'una xarxa immediata de suport, solidaritat i control dels recursos. Per això, la família s'ampliava més enllà dels murs de la casa per englobar un conjunt no delimitat de parentius, una petita comunitat ordenadora, transmissora de valors i defensora dels seus membres davant els requeriments o les vicissituds de qualsevol d'aquests.

D'alguna manera, aquesta era la noció de família troncal, amb un fort sentit genealògic respecte d'un fundador comú, un model que afectava la forma de residir, però també la forma d'actuar com un tot. Un model que era sostingut gràcies a un sistema hereditari basat en el dret de primogenitura –amb predilecció per la masculinitat–, l'exclusió i les pràctiques de transmissió vinculada. Aquest va ser el sistema que va prosperar en avançar l'edat moderna, en especial, tot i que no només, entre unes elits urbanes desitjoses de promocionar-se en una delirant cursa vers l'ennobliment com a estratègia de poder, un fenomen prototípic a tota l'Europa moderna del qual van participar Catalunya i sobretot Barcelona, capital del Principat, per la seva condició de seu de les institucions polítiques (Fargas, 1997, p. 88-132).

També era el sistema que ajudava a preservar els patrimonis heretats per la vella noblesa territorial, malmesa per les sotragades de la crisi baixmedieval i necessitada de normatives que evitessin una temible detracció de béns i rendes entre els fills. I així es va fer, atès que el segle XVI va ser especialment productiu en matèria de noves constitucions sobre l'ordenament familiar i

successori tendents a conservar els patrimonis en unes soles mans. Altres normes que afectaven directament les dones hi confluïren. És el cas del dret de tenuta aprovat el 1564, el dret de la vídua a la possessió dels béns del marit mentre no li fos restituït el dot. Les dones casades a la Catalunya moderna es trobaven així protegides econòmicament. La protecció consistia que, un cop lliurat el dot, se n'havia d'assegurar la devolució durant la viduïtat. Però per disposar del dot calia rebre'l, de part dels pares, en la major part dels casos, tot i que també una dona podia autoatorgar-se'l –una criada a partir d'una quantitat rebuda en servei als seus amos– i fins i tot les institucions catalanes, com ara la Diputació del General, organitzaven un sorteig anual per dotar donzelles pobres (Fargas, 2012, p. 64-89).

En la pràctica, però, i si girem la mirada vers les elits, allò que el dret protegia era el patrimoni abans que aquest transités a mans de l'hereu següent, des de la mort del pare fins a la majoria d'edat del fill. Es protegia el poder del cap de la família (el cap d'un nucli domèstic o fins i tot el cap de tot un llinatge), exercit preferentment per un home, tot i que, de vegades, per causa de mort el podia assumir una dona.

Finalment, a les corts de 1585 es va aprovar l'extensió a tot el Principat de la norma relativa a la quarta de la llegítima dels fills. I aquest va ser el moment culminant de l'exclusió i del model patriarcal de família, basat en l'autoritat de qui assumia les tres quartes parts del patrimoni, el patrimoni que identificava el nom de la família (Fargas, 1997, p. 132-146).

L'inici dels temps moderns, en definitiva, es va inaugurar a Catalunya amb una modificació de l'ordenament jurídic destinada a la preservació del binomi poder familiar-monopoli de la renda, on la parentela s'ordenava al voltant de relacions jeràrquiques basades en aquell. Paral·lelament a la conservació de la família jerarquitzada, altres normes vetllaven per l'obediència, la qual resultaria imprescindible en un món de famílies dividides entre poderosos i exclosos que es traduïa en diversitat de nuclis i branques familiars amb situacions econòmiques i de poder ben dissemblants, almenys en el competitiu espai dels privilegiats. I el matrimoni en constituïa una primera prova de foc. Va ser molt significativa al respecte la constitució de 1537 que ordenava que fossin exiliats aquells fills i filles que es casessin sense el consentiment dels pares. S'estava consolidant així el matrimoni concertat, i el punt àlgid de l'intervencionisme familiar, que ultrapassava els pares, atès que en absència d'aquests, els que havien de dispensar el consentiment eren els tutors o caps de la casa: el testament de l'any 1580 d'Enric de Sentmenat recordava que el seu cunyat Anton d'Oms «havia pres per filla» Marianna, de fet filla d'Enric, per poder-la dotar, casar, vetllar i consentir el matrimoni de la donzella (Fargas, 1997, p. 113).

El context, quan es publicava tota aquesta normativa, coincidia amb un clima de bandolerisme molt estès (Torres, 1998, p. 5-18), dins el qual la celebració d'un enllaç clandestí podia ser considerada un greu atac contra l'honor de la família i fer esclatar un conflicte greu, una guerra nobiliària. Una dissensió domèstica havia reclamat la intervenció-arbitratge del príncep Felip d'Àustria. Això és el que va succeir els anys trenta del segle XVI entre el mestre racional Francesc de Gralla i la seva esposa Guiomar d'Hostalrich al voltant del matrimoni de les seves filles. Cadascun d'ells hauria preferit un candidat diferent (Fargas, 1997, p. 145). I les filles, dividint les seves fidelitats, bé al pare bé a la mare, es van acabar casant sense el consentiment de l'un o de l'altre i van ser desheretades per qui va rebre l'ofensa. Es temia un enfrontament entre llinatges que es podien arreglar, d'acord amb invisibles però arrelades lleialtats de classe i de parentiu, a cada part.

De fet encara era vigent el sistema privat de resolució dels conflictes. Entre les nobleses, bona part dels plets familiars per dots, per béns hereditaris i per vincles incoats davant la reial audiència de Barcelona, almenys fins al segle XVII, pretenien paral·lelament cercar una solució basada en l'ús de la força mitjançant els bàndols, o bé en uns consells de família que aprofitaven connivències clientelars amb la magistratura de l'alt tribunal. Elisabet de Sentmenat, el 1556, amb motiu del desafiament del seu fill Jaume i hereu, va reunir un consell a casa seva amb intervenció d'advocats algun dels quals era relator de la causa contra Jaume, un litigi que en què es va produir el desheretament d'una banda però també el segrest de la mare de l'altra (Fargas, 1997, p. 121).

Ja hem dit que la celebració del matrimoni, element clau per a la consolidació dels patrimonis i per a l'ascens social, amb la dona a la cruïlla, va suscitar tensions enormes. Per la competitivitat i per la necessitat de dotar dignament les filles i les dificultats alhora per poder fer-ho. Malgrat ser un negoci de família molt delicat, l'epidèmia de la clandestinitat matrimonial es va prolongar fins a entrar el segle XVIII per raons relacionades amb el lent ascens de l'individualisme que a poc a poc convertia el matrimoni en un afer més personal, però sobretot a causa de la inflació dotal. La inflació dels dots va conduir a continus plets entre les famílies perquè no es podien lliurar en els terminis i en les quantitats promeses, i allò que abans del matrimoni s'havia acordat esdevenia, a la fi, un pur teatre de l'aparença, tot i que útil. Les famílies que hi tenien més a perdre es van afanyar a controlar les seves filles. En aquest context es va practicar un rapte convingut com a legítim, el rapte patriarcal, consistent a allunyar secretament una donzella per tal que no rebés influència de cap familiar o amic i acceptés de bon grat la candidatura proposada per qui manava a la família. Convents o cases de vídues de bona i pública fama es van convertir en «seus» d'aquests raptos. En el cas abans esmentat dels Gralla, el pare va segrestar les filles lluny de la mare i altres parents (Fargas, 1997, p. 121).

El poder i la capacitat de decisió en el si de la família pivotava al voltant de qui era el titular del patrimoni. El paper exercit pels primogènits i hereus va ser cabdal durant els temps moderns. Mantenien l'ordre de les famílies i l'ordre social en general. Van constituir l'autoritat legítima sobre el conjunt de parents, fins que avançat el segle XVII es comença a observar una dissolució lenta però efectiva de la seva consideració. S'ha dit que el desenvolupament del capitalisme, els moviments de població a la ciutat i als centres industrials i l'alliberament de mà d'obra al camp són a la base d'aquesta dissolució. Cal tenir en compte, però, que la mortalitat acabava col·locant en el lloc d'un hereu una dona, l'anomenada pubilla (Molas, 2014, p. 345-360). Per la seva condició d'hereves en absència de germans o nebots, les pubilles van assumir bons patrimonis. D'un poder similar van gaudir les vídues d'hereus universals, usufructuàries vitalícies designades en molts testaments dels seus marits. Aquestes dones, hereves, tenentàries i usufructuàries, les trobem involucrant-se en bandositats, enfrontant-se als fills per defensar la seva posició (Fargas, 2012, p. 89-102), també com a mecenes. Tanmateix, la ja esmentada inflació dotal entre els privilegiats es va traduir en una realitat on els donants quedaven pendents del deute, a vegades durant tota la vida, igual que les famílies que havien de restituir el dot. L'augment del celibat definitiu entre les filles, el destí claustral, va acompanyar aquestes decisions. Dedicar-se al servei de Déu era sobretot un afer de les famílies a ciutat, atès que no es podia desenvolupar a l'àmbit rural on la mà d'obra femenina era tan necessària.

Les dones dotades van esdevenir sovint creditores quasi permanentment respecte dels seus drets dotals i, com a tals, van passar a ser actores en plets prolongats que anaven transcendent diverses generacions. Si la solidaritat es trobava, en fi, a la base de la família-llinatge atès que un hereu tenia l'obligació d'atendre les necessitats dels menors, a la vegada la conflictivitat va tenyir la seva vida quotidiana. Fadristerns, desheretats, legitimaris, donatàries, i també hereus universals, es van veure les cares davant els tribunals, els uns per reclamar allò que consideraven que els pertocava, els altres amb l'estratègia de l'acumulació per davant, facilitada per la confusió d'antics vincles fideïcomissaris als quals es remetien moltes persones i difícils de desentranyar.

Pobresa, fam i persecució

Per dessota dels pocs privilegiats, una gran massa demogràfica vivia pendent de poder treballar, alimentar-se i fugir de la pesta o la guerra. En aquest marc, la família se superposava amb la comunitat pagesa al camp i amb el gremi a la ciutat. Amb tot, moltes persones, especialment dones soles, abandonades, malaltes, van viure al marge dels fonaments familiars, cercant altres relacions solidàries que emergien de la pròpia pobresa. Vídues miserables, òrfenes, velles mendicants, prostitutes i bruixes van patir la mirada sospitosa i condemnatòria d'una societat

que col·locava la culpa a les arrels d'aquestes situacions. La Casa de la Misericòrdia de Barcelona recollia dones pobres en espera de trobar feina com a criades o dides i dones reeducables (Carbonell, 1997, p. 112). I la Casa de les Egipcíaques va fer el mateix amb les dones públiques (Pérez Molina, 1997, p. 177-180) en un imparable procés de reclusió de l'exclusió. Totes elles expulsades d'un món d'exclusions familiars-successòries i d'un desenvolupament econòmic urbà en mans dels burgesos. La feminització de la pobresa, la por i l'aversion a fer trontollar l'ordre social i moral, en un marc necessitat de fer recaure sobre les dones les desgràcies de la comunitat, va animar la persecució i violència contra les bruixes –un ampli espectre de dones pobres, velles, soles, guaridores, estrangeres–, que al Principat va ser molt rellevant d'ençà dels temps medievals (Castell, 2012, p. 233-244), amb un gran cim de repressió impulsada des de tribunals locals durant els primers decennis del segle XVII que va assolir gairebé un miler de condemnades (Alcoberro, 2008, p. 485-504). Amb la cacera es pretenia estroncar el consolidat monopoli femení sobre el saber guaridor popular i, de fet, la misogínia imperant a la societat i a les mentalitats des de temps remots assolia el màxim nivell.

Treballar al camp i a la ciutat

A la Catalunya moderna, la majoria de la població residia a l'àmbit rural, en gran part sotmesa a la jurisdicció dels senyors. Era allà on treballava, servia el seu senyor i pagava els impostos i delmes. Homes i dones col·laboraven estretament i intensivament en les tasques de subsistència. També aquí la família tenia un paper cabdal com a entitat de producció i consum. La necessitat d'augmentar els ingressos convertia paral·lelament la llar, en especial durant els mesos que el camp descansava, en un petit centre manufacturer, no especialitzat, on intervenien homes i dones de qualsevol edat així com veïns i joves aprenents a canvi alimentació i aixopluc. Al camp, ancestrals institucions comunitàries i usos comunals regien la forma d'organitzar-se, tal com es faria palès en temps de conflicte, amb els sovintejats litigis antisenyorials i durant les grans revoltes camperoles que van assetjar el camp català, en particular a la fi del sis-cents. Usos que també afectaven el treball, altrament jerarquitzat, atès que la pagesia experimentarà un fort procés de diferenciació social interna sobre la base de l'alça dels preus i el creixement demogràfic (Dantí, 1996, p. 20-25).

Per tant, no sembla que hi hagués exclusió del treball ni per edats ni per sexes. La no-separació entre el privat i el públic hi contribuïa. Homes i dones assumien obligacions dins i fora de la llar. L'obra de fra Miquel Agustí, coneguda l'any 1617 i titulada *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, descriu les característiques del món rural benestant a través del dia a dia d'una família de mas que disposava d'una unitat agropecuària.

La dona, recordava el frare, treballava amb el bestiar, en la producció dels

derivats de la llet, en la producció de tèxtil per vestir la família i contribuïa amb les seves mans a les tasques rutinàries del camp. L'ordre de la família era un ordre moral i la submissió de les dones arreu estava justificada per la conservació i el bé conjugal, que també defensaria el reeixit tractat escrit per Antoni de Camós, titulat *Summa de casos de consciència*, molt conegut a la Barcelona de la darrerïa del segle XVI (Kamen, 1998, ap.). A l'ordenada família al·ludida se sumaven un seguit de criats i criades als quals es recorria massivament durant les estacions de més feina. La unitat de producció familiar integrava al seu si, com un membre més d'aquesta, el servei domèstic. Els lligams que unien amos i criats –també òbviament a la ciutat– ultrapassaven la mera relació de treball per formar part d'un altre tipus atent a nocions com ara la lleialtat i la fidelitat. Era, un cop més, una noció de família-comunitat on tenien tanta rellevància els parentius de sang com els espirituals. Les dones, doncs, mentre el ritme socialment regulat dels parts ho permetés i amb les varietats derivades de l'estructura de la propietat de la terra que variava segons on ens trobem dins la geografia rural, cuidaven dels membres de la llar, els guarïen preparant receptes i medicaments –el coneixement dels quals es transmetia oralment a les filles i netes–, els alimentaven, atenien el ramat i comptaven com a braços per a l'esgotador període de la collita, la sega o la batuda del cereal. Ja hem dit que aquestes tasques eren combinades amb la feina a l'engranatge protoindustrial, perquè la seva mà d'obra resultava molt barata per als paraires i mercaders que els portaven directament a casa seva el material en brut perquè fos elaborat, un sistema molt estès a Catalunya. Al costat d'aquestes realitats, als llocs on no va triomfar el policonreu, i també en aquells que van experimentar un cert grau d'especialització, com ara les zones vitivinícoles, l'apropiació del treball per part dels homes va ser clau. S'augmentava així el binomi especialització-valoració masculina del treball, marcant el perjudici social de la manca de capacitació laboral de les dones i discriminant-les ja aleshores per portar a terme tasques de tipus més generalista i que progressivament requerïen menys preparació.

Un dels processos més característics de l'Europa moderna, del qual tampoc Catalunya es va sostreure, és el desenvolupament urbà. Dins aquest marc, Barcelona va experimentar canvis importants dignes de ser destacats. Podem parlar, en aquest sentit, de l'arrelament d'un nucli de poder nou vinculat a l'entorn virregnal que se sumava a l'existent vinculat a les institucions del país, que va empènyer tot plegat com mai s'havia esdevingut, una intensa mobilitat, tant horitzontal com vertical (Fargas, 1997, p. 213-245), visible igualment en l'aspecte de la ciutat i en el seu teixit productiu. La mobilitat social i l'ascens de les burgesïes amb l'objectiu comú de la riquesa i l'ennobliment ompliria tot el període modern, iniciat per unes oligarquies urbanes que van entrar en contacte amb una petita noblesa urbanitzada que fugia de la crisi

agrària i seguit per la burgesia mercantil més endavant. L'elecció de Barcelona com a mercat de relacions clientelars i mercat matrimonial, l'atracció dispensada com a seu institucional, hi promourà desplaçaments, noves sociabilitats (Amelang, 1986, p. 80) i una demanda de luxe on l'actor principal seria una nova elit delerosa de fer-se notar. I, a conseqüència de tot aquest procés, un augment del nombre de gremis relacionats amb la producció de béns cars lligats a l'aparença: vels, velluts i joies.

L'influx i la presència pública dels gremis en la vida urbana era enorme atès que participaven en la defensa de la ciutat, eren bàsics en processons i desfilades i prestaven assistència a vídues i orfes dels seus agremiats. Tots ells es trobaven ja aleshores involucrats en els cercles de la protoindústria rural i així podien diversificar la seva producció entre productes artesanals per a un mercat més ric, essencialment urbà, i productes de menys qualitat per a una demanda popular.

Panell de rajoles de ceràmica on es representa una xocolatada, 1710, procedent d'Allella.
© de la fotografia: Photoaisa

Homes i dones participaven activament en el món gremial. En el vessant de sociabilitat, de religiositat –mitjançant les confraries, que van tenir un gran desenvolupament després de Trento, algunes fins i tot impulsades per dones i per a dones– i de treball. Pel que fa al treball, la hiperregulació gremial comprenia aquelles tasques destinades a les dones i filles dels mestres, els amos dels tallers i botigues. Només el parentiu permetia el treball femení regulat i reconegut. En la pràctica, però, moltes altres dones eren sol·licitades per fer tasques complementàries. Les fronteres tècniques i procedimentals entre aquestes i el treball d'altres gremis, però, eren tan tènues que van provocar contínuament conflictes i interposició de demandes. Les dones podien fer d'aprenentes, però mai de mestres ni probablement d'oficials. En general es considerava que les vídues dels mestres artesans podien conservar la botiga oberta –mentre no es tornessin a casar o, en tot cas, ho fessin amb un mestre de gremi– en espera que el fill gran pogués obtenir la mestria, posant al capdavant del taller un fadrí. Per continuar el negoci elles i les seves filles, havien de contractar mentrestant un mestre examinat que dirigís legalment el taller. La seva presència quotidiana en el món gremial va arribar a tal punt que no van faltar, a Barcelona, dones que van lluitar per escapar dels controls establerts a les rígides ordenances gremials. Un dels plets més coneguts va tenir lloc l'any 1582 entre perxers i passamaners, que va declarar prohibit que les dones manufactureres venguessin també els seus productes. Certament, les dones havien destacat en el comerç a la menuda (Vicente, 1990, p. 137-142). Van ser continus els conflictes generats per motius similars els anys següents i, especialment, en la centúria del sis-cents. L'ordenança municipal de l'any 1636, que començava amb el significatiu títol *En favor de les dones*, els conferia un cert marge de llibertat de producció-venda, prova de l'augment de la feminització de la pobresa en què es trobaven moltes caps de casa sobrevingudes per situació de viduïtat. Malgrat això no van faltar mai recursos contra aquestes, per part del treball institucionalitzat, que els va posar traves durant tot l'antic règim.

Algunes dones fent la bugada, cadascuna d'elles amb el cistell que utilitzaven per portar la roba, al safareig públic de les Tres Fonts, a Roda de Ter, anys vint. © de la fotografia: Arxiu Josep Castellà

Les dones en l'economia, la política i la cultura catalanes. Segle XIX-1920: una aproximació a la historiografia

Martín Iturralde Valls

Universitat de Barcelona

Escola de la Dona

La presència de les dones al món del treball ha estat un fet absolutament inqüestionable des de temps molt llunyans. Tot i així, per qüestions ideològiques relacionades amb la cultura patriarcal imperant, el seu reconeixement com a treballadores ha estat freqüentment ignorat. També a Barcelona i en diversos nuclis catalans del segle XIX i començament del XX, les dones de totes les edats van treballar com a assalariades a les modernes fàbriques cotoneres o en sectors tradicionals (Romero, 2007), com el servei domèstic (Borrell, 2016), però també van participar en el món dels negocis, de manera independent o com a sòcies dels seus marits, de familiars o d'altres persones (Àngels Solà, 2007).

Cal tenir present que la segregació ocupacional per gènere ha estat un dels fenòmens històrics més persistents. Com assenyala Carmen Sarasúa (2003), en aquest tipus de segregació, homes i dones eren distribuïts de forma diferenciada en els mercats de treball, bé encarregant-se de feines distintes (segregació horitzontal), bé ocupant diferents nivells de la jerarquia laboral (segregació vertical). La segregació implicava més coses: aquestes ocupacions tenien reconeguda una qualificació, un estatus i un salari diferents (i no es considerava els homes i les dones com a mà d'obra substitutiva). En realitat, la segregació no residia de forma objectiva en el tipus de feina que s'havia de fer: amb la mateixa qualificació, les feines «femenines» eren considerades «subalternes» i de menys valor que les portades a terme pels homes i amb condicions laborals molt diferents.

Tradicionalment, el tèxtil ha estat el sector que ha explotat d'una manera més intensa la mà d'obra femenina. La vinculació existent des de l'època preindustrial entre les dones i nenes i el teixit i el filat, sobretot a les zones rurals de Catalunya en règim d'indústria rural dispersa al segle XVIII, va facilitar-ne la incorporació posterior al món fabril, encara que també hi va haver altres dones que van continuar treballant en regim domèstic. En general, a les primeres fàbriques modernes cotoneres barcelonines (anys quaranta i cinquanta del segle XIX), la major part de la mà d'obra femenina va ser contractada per fer feines de caràcter auxiliar, com ara rodeteres o nuadores, encara que també n'hi havia que treballaven com a filadores i teixidores. Al llarg de les primeres dècades de la Revolució Industrial a Catalunya, dues tendències van destacar de forma

molt més evident que altres. En primer lloc, entre 1836 i 1856 es va produir un increment notable de la contractació femenina en el teixit del cotó (que va pujar del 32,6% al 50,5% entre aquestes dues dates sobre el total de la mà d'obra contractada en el ram). Aquesta feminització parcial del teixit es va justificar, entre altres raons, per la reducció de les despeses salarials que comportava la contractació de les dones per a determinades feines, com el teixit manual. La segona tendència va estar relacionada amb la masculinització del filat, impulsada després de l'aparició de la Societat d'Oficials de Filadors, als anys quaranta, la voluntat de la qual era, entre altres coses, reduir la presència femenina en el ram, el més mecanitzat de la naixent Revolució Industrial. De fet, segons les nostres dades, entre 1836 i 1856 el nombre de dones ocupades en el filat de cotó es va reduir dràsticament del 70% al 19,92% sobre el total de treballadors.

En línies generals, els estudis disponibles estableixen que durant la industrialització es va produir una millora de la qualificació i del salari, però amb efectes molt poc visibles en la promoció laboral de les treballadores. Malgrat les baixes retribucions que es pagaven en general a les dones (segons la *Monografia Estadística de la Classe Obrera* de l'urbanista Ildefons Cerdà de 1856, 1,12 pessetes diàries aproximadament, menys de la meitat que els homes), els ingressos que aquestes aportaven a les economies domèstiques van ser imprescindible per a les famílies. Aquest fet és més evident si tenim present que, com assenyala la Dra. Cristina Borderías (2013), de les dades estadístiques elaborades pel mateix Ildefons Cerdà se'n dedueix que el 99% dels homes no guanyaven prou per cobrir les despeses de les seves llars (4,1 pessetes al dia). Partint d'aquesta realitat, és a dir, de la inaplicabilitat del constructe teòric del *male breadwinner*, la historiografia s'ha interrogat, encara que no sempre de formes coincidents, sobre la manera com es mobilitzava la resta de la força de treball disponible a les famílies, és a dir, dones, nenes i nens. La família, com ens recorda la historiografia feminista, no és una unitat harmònica, sinó una institució amb conflictes i relacions de poder i valors culturals i tradicions que condicionen la socialització dels fills i les filles, la inversió en educació i els diferents papers dins les economies domèstiques (Borderías, 2007).

Segons alguns estudis ja clàssics, les dones del segle XIX, especialment actives des dels deu als trenta anys, experimentaven un estancament dels ingressos que feia raonable substituir-les a mitjà termini pels seus fills homes de deu anys, que ja des de l'entrada a la fàbrica cobraven un sou superior al d'elles (Camps, 1998, p. 137-153) i, el que encara és més important, creixent al llarg del cicle vital. No obstant això, aquest efecte substitutori ha estat qüestionat més recentment per Cristina Borderías, que opina que fins als 16 o 17 anys no semblava clar que el salari dels fills pogués substituir el de les mares. Segons aquesta autora, que ha estudiat l'evolució dels salaris infantils a Barcelona i la seva importància per a les economies domèstiques entre mitjan segle XIX

i les primeres dècades del XX, «la substitució de treball femení per treball infantil no era una opció per a la majoria de les classes treballadores, atès que la penúria dels salaris adults requeria la màxima intensitat laboral per part de tots els seus membres» (Borderías, 2013, p. 371-406). Així mateix, la reculada del treball infantil anunciada per Enriqueta Camps per a les primeres dècades del segle XX no ha trobat el consens d'altres historiadors, com el Dr. José María Borrás, el qual sosté que, amb unes taxes d'ocupació properes al 50%, a la Barcelona de 1905, com a molt, es podria parlar d'un «declivi del treball infantil amb prou feines iniciat al començament del segle XX, bastant més tardà, per exemple, que el del cas anglès» (Borrás, 1999, p. 25-48). L'explicació econòmica d'aquest fet, com recentment ha assenyalat Borderías, és que si el treball infantil a Barcelona seguia sent un fenomen tan intens al començament del segle XX com ho havia estat mig segle abans, era precisament per la «importància per a les economies familiars», la qual cosa explica «la continuïtat d'aquest treball més enllà de les restriccions legals aprovades al principi del segle XX» (Borderías, 2013, p. 371-406).

Com és prou conegut, l'activitat laboral de les dones i de la resta de treballadors a les colònies industrials també va ser una peça clau de la industrialització a Catalunya. Concebudes com a pobles privats, el paternalisme industrial va trobar en aquesta fórmula el mecanisme idoni per establir la pau social, el control ideològic i fixar la conducta moral dels treballadors i les treballadores.

21-SANT CELONI. Fàbrica dels senyors Gramunt y Fill y C.^a
Grup de obreres

Grup de treballadores de la fàbrica Gramunt de Sant Celoni, començament del segle XX.
© de la fotografia: Arxiu Josep Castellà

Aquest sistema va afavorir els abusos de poder, amb resultats denigrants com ara assetjaments sexuals o escarnis públics. Malgrat aquestes situacions, i atesa la importància del treball femení durant la industrialització catalana, van ser les empreses mateixes (sigui a les colònies industrials o no) les que van afavorir la introducció d'algunes innovacions, com les escoles bressol. La possibilitat que les dones compaginessin la seva activitat a la fàbrica amb les «seves» responsabilitats domèstiques va fomentar que a la segona meitat del segle XIX i el començament del segle XX en algunes colònies s'iniciés la construcció d'escoles bressol (colònia Borgonyà a Sant Vicenç de Torelló, Colònia Sedó a Esparreguera) i també en fàbriques de nuclis urbans que no en tenien, com la Fabra i Coats de Sant Andreu de Palomar, l'Espanya Industrial del barri de Sants de Barcelona, la Roca Umbert de Granollers (1933), entre d'altres.

Arribats a aquest punt i tenint present la forta discriminació patida per les dones en el mercat de treball, cal recordar que els estudis feministes han qüestionat la idea que aquest mercat hagi estat neutre i que el pes de la segmentació radiqui, només, en els comportaments de la mà d'obra. Ben al contrari, han confirmat que el gènere és un component fonamental de l'organització del treball que afecta aspectes molt variats com les polítiques de contractació, els sistemes organitzatius dins les empreses, la tecnologia o les modalitats i la quantia dels salaris. Aquesta organització i la demanda de mà d'obra no estan determinades només pels interessos del capital sinó també, entre altres factors, per la pressió de les associacions de treballadors per expulsar les dones de les feines més qualificades i mantenir la distinció entre feines «masculines» i «femenines» (Borderías, 2008).

En el nostre context, Catalunya, la creació i legalització de sindicats i organitzacions obreres tampoc va impulsar cap millora immediata de les condicions laborals de les dones. De fet, com es pot deduir del paràgraf anterior, l'hostilitat va ser, també aquí, una de les reaccions més visibles per part dels treballadors masculins davant el treball femení. Com a resposta, les dones van protagonitzar des del començament del segle XX diverses mobilitzacions massives per mostrar el seu rebuig a la discriminació, amb la presència de figures destacades del moviment obrer femení com Teresa Claramunt. Per exemple, l'any 1912, les mobilitzacions femenines es van centrar en l'oposició de les treballadores a la Llei de 12 de juliol de 1912 que prohibia el treball nocturn femení. El motiu, concretament, era defensar el treball nocturn perquè era compatible amb el treball domèstic diürn. Tot just l'any següent, el 1913, documentem la vaga del tèxtil cotoner, amb un paper molt destacat del sindicat femení La Constància, per exigir, entre altres coses, la reducció de les llarguíssimes jornades laborals de les dones (11 i 12 hores diàries). Tres anys després, el 1916, es va produir la vaga fracassada de set setmanes plantejada per La Constància, l'objectiu de la qual era demanar la jornada de nou hores i un augment salarial del 50%. El

1918 hi va haver manifestacions de dones a Barcelona a causa del preu de les subsistències, amb assalts a carboneries, botigues, magatzems i mercats.

Amb el temps, la influència de la classe treballadora masculina es va debilitar juntament amb la seva capacitat de controlar la contractació de mà d'obra femenina. A partir dels anys vint, les organitzacions femenines sindicals comencen a cristal·litzar (*La dona al món industrial*, exposició presentada al mNACTEC l'any 2014).

Tot i ser important, la presència de les dones en el mercat de treball a la Catalunya del XIX no es va veure reduïda, ni de bon tros, al paradigmàtic sector cotoner, líder de la naixent Revolució Industrial. Al sector del paper, les dones, amb ajuda dels nens, seleccionaven el drap, estenien el paper i eren presents al llarg del procés d'acabat. Com en altres sectors, la feina als molins paperers s'inseria dins el nucli familiar i sovint hi havia relacions de parentiu directes entre els treballadors i els mestres. Amb la revolució que va representar la introducció de la màquina Picardo (ideada per l'anglès Bramah entre els anys 1797 i 1805 i patentada per Dickinson l'any 1809) es va reduir el pes dels treballadors qualificats de la tina i va augmentar la presència del treball femení i no qualificat (*La dona al món industrial...*).

Al suro, les dones participaven a les feines del bosc i a les fàbriques escairant, triant i ensacant els taps. Les dones que tenien un nivell de qualificació més elevat també feien taps. Amb l'arribada de la mecanització al sector, les dones van assolir un nou protagonisme, fet que no va comportar, però, més consideració salarial o social. Les noves tècniques emprades per fer nous productes, com ara discs, paper de suro per a cigarrets i aglomerats, van fer que s'incorporessin una gran quantitat de dones a les fàbriques surotaperes (*La dona al món industrial...*).

A la mineria, el treball femení ha estat un fet habitual des d'abans de la industrialització. A les mines de Bellmunt, per exemple, les dones treballaven en diverses feines de superfície, com ara la tria del mineral. Amb la renovació tecnològica dels processos productius, la funció de les dones es va diversificar notablement i, a més a més, es van incorporar als serveis d'administració o a l'economat com a dependents. El nombre d'obreres canviava en funció de la demanda, però no el seu perfil, generalment noies joves i solteres. A les mines de carbó de Cercs, les dones també eren contractades per a la tria del mineral i l'empresa fins i tot va arribar a construir una fàbrica tèxtil per col·locar-hi les joves. La seva presència a les mines va ser un fet habitual fins al tancament de les instal·lacions (*La dona al món industrial...*).

Drets i cultura de les dones

A Espanya, trobem els primers indicis d'una consciència feminista entre les partidàries i els partidaris del socialista utòpic francès Charles Fourier, concretament a Cadis, però amb un escàs ressò a la resta de l'Estat. Entre altres activitats, van editar algunes crítiques de la condició de les dones en el text titulat: *Porvenir de las mujeres* (1841), obra del fourierista polonès Jean Czinski. A partir de 1856 van participar així mateix en *El Pensil de Iberia*, on denunciaven la subordinació de la dona a la llar i a la feina remunerada. Aquesta publicació incloïa poemes lírics, assaigs filosòfics i crítiques socials des d'una perspectiva democràtica (d'autores com María Josefa Zapata i Margarita Pérez de Celis). En general, aquestes primeres feministes defensaven la igualtat entre els sexes, la fi del predomini masculí i la creació de noves bases per a les relacions entre homes i dones (Tavera, 2006).

A les primeres dècades del segle XX, el moviment de dones a Catalunya (i a la resta de l'Estat espanyol en general) aspirava a superar la discriminació i la desigualtat social, política i cultural femenines. Es tractava d'un moviment heterogeni amb una forta presència del feminisme social basat en la lògica de la diferència de gènere (equiparable a alguns corrents francesos de signe maternalista). Tot i que amb menys ressonància, a partir dels anys vint també es va començar a desenvolupar un feminisme de caràcter més igualitari i sufragista –basat en una tradició de feminisme laic i lliurepensador– que, en línies generals, s'havia vist desincentivat a causa del profund descrèdit del sistema polític espanyol. La Restauració de Cánovas del Castillo, la del «torn pacífic» dels dos grans partits dinàstics, havia conformat un sistema polític dèbil, desprestigiat i basat en el caciquisme, la corrupció política i el frau electoral. Tanmateix, com ja ha assenyalat la historiografia, l'evolució del sufragisme no va ser unilineal a tot l'Estat espanyol. A Catalunya, concretament, el feminisme polític va sorgir al començament del segle XX gràcies a l'avanç de la modernització econòmica i social, al sorgiment d'un mercat de treball no igualitari, a l'expansió dels transports i a la subsegüent possibilitat que les dones accedissin a institucions educatives distants de l'entorn on havien crescut i, mitjançant aquestes, a espais de promoció social o política integrant-se en moviments més amplis que els estrictament locals (Tavera, 2009, p. 89).

En qualsevol cas, però, la desconfiança envers la política (Nash, 2012) havia aturat l'impuls d'un feminisme liberal espanyol sufragista fort i la lluita pels drets polítics (al contrari d'altres països com els Estats Units o Anglaterra). Com assenyalava l'any 1899 Adolfo Posada, màxim defensor a Espanya del feminisme: «Concedir el vot a la dona, ni que sigui per a les eleccions locals, és tan lluny de l'opinió dominant sobre la capacitat política de la dona que a Espanya ni tan sols es planteja» (Nash, 2012).

El fort arrelament de la teoria de la domesticitat al nostre entorn va impulsar, doncs, la lluita pels drets dins els marges de lògica de la diferència. És a dir: la concentració d'aspiracions en el camp social i civil i la reivindicació de més capacitat de tutela moral de les dones, afavorint la seva tasca humanitzadora, per justificar així la concessió de drets. En general, les aspiracions principals de la lluita feminista al començament del segle XX se centraven en l'accés a l'educació i a la feina remunerada.

Un dels corrents més importants del feminisme espanyol, des del començament del segle XX, es va situar dins l'òrbita del reformisme catòlic. Dues de les seves aspiracions bàsiques van ser l'impuls de l'educació de les dones i les qüestions higièniques. Dins d'aquest corrent cal destacar la figura de la feminista catòlica María de Echarri, fundadora dels Sindicats Femenins Obrers, el programa social dels quals anava dirigit a les obreres per tal de promocionar-les socialment i laboralment, transmetre'ls un missatge d'harmonia social (per tal d'evitar el conflicte de classes) i, en general, fomentar una presència més gran de les dones als espais públics d'educació, beneficència i assistència social (funcions maternal) (Nash, 2012).

El reformisme català, promogut per les dones de la burgesia catalana dins el marc del reformisme catòlic i del nacionalisme català, va tenir com a objectiu una definició pròpia del feminisme en comptes d'altres enunciats estranys a la realitat i les aspiracions de les catalanes (Nash, 2012). En aquest sentit, la catalanista i reformadora catòlica Dolors Monserdà rebutjava les bases laiques del feminisme dels Estats Units i Anglaterra, percebudes com una subversió dels valors tradicionals catòlics i de gènere (Nash, 2012). Malgrat el seu conservadorisme polític, el feminisme català –basat en la diferència de gènere– va promoure els drets de les dones i les reivindicacions socials i culturals. Principalment, mitjançant l'accés a una educació de qualitat i a una feina remunerada, defensant el desenvolupament de la formació professional de les dones. En altres paraules, oposició al model de domesticitat de la dona. Tal com va succeir en el feminisme gallec i el basc, el feminisme català va incloure en les seves demandes el foment de l'educació de les dones i el rol com a portadores del llenguatge i la cultura, de forma molt semblant als feminismes ucraïnès, finlandès i txec anteriors (Offen, 2015, p. 453).

En aquest sentit, la revista *Feminal*, publicada entre els anys 1907 i 1917, es va erigir en el vehicle d'expressió de les feministes catalanes. Dirigida per l'escriptora i periodista Carme Karr, va tenir com a objectiu central elevar el nivell cultural i intel·lectual de les dones i lluitar pels seus drets socials i culturals per aconseguir-ne l'emancipació (sense enfocament sufragista) (Nash, 2012).

Dins d'aquest esforç per millorar l'educació de les dones, al començament del segle XX van tenir lloc a Espanya determinats moviments de reforma educativa, com els vinculats a la Residencia de Señoritas (1915) dirigida per María de Maeztu o les iniciatives de renovació pedagògica dirigides per dones com Rosa Sensat. També en tenim exemples a Andalusia, on algunes dones com la pedagoga Suceso Luengo de Figuera van defensar, des de les bases d'un feminisme social, l'increment de les oportunitats educatives per a les dones i el dret d'aquestes a exercir professions de monopoli masculí, com el comerç, la indústria i les professions liberals (Nash, 2012).

Dintre del feminisme social català, destaquem la presència de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, fundat a Barcelona el 1909 per Francesca Bonnemaison. Com assenyala la historiadora Mary Nash, el centre va arribar a tenir matriculades 8.000 alumnes el 1930 i disposava d'una oferta d'estudis dirigida, preferentment, a les joves de la petita burgesia i de la classe obrera, amb beques que permetien un ensenyament gratuït. Aquesta oferta incloïa estudis de cultura, economia domèstica i formació professional en les noves ocupacions d'oficinista o administrativa.

En general, l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona va exercir la seva tasca gairebé sempre dins l'òrbita dels valors polítics i culturals de la burgesia catalana, eminentment conservadors. Malgrat això, la institució va trencar diversos esquemes de l'època pel fet de ser una iniciativa de dones dirigida a fomentar una educació moderna, racional i de qualitat. A més, va potenciar l'autoestima entre les alumnes (en comptes de les «virtuts femenines» de modèstia i abnegació) i va reivindicar el dret de les dones a una feina remunerada (en contra del monopoli masculí dins aquest àmbit) (Nash, 2012).

A l'Estat espanyol, el debat sobre el feminisme es va generalitzar a partir de la Primera Guerra Mundial. L'any 1918 es va fundar l'Associació Nacional de Dones Espanyoles (ANME), el mitjà de premsa de la qual va ser la revista *Mundo Femenino*. Fundada per María Espinosa de los Monteros i promoguda per dones del progressisme liberal i catòlic, va ser una de les associacions feministes més combatives. La seva activitat, marcada per un feminisme de signe social i maternalista, es va centrar a canviar la llei matrimonial, la llei de família, fomentar l'accés de les dones al poder judicial i a les professions –incloent-hi la medicina– i promoure la igualtat d'oportunitats i de salari, entre altres objectius (Offen, 2015, p. 452). A partir dels anys vint, l'ANME va assumir les demandes de sufragi i drets igualitaris. De fet, s'hi va constatar una radicalització política conduïda per Benita Asas Manterola i manifestada principalment en l'exigència d'igualtat i el dret a votar (Nash, 2012).

També hi va haver a Catalunya i en altres llocs de l'Estat espanyol un moviment feminista laicista, posicionat clarament en contra dels valors de la tradició catòlica, protagonitzat per dones lliurepensadores maçones (encara que no amb un pes gaire influent) amb una visió laica basada en el progrés i la raó. De fet, trobem evidències d'un feminisme lliurepensador important des del final del segle XIX en ciutats com Barcelona, Madrid i Màlaga. La seva lluita es va centrar en l'emancipació de les dones mitjançant la regeneració social i l'establiment d'una societat laica i republicana (lliure de les influències catòliques) (Nash, 2012). D'aquesta manera, el 1918, el feminisme laic va adoptar el sufragisme com a element decisiu i es va crear la Lliga Espanyola per al Progrés de la Dona. L'any 1919, aquesta i altres societats van crear el Consell Suprem Feminista per impulsar el vot femení. El 1920, Carmen de Burgos va fundar la Croada de les Dones Espanyoles i el 1921 va organitzar una de les primeres manifestacions públiques sufragistes a Madrid, prop de les Corts (Nash, 2012).

Més endavant, el 1926, amb la fundació del Lyceum Club de Madrid, la lluita per l'emancipació de les dones va guanyar un espai d'inspiració cultural, creativa i política de dones cultes i cosmopolites de classe mitjana. Situades dins els marges del republicanisme socialista, trobem noms com els de Clara Campoamor, Victoria Kent, María Teresa León, Concha Méndez o Maruja Mallo. Va ser un dels epicentres de discussió i intercanvi d'idees sobre el sufragi femení i les vies d'emancipació política de les dones en general a l'Estat espanyol (Nash, 2012).

Un cop superada la dictadura primoriverista, en els debats sobre el sufragi femení a les Corts Constituents republicanes de 1931, la lluita per la igualtat política de les dones no va compartir, ni de bon tros, els mateixos punts de vista. De fet, el sufragi universal igualitari sense distincions de sexe, defensat per Clara Campoamor, advocada i diputada del Partit Radical, va coexistir amb els postulats de Victoria Kent, diputada del Partit Radical Socialista, o els de la socialista Margarida Nelken, que van arribar a rebutjar aquest sufragi davant la possibilitat que les dones votessin les dretes (Nash, 2012, p. 152).

En qualsevol cas, serà per sempre patrimoni de la Història, no només de les dones sinó també de les llibertats democràtiques en general i de l'accés als drets de ciutadania, la ingent tasca política de Clara Campoamor, fundadora de la Unió Republicana Femenina (1931), organització prosufragista defensora d'una ciutadania sense restriccions, basada en la idea que democràcia i poder patriarcal eren incompatibles.

Dona treballant en una fàbrica tèxtil de la conca del Ter, anys cinquanta.
© de la fotografia: Arxiu Josep Castellà

Memòria, gènere i història. Catalunya, 1920-1960

Mònica Borrell-Cairol
Universitat de Barcelona

Actualment disposem, per al cas català, de valuosos i cada cop més abundants estudis en els quals s'ha fet emergir la participació femenina reconeixent les contribucions de les dones, múltiples i plurals, als àmbits polítics, econòmics, socials i culturals. Des de l'aportació de personalitats excepcionals, que cal valorar, juntament amb experiències col·lectives i plurals, que cal reivindicar, les dones van anar conquerint i consolidant drets i, alhora, transformant la societat catalana. Farem un breu recorregut històric descrivint la situació i el protagonisme de les dones a la societat catalana entre 1920 i 1960.

Dones i drets: el recorregut interromput cap a la plena ciutadania

Reivindicant tímidament la ciutadania política (1920-1931)

A Catalunya, el camí cap a la ciutadania política femenina va prosseguir, encara tímidament, durant la dècada dels anys vint. Cap dels primers i molt exigus intents de legislar sobre el sufragi femení de la darrer part del segle XIX i el començament del XX va prosperar mai a causa de la inhibició política. Les escasses activistes pels drets femenins havien prioritzat les demandes en aspectes culturals, socials i educatius davant del sufragi. Tot i que l'aspiració a la ciutadania política s'anava gestant, molt escadusserament, des del final del segle XIX, fins a la dècada dels anys vint i trenta va estar pràcticament absent de l'opinió pública, de la premsa i de les organitzacions polítiques i socials. Des d'una lògica igualitària, persistien en la defensa dels drets de les dones algunes integrants dels moviments procedents de la tradició laïcista i lliurepensadora que connectava amb la maçoneria, sectors minoritaris del republicanisme, l'espiritisme i sectors de l'anarquisme (Duch, 2008). Les dones adscrites al republicanisme català no van fer de la reivindicació del sufragi femení un aspecte central de les seves estratègies de lluita fins al període republicà i, als anys vint, van atendre prioritàriament aspectes de tipus cultural i social (González, 2006). Els moviments de dones vinculats a les tendències més conservadores i nacionalistes van centrar les seves demandes en propostes de caràcter socioeconòmic i cultural allunyades de les de drets polítics d'arrel britànica o nord-americana. La seva aposta va prioritzar l'accés a l'educació i la formació per incorporar-se en millors condicions al mercat de treball productiu. Només algunes dones provinents d'aquestes capes socials van defen-

sar activament el sufragi femení, com Carme Karr, que l'any 1921 va fundar l'entitat Acció Femenina amb l'objectiu d'impulsar el sufragi i la reivindicació de drets per a les dones (Duch, 2008). El socialisme, ja des de la fi del segle XIX, tot i la defensa programàtica d'igualtat en l'àmbit laboral, s'havia mostrat contrari als primers moviments sufragistes al·legant que la lluita de classes transformaria les relacions desiguals entre homes i dones, com també per la inoportunitat política del vot femení (Fagoaga, 1985). Només algunes militants com la valenciana Maria Cambril o la cooperativista socialista Micaela Chalmeta –que signava amb el pseudònim Amparo Martí i va impulsar l'Agrupació Feminista Socialista de Barcelona l'any 1911–, van defensar, amb cautela, uns plantejaments sufragistes (Duch, 2009). També l'anarquisme, en els dictàmens congressuals, era favorable als drets de les dones, però va centrar la lluita, des d'una lògica igualitària, en l'educació, el treball o els models familiars. Pel que fa a la reivindicació de drets femenins, hi va destacar, ja des del final del segle XIX, la figura de l'anarcosindicalista Teresa Claramunt (Franco, 2004).

En el marc de la dictadura de Primo de Rivera, l'Estatut Municipal de 1924 va establir un accés gradual de les dones a alguns drets polítics, en la mateixa línia que s'estava duent a terme en altres contextos europeus (Book, 2000). Així, en unes institucions no democràtiques, l'Estatut Municipal limitava l'accés de les dones als governs locals i atorgava el sufragi a les vídues i solteres majors de 23 anys, exceptuant-ne les casades¹ i les prostitutes. A més, tretze dones, que representaven el 3,4% del total (Duch, 2008 p. 102), majoritàriament vinculades a l'òrbita del reformisme catòlic, es van incorporar a l'Assemblea Nacional Consultiva (1927), entre elles Maria López Sagredo, nomenada alhora regidora de l'Ajuntament de Barcelona entre 1926 i 1930. Dolors Codina Arnau, l'any 1925, havia estat designada alcaldessa del Talladell i es va convertir en la primera alcaldessa catalana.

---

1 - L'Estatut Municipal només inclou les dones casades en quatre supòsits:

a) sentència ferma de divorci; b) absència del marit segons els art. 184 i 185 del Codi Civil; c) sentència ferma del marit per interdicció civil, o d) en cas de tutelar un marit sordmut o boig.

L'obtenció de la ciutadania política femenina i l'adquisició de nous drets (1931-1939)

La Segona República es va caracteritzar per una intensa activitat política i social així com un projecte legislatiu dinàmic i ambicions que va comportar nous drets per a les dones. La tasca legislativa republicana va possibilitar –tot i els límits en efectes pràctics– canvis rellevants en les esferes pública i privada. Tanmateix, la persistència de l'univers patriarcal i de models socials i culturals –encara que diversos i heterogenis– adscrits a la domesticitat va fer que les pràctiques socials es modifiquessin més lentament que els canvis d'estatus jurídic. El debat relatiu al sufragi va afavorir la discussió sobre la discriminació femenina amb relació al conjunt dels drets, i l'obtenció de la ciutadania política va tenir efectes intensificadors en la presència femenina a l'espai públic. Així, l'intens debat protagonitzat a les Corts Constituents Espanyoles, l'any 1931, al voltant del vot femení es va cloure amb la incorporació, a través de l'article 36 de la Constitució Espanyola de 1931, del dret al sufragi per als «ciutadans d'un i sexe i l'altre majors de vint-i-tres anys». La diputada radical i advocada Clara Campoamor va defensar el dret al sufragi femení des d'una lògica igualitària i democràtica davant la negativa de les dues úniques diputades de la Cambra, la socialista Margarita Nelken i la republicana del Partit Radical Socialista Victòria Kent. Totes dues advocaven per retardar el sufragi femení assenyalant-ne la inoportunitat política, ja que l'adcrivien a opcions conservadores i catòliques (Capel, 1975). L'article 2 de la CE establí la igualtat entre els sexes davant la llei i l'article 25 garantia la voluntat d'eliminar qualsevol discriminació en funció del sexe. A Catalunya, a les eleccions al Parlament de 1932,² les dones no hi van poder votar ja que el cens no va estar confeccionat a temps a causa de la instrumentalització política dels partits partidaris i contraris al vot femení (Duch, 2008). Davant les eleccions a Corts de novembre de 1933, les organitzacions polítiques catalanes havien passat de la negació o el recel davant la participació política femenina a la utilització del vot femení explorant estratègies de captació de futures electores (Nash, 1988; González, 2006). Caldria esperar fins al 14 de gener de 1934, quan Natividad Yarza i Planas es va convertir en la primera alcaldessa republicana catalana escollida per sufragi universal pel poble de Bellprat encapçalant la candidatura d'ERC. La regulació del sufragi i dels drets polítics a la CE va crear importants expectatives d'obertura legislativa materialitzades en legislació sobre maternitat, divorci, família o treball amb voluntat d'articular una societat més atenta a la situació femenina.

---

2 - Els ponents de l'Estatut d'Autonomia redactat l'estiu de 1931 van incloure la plena igualtat de drets de dones i homes davant la Llei. D'altra banda, el dret civil català mantenia en la seva tradició històrica jurídica una igualtat entre sexes en camps com els béns i la separació en el matrimoni (González 2006, p. 9).

Dins del món del treball, la nova legislació laboral republicana advocava per la igualtat en drets laborals i mostrava una especial preocupació per la protecció de la maternitat, en sintonia amb les polítiques europees (Book *et al.*, 1991; Nielfa, 1996; Vega, 2007). L'any 1931 es van anul·lar les reglamentacions i contractes que discriminaven per raó d'estat civil o que prohibien treballar en contreure matrimoni i es va incorporar les treballadores, a excepció d'algunes ocupacions entre les quals el servei domèstic, a les normatives de seguretat social (pensions, assegurances, atur). La Llei de contractes de treball de 1931 va combinar aspectes progressistes, com la definició de les minyones com a treballadores, amb normes encara discriminatòries com la restricció a determinades ocupacions al·legant debilitat per exercir-les o aspectes de caràcter moral (Núñez, 1989). En diverses bases de treball es va mantenir la discriminació salarial tot i la suposada aposta per l'aplicació de retribucions igualitàries defensada per la legislació laboral. També va prevaler la classificació de les categories laborals en funció del sexe, que derivava en un salari inferior per a les treballadores de diverses ocupacions (Núñez, 1989; Borderías, 1993; Llonch, 2004). De manera que, tot i l'innegable avenç en igualtat legal en matèria laboral, encara calia materialitzar de forma efectiva les pràctiques laborals que, en molts casos, es continuaven sustentant en els valors tradicionals de gènere i en els estereotips de la domesticitat. La protecció de la maternitat a través de la regulació interessava diferents sectors de les societats catalana i espanyola. A Catalunya, ja des dels anys vint, hi havia institucions privades i públiques (mutualitats, germandats, ajuntaments) que oferien subsidis de maternitat (Nash, 2010). El mes de juliol de 1922, el Govern espanyol va ratificar el Conveni de Washington de 1919 que instava els estats europeus a establir subsidis de maternitat que, tanmateix, no van ser implementats fins a l'etapa republicana amb l'aprovació, el 26 de maig de 1931, de l'assegurança obligatòria de maternitat, tot i la inicial resistència de la CNT i de col·lectius de treballadores contràries al copagament parcial de la quota (Vega, 2007).

Les reformes en la legislació civil van contribuir a l'eliminació de la desigualtat entre homes i dones a l'espai privat i van transformar, tot i que encara minoritàriament, normes i models socials i culturals. L'any 1932 es van aprovar la Llei de matrimoni civil i la Llei del divorci, aquesta darrera la més progressista d'Europa en aquell moment ja que reconeixia el divorci per mutu acord (art. 4) i el dret de la dona a tenir la pàtria potestat dels fills (art. 17). L'any 1934, dins les competències que oferia l'Estatut d'autonomia, es va aprovar la Llei catalana de capacitat jurídica de la dona i dels cònjuges, que va establir la igualtat entre aquests i va eliminar el principi d'autoritat marital. El 25 de desembre de 1936 (publicat el 9 de gener de 1937) es va sancionar el Decret d'interrupció artificial de l'embaràs que, tot i incloure una sèrie de limitacions i tenir una escassa aplicació, va significar un avenç pel que fa a drets i autonomia de la dona.

Durant la dictadura franquista, novament sense drets (1939-1960)

El règim franquista va significar, com en molts altres aspectes, una etapa regressiva pel que fa a l'estatus d'igualtat jurídica aconseguit durant la Segona República. La dictadura va abolir la democràcia i va negar drets polítics al conjunt de la ciutadania, uns drets que, en el cas de les dones, aquestes havien adquirit tan recentment. El nou marc legal franquista va expulsar les dones de l'àmbit públic, les va adscriure a l'àmbit privat de la llar sota autoritat masculina i les va equiparar als menors d'edat. La discriminació legal de la dona es va ratificar amb la Llei del 12 de març de 1938, que va restablir la vigència del Codi Civil de 1889, i amb la Llei de 23 d'agost següent, que va derogar la llei de divorci de l'any 1932. Es va suprimir el Decret d'interrupció artificial de l'embaràs i es va penalitzar l'avortament amb la Llei de protecció de la natalitat contra l'avortament i la propaganda anticoncepcionista de 1941. El Codi penal de 1944, substituït del codi de 1932, va diferenciar els casos d'adulteri i els crims de caràcter passional segons que l'autoria fos masculina o femenina.

En el món del treball, el règim franquista va revocar els drets laborals de caràcter igualitari i ja l'any 1938, en plena Guerra Civil, el *Fuero del Trabajo* va fixar l'objectiu d'«alliberar la dona casada del taller i de la fàbrica», amb la qual cosa expulsava les dones casades del mercat de treball productiu. Paral·lelament, el règim va aprovar normatives protectores de la família i polítiques de caràcter pronatalista per forçar la dedicació de les dones a la família i la maternitat, des d'una òptica paternalista on prevalia l'autoritat paterna: Llei de subsidis familiars (1938); plus de càrregues familiars (1945) (Nash, 1991). A través de les reglamentacions laborals s'obligava les dones a abandonar la feina arran del matrimoni i se les compensava mitjançant una indemnització, popularment coneguda com «el dot», que era un incentiu. El compliment va ser desigual segons l'ocupació: així, per exemple, mentre que a l'Administració pública la normativa es va complir estrictament, en indústries tradicionalment demandants de mà d'obra femenina va ser poc aplicada o va restar exclosa de l'obligatorietat de l'excedència forçosa (Molinero, 1985; Borderías, 1993). La Llei de contracte de treball de 1944 va establir diferents mesures discriminatòries com, per exemple, que les dones casades necessitaven autorització del marit per poder treballar, excepte les separades de dret o fet (article 11).

Caldrà esperar fins a entrada la dècada dels seixanta per començar a entreveure normatives que fomentessin la participació, encara limitada, de les dones en el mercat de treball. El text de la Llei de drets polítics, professionals i de treball de la dona (1961), presentada a proposta de la Secció Femenina, eliminava, entre altres aspectes, algunes discriminacions per raó de sexe o

estat civil de les reglamentacions de treball, advocava per igualar salaris o delimitava, escassament, l'autoritat marital sobre l'esposa en l'exercici de drets. Tanmateix, aquestes mesures no van provocar modificacions immediates en la situació de les dones atès que les desigualtats pel que fa a drets van persistir durant tot el període franquista.

Margarita Rosanas darrere el taulell de la botiga de queviures Can Rosanas, a Roda de Ter, anys seixanta. © de la fotografia: Arxiu Josep Castellà

Dones i cultura: d'una rica presència a una absència dolosa

La diversa participació femenina en el món cultural, associatiu i educatiu (1920-1939)

A Catalunya, els anys vint, hi havia una llarga tradició de creació d'espais propis per a dones vinculats al món de la cultura, l'associacionisme o la formació i la presència femenina era cada vegada més visible i activa, encara que minoritària, a l'esfera pública.

Els anys vint i trenta, la creixent visibilització femenina a l'espai públic s'evidenciava amb l'increment de la presència de dones dins l'opinió publicada. A la premsa van anar apareixent articles sobre la problemàtica femenina i van emergir revistes de diferents ideologies (feministes, conservadores, obreristes o llibertàries) dirigides al públic femení. Per exemple, hi destacava ja des de la dècada anterior *Feminal* (1907-1917), dirigida per l'escriptora i periodista Carme Kar; la *Dona Catalana* (1925) o *L'Evolució* (1931), revista de caràcter progressista publicada a Barcelona. L'any 1930 van aparèixer la revista *La Rambla. Setmanari d'esports i actualitat* o la revista *Imatges*, totes dues amb la voluntat d'aproximar l'esport femení i la cultura a la ciutadania. Les revistes destinades a les dones van proliferar durant el període republicà i durant la guerra: *Mujeres Libres*, *Emancipación* o *Companya* van ser algunes de les capçaleres vinculades a opcions revolucionàries. A les pàgines de les revistes femenines van aparèixer diferents veus de la creativitat catalana: l'actriu Margarida Xirgu, l'escriptora Víctor Català (pseudònim masculí de Caterina Albert usat per evitar refús social), la il·lustradora Lola Anglada o la fotògrafa olotina Carme Gotarde, entre d'altres. Uns anys més tard, el 1929, es va fundar el Lyceum Club de Catalunya amb la participació de personalitats com Aurora Bertrana o Anna Murià. Amb la voluntat d'unir esport i cultura es va fundar el 1928 el Club Femení i d'Esports, primera entitat esportiva femenina de l'Estat espanyol amb l'objectiu de fomentar la pràctica de l'esport femení així com discussions de caràcter cultural amb una clara voluntat interclassista (Mercadal, 1998). Aquest perfil de dona, instruïda, professional, esportista, catalanista, generalment burgesa, suggeria una «nova dona moderna» que corresponia a un model femení, encara minoritari, que acceptava el treball assalariat, preferiblement per a solteres i joves, fomentava l'educació i aspirava a una certa presència pública (Nash, 2010). Durant aquestes mateixes dècades, el moviment cooperatiu català, vinculat a les classes més populars, va experimentar un important desenvolupament. Hi destaca l'activitat de la socialista Michaela Chalmeta que, des del començament del segle, defensava la igualtat laboral, el matrimoni civil o el dret al divorci. El 1932, any de clar impuls del cooperativisme arreu del territori català, va promoure l'Agrupació Femenina de Propaganda Cooperativista conjuntament amb, entre d'altres, Maria Palomera i Àngela Forment (Duch, 2009).

Des del començament del segle XX, les autoritats i diferents sectors socials van afavorir l'accés i l'extensió de l'escolarització femenina amb la voluntat de disminuir les taxes d'analfabetisme femení (Vilanova, 1990). Tanmateix, el dels anys vint encara era un sistema educatiu basat en la divisió d'espais i la segregació curricular. No va ser fins a la Segona República, i només interromput durant el bienni radicalcedista (1935-1936), quan es va instaurar un model educatiu públic, laic, mixt en els tres graus d'ensenyament, obligatori i gratuït en l'ensenyament primari. La Generalitat, mitjançant el decret de 9 d'octubre de 1931, va crear l'Institut Escola de Catalunya i des de 1933 va implementar una

xarxa escolar seguint el model d'Institut Escola que es va convertir en un símbol d'institut experimental de batxillerat que apostava per la renovació pedagògica i l'educació mixta. Alhora, ja des de les primeres dècades de segle XX, la professió de mestre s'havia anat feminitzant i constituïa una de les professions femenines més demanades ja que s'adequava millor que d'altres als estereotips de gènere (Cortada, 2006). Fins a l'any 1910 no s'havia reconegut el dret de les dones a matricular-se lliurement en tots els centres d'ensenyament superior, la qual cosa havia posat fi als enormes obstacles que un gran nombre de dones havien patit per accedir a aquest grau d'ensenyament i per aconseguir que els títols universitaris fossin reconeguts oficialment (Flecha, 2017). L'any 1916, l'Ateneu Barcelonès va celebrar un seguit de conferències sobre l'orientació de l'educació femenina. Hi van participar Carme Karr, Leonor Serrano, Maria Domènech i Rosa Sensat, que van advocar per la necessitat de fundar institucions educatives amb un alt nivell educatiu i professional, rigorós, científic i modern, que afavorís l'obertura de noves opcions educatives femenines. Des de 1914, la Mancomunitat també apostava per impulsar polítiques públiques de promoció de la formació educativa i professional femenina que havien de derivar en noves professions, algunes de les quals destinades al públic femení. En aquest sentit, l'any 1915 es van crear l'Escola Superior de Bibliotecàries i la xarxa de Biblioteques Públiques de Catalunya, amb centres arreu del territori i ocupades exclusivament per dones bibliotecàries. Dos anys més tard es va crear l'Escola Especial d'Infermeres-Auxiliars de Medicina (1917) amb l'objectiu de formar professionalment i de manera rigorosa i científica les professionals de la infermeria, formació que es materialitzaria en l'eficient dedicació i funcionament de la infermeria durant la Guerra Civil (Nash, 2010). L'any 1918 es va aprovar l'Estatut de funcionaris incloent-hi les dones en les categories d'auxiliars i de tècnics (Franco, 1982). La Generalitat republicana, també durant la Guerra Civil, va continuar impulsant programes i institucions de formació professional femenina i d'inserció laboral amb determinació igualitària com l'Institut d'Adaptació Professional de la Dona (1937).

En el context revolucionari i de guerra es va dibuixar un nou escenari en el qual les dones, des d'una notable pluralitat política i social, van participar activament en la lluita antifeixista –inicialment també al front com a milicianes–, a la rereguarda garantint la subsistència familiar, en reivindicacions favorables a la igualtat laboral, en la potenciació de la cultura i l'educació o implementant polítiques de salut per tal d'aprofundir en el desenvolupament de drets i apoderant-se de nous espais ciutadans (Nash, 1999).³

---

3 - Una de les experiències més importants va ser la fundació de la Unió de Dones de Catalunya, l'any 1937, per dones de diferents tendències polítiques i sindicals (CNT, UGT, ERC, PSUC, Estat Català, etc.) amb l'objectiu de fer un front unitari contra el feixisme. Nash, 1999.

L'escapçament del món educatiu, cultural i associatiu femení (1939-1960)

Acabada la Guerra Civil es va suprimir l'escola mixta, es va establir l'aprenentatge en espais separats i el professorat es va adscriure segons el sexe de l'alumnat. Paral·lelament es van segregar les matèries impartides per oferir coneixements específics destinats a atendre les demandes pròpies del model de dona defensat pel règim, que la identificava amb el rol d'esposa, mare i mestressa de casa segons el model clàssic de domesticitat allunyat del model igualitari republicà. Els cossos docents, conformats ja en gran mesura per educadores, van patir un procés de depuració sistemàtic i els mestres i les mestres van ser separats del cos de manera definitiva, traslladats o suspesos temporalment de sou i feina (González, 1996).⁴ La cultura catalana també va experimentar una forta regressió a causa de les polítiques repressives de la dictadura. Durant els anys quaranta i cinquanta, alguns sectors van intentar reconstruir, amb molta dificultat, i en molts casos des de la clandestinitat o l'exili, la tradició cultural catalana. En la diàspora i en la reconstrucció cultural, sovint poc anomenades, les dones, tant a l'exili com a l'interior del país, van tenir un paper rellevant. Moltes d'elles havien participat activament en tasques polítiques, socials, culturals i intel·lectuals des de començament de segle i van experimentar de primera mà l'exili o l'autocensura, temoroses de la repressió d'un règim que perseguia la cultura catalana i adscribia la figura femenina a la domesticitat de la llar familiar. Dones que havien estat referents i partícips del món cultural català en tant que autores o membres d'associacions que potenciaven el paper femení en la cultura, l'esport o la ciència es van exiliar: Mercè Rodoreda no va tornar a publicar novel·la fins a 1962 i es va empadronar novament a Barcelona l'any 1976; Aurora Bertrana, exiliada l'any 1938, va retornar l'any 1949 i l'any 1970 ho va fer Anna Murià. Frederica Montseny tampoc va poder retornar fins a la caiguda del règim franquista. Mentrestant, la periodista Irene Polo o l'actriu Margarida Xirgu van morir a l'exili. Un exili que, per a algunes exiliades com Neus Català, va significar la detenció i deportació a camps de concentració. Alhora, altres veus femenines van continuar a l'interior patint censura o empresonaments: la il·lustradora Lola Anglada es va retirar a Tiana i no va produir fins a anys més tard, i la primera directora d'un diari, María Luz Morales, denunciada, va ser empresonada a la presó de les Corts. El ric moviment associatiu va ser escapçat així mateix i les diferents institucions per a dones van desaparèixer o van ser reconvertides amb objectius contraris a aquells per als quals van ser creades

---

4 - Del professorat depurat, 826 eren dones i constituïen el 43,4% del total de professorat sancionat a Catalunya. González et al., 1996, p. 73 citat a Nash, 2010, p. 136.

dècades abans: l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona va quedar en mans de la Sección Femenina de FET-JONS i el Lyceum Club de Barcelona va desaparèixer (Tavera, 2009; Pessarrodona, 2010).

Dones i feines: la continuada presència femenina en el món laboral

La presència de les dones en el mercat de treball femení (1920-1939)

Com múltiples estudis han posat en relleu, tot i el subregistre de l'activitat femenina en les estadístiques oficials, les dones de les classes populars sempre han participat en el mercat de treball productiu i alhora en les tasques domèstiques, i la seva contribució ha estat clau en les economies familiars, locals i nacionals (Borderías, 1993, 2003, 2011). Tanmateix, les dones han estat sovint invisibilitzades en els discursos i els imaginaris individuals i col·lectius i el seu paper en la configuració del mercat de treball encara continua sent insuficientment reconegut.

A la dècada dels anys vint del segle passat, les treballadores es distribuïen en diverses activitats econòmiques: continuaven molt presents en el sector agrari i tant la indústria tèxtil com el servei domèstic constituïen dos sectors que ocupaven un gran nombre de mà d'obra femenina, per exemple a la ciutat de Barcelona (Borrell, 2016). Les treballadores catalanes preponderaven a la indústria tèxtil, per exemple, a les fàbriques de la ciutat de Barcelona, a les zones tèxtils del Ter, Sabadell o Badalona i a les colònies industrials de la Catalunya central. El perfil de les treballadores industrials tèxtils incloïa dones solteres, casades o vídues que participaven en el mercat de treball de diferent manera segons el cicle vital, les opcions laborals o el tipus de mercat local (Borderías, 2003, 2015). Arran de la modernització econòmica i la diversificació del teixit industrial, la participació de treballadores en el món industrial es va incrementar –tot i ser encara minoritàries– en sectors tradicionalment masculins: el metall, la indústria metal·logràfica, el vidre o la indústria paperera van ocupar mà d'obra femenina arreu del territori català. En el sector industrial es mantenien la divisió del treball per gènere, la discriminació salarial, els múltiples riscos laborals i una escassa atenció sindical a les problemàtiques laborals femenines (Villar, 2007; Ibarz, 2007).

El servei domèstic estava a càrrec de dones –a Barcelona més del 80%–, majoritàriament joves, solteres i immigrants identificades amb la figura de la «noia a tot estar» capaç de fer múltiples tasques domèstiques i de cura però sense cap reconeixement laboral o social. Les seves condicions de treball es van caracteritzar per dures jornades laborals, salaris migrants i desprotecció

en cas d'accident de treball o malaltia laboral. La vulnerabilitat del sector s'agreuja per l'exclusió d'aquest col·lectiu de les agendes sindicals i de la legislació laboral (Borrell, 2016). En connexió amb el servei domèstic, i també tradicionalment invisibilitzades, un important contingent de dones es van ocupar en institucions hospitalàries, educatives o benèfiques on exercien de bugaderes, planxadores, netejadores o feinejaven en safareigs públics. Les bugaderes d'Horta o Badalona eren molt conegudes (Segura, I, 2007). Eren activitats feixugues, amb llargues jornades i un gran esforç físic. La presència de treballadores destacava als mercats municipals com a verdulaires, peixateres, venedores ambulants, etc. El treball a domicili, rarament censat, va ocupar també treballadores catalanes. La burgesia i el reformisme catòlic consideraven aquesta activitat especialment beneficiosa per a les dones en la mesura que s'adaptava a les seves necessitats. D'una banda, resolïa el rebuig que representava la presència femenina a les fàbriques i alhora garantia ingressos femenins imprescindibles per a les economies familiars i, de l'altra, s'adequava a la concepció obrerista segons la qual el treball femení fabril representava una competència en termes de rebaixa salarial per a la mà d'obra masculina (Nash, 2010). Tanmateix el treball a domicili era una ocupació desregulada i amb unes duríssimes condicions de treball. Precisament, per intentar millorar les condicions laborals i establir una mínima regulació d'aquesta activitat, reformadors socials, sectors de la burgesia i del feminisme catòlic van impulsar, l'any 1917, el I Congrés de Treball a Domicili. Tot i l'intent de regulació de l'any 1926, es va consolidar com una activitat femenina clàssica de l'economia submergida catalana.

Les noves expectatives professionals de les dones de classe mitjana i la seva creixent incorporació al sector terciari i a les noves professions van suposar un revulsiu per al mercat laboral: començava a ser freqüent la concurrència d'oficinistes o telefonistes en el mercat de treball català (Borderías, 1993). Les professionals despuntaven també en professions liberals amb reconeixement públic, com ara el periodisme (Altés, 2007) o el món radiofònic (Tavera, 2017). La medicina, el magisteri i la farmàcia, tot i el retard de les dones en l'accés a l'educació superior, van ser àmbits on destacaven professionals femenines, ja que el perfil s'adequava millor al model femení hegemònic de dona cuidadora. Per contra, professions que s'allunyaven d'aquest model, com les d'advocadesa o jutgessa, encara van continuar minoritzades en el món professional.

Les polítiques sindicals respecte al treball femení van estar poc presents a les agendes sindicals i la sindicació femenina va merèixer poca atenció del sindicalisme obrerista, tot i que als anys trenta va augmentar el seu interès pel treball i la sindicació femenina. A més a més, les propostes obreristes rarament van posar en qüestió el model de domesticitat que responsabilitzava les dones de les tasques domèstiques i de cura (Villar *et al.*, 2011). Les organitzacions obre-

res havien defensat programàticament els principis igualitaris i l'equitat salarial. No obstant això, aquest igualitarisme va desaparèixer massa vegades de les negociacions i estratègies concretes, aspecte que va allunyar les dones d'unes organitzacions sindicals construïdes en masculí i allunyades dels interessos femenins (Borderías *et al.*, 2003; Borderías, 2007; Nash, 2008; Villar *et al.*, 2011). Tanmateix algunes sindicalistes, ja des de començament de segle i amb més intensitat a partir dels anys trenta, van intentar, amb escàs èxit, situar la igualtat a l'eix del discurs obrerista i qüestionar el model de domesticitat femení. De fet, era habitual que les dones participessin de la conflictivitat laboral, es mobilitzessin en demanda de millors condicions de treball, sostinguessin amb les seves quotes les vagues dels sindicats masculins o anessin a la vaga en solidaritat (Soto, 1986; Enrech, 2007; Nash, 2010). Durant la Primera Guerra Mundial, la inflació, el descens del nivell de vida, l'encariment de preus dels productes de subsistència i problemes d'abastament als mercats van generar una important agitació social que va assolir el moment àlgid al començament de 1918, quan les dones van ser protagonistes, sovint organitzades en xarxes informals i flexibles, de les lluites pel benestar material en tant que responsables de la subsistència familiar i comunitària (Kaplan, 2003; Villar *et al.*, 2011). En aquest paper de garants del benestar també van participar de forma destacada en la vaga de lloguers de l'any 1922 i en la de l'any 1930 (Oyón, 2008).

En l'etapa republicana, i en especial durant la Guerra Civil, la implicació femenina en diferents àmbits es va accelerar i la dona es va responsabilitzar de l'economia treballant a les fàbriques d'armes i a les indústries col·lectivitzades, creant organitzacions femenines molt actives –Mujeres Libres va ser una de les experiències més rellevants– i intentant, amb poc èxit, integrar els principis igualitaris en el món del treball, controlat en aquells anys per l'obrerisme.

Entre l'ocultació, la precarietat i l'economia submergida (1939-1960)

Durant la postguerra era molt difícil subsistir en una quotidianitat profundament hostil: racionament d'aliments de primera necessitat i combustible, preus fixats sota control estatal, estraperlo, múltiples pràctiques d'economia submergida, etc. Segons el cens de 1940 –un dels més deficients– la indústria tèxtil i la confecció –ocupació demandant tradicional de mà d'obra femenina–, van continuar donant feina a un rellevant nombre de dones en el sector industrial durant les dues primeres dècades del franquisme (Borderías, 1993). El tèxtil era un sector amb salaris baixos, llargues jornades laborals, ritmes de treball intensos i disciplina i control importants, segregat verticalment i escassament protegit en termes de salut laboral (espais amb humitats, tòxics, sorolls). Malgrat la repressió franquista, l'any 1946 es van succeir a Catalunya un seguit de vagues en fàbriques tèxtils que es van estendre per tot el terri-

tori català (Sabadell, Terrassa, l'Hospitalet, Barcelona, Mataró) i que, com en dècades anteriors, demanaven millores de condicions laborals i benestar familiar (Varo, 2007). El servei domèstic, desprotegit legalment i precaritzat laboralment, va continuar sent un nínxol de mercat per a la mà d'obra femenina que en temps de crisi, com ho van ser els anys quaranta i cinquanta, va incrementar la proporció de dones que s'hi ocupaven (Borrell, 2016). Segons les dades estadístiques, les dones treballaven al comerç, a l'hoteleria, en botigues o en petits negocis familiars i oficines. Com hem vist, les diverses limitacions legals, especialment per a les casades, van restringir considerablement les opcions laborals femenines. El treball a domicili o el treball submergit, dues formes de treball caracteritzades per baixes remuneracions, jornades il·limitades i escassos drets, es van convertir en dues opcions laborals femenines (Nash, 2010). Alhora, el treball a domicili va permetre que les dones continuessin exercint les tasques reproductives, molt intensives i gens reconegudes, que eres assumides exclusivament per les esposes, filles o àvies de les famílies. Les professionals vinculades al camp de la medicina, el magisteri, el periodisme, la cultura i la ciència van patir un procés de depuracions i exili interior o exterior que va contribuir a disminuir considerablement el potencial professional que hagués pogut representar que exercissin la professió per a la qual es van formar (Magallón, 2011).

El Pla d'estabilització de 1959 va posar fi a la política autàrquica i va inaugurar una nova fase de liberalització econòmica coneguda amb el nom de *desarrollismo* que, conjuntament amb canvis en els models de consum, va modificar, en les dècades posteriors, les opcions laborals femenines.

A tall de conclusió

La situació de les dones i les relacions de gènere van experimentar diferents oscil·lacions en el període 1920-1960. Durant la dècada dels anys vint van prevaldre iniciatives al voltant de la ciutadania femenina vinculades prioritàriament a aspectes de caràcter social, econòmic, cultural o educatiu i circumscrites a cercles femenins reduïts de diverses tradicions politicosocials. El context republicà va afavorir canvis rellevants expressats en l'accés a la ciutadania política i la modificació de drets civils i socials des d'una lògica igualitària. Tanmateix, la seva curta durada i el pes de la tradició anterior no van permetre transformar, de manera general, models de gènere i pràctiques quotidianes encara fortament arrelats en la societat catalana. De la mateixa manera, tot i l'aposta republicana per la igualtat laboral, encara van prevaldre, en un mercat de treball segregat, pràctiques laborals desiguals. La presència, sovint minoritària, de dones dins d'espais culturals, educatius o associatius durant els anys vint va contribuir, durant la dècada següent, a l'increment de la presència pública femenina en organitzacions polítiques, cíviques o sindicals. La Guerra

Civil, tot i les circumstàncies bèl·liques, va actuar com a catalitzador d'iniciatives femenines de diferent índole. Per contra, la dictadura franquista va significar una forta regressió en la situació de les dones. Novament es van restringir drets polítics, socials i civils a la població femenina i es va implementar un arcaic model femení que allunyava la dona del mercat laboral i de l'àmbit públic i la retornava a l'espai privat del domicili familiar, a l'autoritat masculina i a la maternitat, identificant-la amb el model de la domesticitat i allunyant-la de la plena ciutadania i de l'emancipació.

Manifestació pel dret a l'avortament, carrer Pelai, Barcelona, anys vuitanta.
© de la fotografia: Arxiu Ca la Dona

Dones, gènere i societat a Catalunya

Mary Nash

Universitat de Barcelona

A la dècada de 1960, la dictadura de Franco es va caracteritzar per la contínua repressió i la derogació dels drets democràtics fonamentals. El règim es va fonamentar en un rígid sistema de gènere que va suposar la subjecció de les dones a un nou ordre jurídic que sostenia la jerarquia masculina. El marc legal discriminava obertament les dones i les restringia al món familiar, regit per l'única autoritat masculina. L'ideal femení franquista es basava en la domesticitat, la dependència obligada, la submissió i el pudor, i va regular l'expulsió de la dona de l'activitat laboral en l'àmbit públic. La feminitat es consagrà en termes de mare prolífica, devota, modesta i dòcil, i el règim desenvolupà al·licients com el dot per incentivar la dona casada a abandonar el seu lloc de treball i quedar-se a casa. Amb l'anul·lació dels drets igualitaris de la Segona República, la dictadura va imposar la desigualtat de gènere en tots els àmbits. La noció d'un únic destí biològic i religiós de maternitat va ser indiscutible i, per tant, la sexualitat, la feina i l'educació de les dones es regulaven d'acord amb l'ideari franquista de feminitat maternal i de confinament a casa. En aquests llargs anys d'obscurantisme polític i religiós, els anticonceptius i l'educació sexual estaven prohibits i l'avortament es penalitzava durament. Encara que el dret català, amb règim de separació de béns, facilitava a les catalanes l'administració del seu patrimoni, les pràctiques socials dificultaven sovint la seva autonomia. Així, per exemple, habitualment s'exigia a la dona casada permís del marit per obrir un compte bancari o obtenir un permís de conduir.

Malgrat les regulacions restrictives respecte al treball remunerat, nombroses dones treballaven en fàbriques, comerços, botigues o mercats arreu de Catalunya. Moltes treballadores no es van retirar en casar-se i van dedicar tota la vida al treball remunerat, en especial a les indústries tèxtils malgrat la discriminació salarial existent. A Igualada, el 1965, entre el 80% i el 90% de la mà d'obra dels tallers de gènere de punt era femenina (Miret Solé i Nogué Felip, 2005, p. 23). La fàbrica Coma i Cros, SA de Salt (Gironès) il·lustra la gran presència de treballadores a les fàbriques del sector tèxtil atès que sempre va tenir una clara majoria de treballadores, tal com mostra la plantilla de l'any 1958 en què les obreres representaven el 73,6% de la totalitat de la mà d'obra (Nash, 2010, p. 128).

L'impacte repressiu del franquisme no va impedir la resistència política i social de les dones. Les treballadores protagonitzaren nombroses protestes col·lectives i vagues en defensa dels seus drets laborals (Nash, 2010; Varo Moral, 2014). A l'empresa llanera Fontanal, a Terrassa, el 1962 les treballadores van

encapçalar un conflicte laboral per aconseguir millores laborals (Varo Moral, 2007, p. 154-156). El 1965, les operàries de la fàbrica Valmeline de Tarragona impulsaren una vaga de protesta i van aconseguir la readmissió d'una treballadora acomiadada (Duch i Plana i Ferré Baldrich, p. 171). Es va produir una certa organització clandestina de les treballadores amb la creació, en l'òrbita comunista, del Moviment Democràtic de Dones de Catalunya, el 1966, que potenciava la lluita antifranquista, però no es dedicava a les demandes específiques de les dones. En tot cas, la política vertebrava l'experiència col·lectiva de les dones durant la part final del franquisme i la Transició. Al començament de la dècada de 1970, moltes lluitaven en moviments clandestins d'oposició a la dictadura, partits polítics, sindicats o associacions de veïns, alhora que impulsaven la resistència popular, cultural i política. Moltes foren empresonades o represaliades per la seva defensa de la democràcia i algunes participaren a l'Assemblea de Catalunya per aconseguir les llibertats democràtiques i el restabliment de les institucions polítiques establertes a l'Estatut de 1932.

Les dones formaren les bases dels moviments socials populars que s'enfrontaren al règim franquista i desenvoluparen un paper molt actiu en les protestes socials de les associacions de veïns als barris populars. De fet, l'acció reivindicativa veïnal fou impulsada en gran mesura per dones que vivien les conseqüències directes de la carestia i la manca d'equipaments en el seu entorn quotidià. Elles ocupaven els espais públics i es manifestaven per aconseguir carrers asfaltats, semàfors, clavegueram i un habitatge en condicions. Es mobilitzaren en defensa dels drets de les seves famílies i crearen nombroses vocalies de dones de barris que defensaven el benestar de la seva comunitat i, més tard, els drets de les dones.

Feminisme, democràcia i drets

L'activa participació en els moviments veïnals antifranquistes, la militància clandestina política contra el règim de Franco i la creixent presència d'una nova generació de dones universitàries inconformistes van facilitar el sorgiment de les primeres iniciatives en clau feminista. La primera resposta col·lectiva feminista sorgí contra la delegació espanyola encapçalada per Pilar Primo de Rivera, destacada dirigent del règim, a la Conferència de l'Any Internacional de la Dona convocada per les Nacions Unides amb l'objectiu que els governs assumissin la Declaració sobre l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona, l'any 1975. Sota la cobertura de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides de Barcelona nasqué un moviment unitari de dones de Catalunya que va celebrar, el febrer de 1976, una assemblea clandestina d'unes 200 participants al Col·legi d'Advocats de Barcelona. La declaració resultant denuncià la falta de representativitat de la delegació franquista i presentà la primera agenda feminista col·lectiva catalana des de la Guerra Civil. Reivindicà un canvi

legislatiu per eliminar la dependència femenina, la transformació del sistema educatiu discriminatori, el dret al control de natalitat, l'eliminació de les discriminacions laborals i la creació de serveis comunitaris per facilitar l'alliberament i la realització professional de les dones (Nash, 2007, p. 90-94).

L'assemblea donà peu a les Jornades Catalanes de la Dona, celebrades entre el 27 i 30 de maig de 1976, que es convertiren en la fita fundacional del feminisme català de la Transició. De fet, des d'uns anys abans, moltes catalanes es reunien en grups informals on discutien sobre les discriminacions que tant el franquisme com les convencions socials de gènere els imposaven. Moltes joves d'aquesta generació estaven disconformes amb el destí de casar-se, tenir fills i ser una bona esposa. A més, les obres de Maria Aurèlia Capmany (Palau Vergés, 2008) ja s'havien convertit en referent per a les joves catalanes perquè les ajudaven a identificar la seva discriminació i, en un estil diferent i des d'un feminisme radical, els escrits de Lidia Falcón també els obriren altres alternatives (Falcón, 1981).

Les Jornades crearen un discurs feminista i noves pràctiques que posaren en qüestió el sexisme predominant a la societat, causat tant per la repressió franquista com per les convencions desiguals de gènere. Celebrades al Paranimf de la Universitat de Barcelona, englobaren un moviment plural en un sol front feminista que reclamava la plena igualtat entre homes i dones en el marc de les llibertats democràtiques (Comissió Catalana, 1977; Nash, 2007). Les participants representaren un ampli espectre de posicionaments polítics, socials i feministes i, malgrat les diferències, aconseguiren establir conclusions consensuades i una agenda d'actuació posterior per al Moviment d'Alliberament de la Dona a Catalunya.

La trobada feminista s'inaugurà amb un debat sobre el treball que se centrà en el dret al treball remunerat i l'abolició de les discriminacions per raó de sexe, estat civil o maternitat. També replantejà les tasques domèstiques en termes de treball no remunerat i reivindicà la creació de serveis col·lectius públics per portar-les a terme. La lluita veïnal de les dones va ser un altre punt de debat amb la denúncia de les deficientes condicions de vida als barris perifèrics. De fet, participaren a les Jornades representants de dinou vocalies de dones de les associacions de veïns que posteriorment incorporaren tallers d'educació sexual i de planificació familiar a les seves activitats.

Altres debats es van adreçar a la denúncia de la família patriarcal com a mecanisme bàsic de l'opressió femenina i la creació d'un nou model de família fonamentat en la igualtat. El reclam d'una reforma legislativa basada en el principi de la igualtat legal de gènere fou un altre aspecte central de les Jornades, en les quals es va fer especial èmfasi en l'eliminació de la pàtria potestat

exclusiva paterna, el reconeixement de drets de la mare soltera i l'abolició dels delictes d'adulteri. A les campanyes, posteriors sota el lideratge de la Coordinadora Feminista i altres entitats, les feministes es mobilitzaren per aconseguir l'amnistia per als delictes tipificats com a exclusivament femenins (adulteri, avortament, etc.). L'educació es considerava un factor clau en la discriminació i les reivindicacions es concretaren en l'establiment d'un ensenyament obligatori, públic, laic, coeducatiu, gratuït i no discriminatori. Les intervencions dedicades als mitjans de comunicació coincidiren en la necessitat d'eliminar el tracte sexista tant d'aquests com de la publicitat. En l'àmbit de la política es confrontaven dues posicions, la que combinava la militància feminista amb l'activisme als partits polítics i la que postulava el principi d'allunyament dels poders polítics. Fins al revulsiu de les Jornades, l'esquerra política i sindical no tenia una agenda feminista i com que prioritzava la lluita de classes, supeditava les demandes d'igualtat de les dones. Davant d'aquesta situació, les feministes, incloent-hi afiliades a partits polítics com Maria Dolors Calvet i Núria Pompeia, recriminaren el tracte masclista i el desinterès dels partits polítics d'esquerres pels drets de les dones. En l'àmbit sindical, com a resultat de l'impuls de militants feministes, el Primer Congrés de Comissions Obreres de Catalunya, el 1978, creà la Secretaria de la Dona, a càrrec de Núria Casals fins a 1987 i d'Aurora Gómez Cano posteriorment.

La memòria històrica va ser present en la declaració introductòria a les Jornades, que reivindicà l'Estatut de 1932 i la legitimitat institucional i legislativa de la Generalitat de Catalunya de la Segona República com a garantia dels drets de les dones. En aquest sentit, cal remarcar el fet que el 1977, la feminista Anna Mercadé, presidenta de l'Associació Catalana de la Dona, encapçalà una delegació que visità el president de la Generalitat a l'exili, Josep Tarradellas. Entre els acords establerts en aquesta reunió figurava el compromís de restaurar els drets de les catalanes quan es recuperés la Generalitat (Nash, 2007, p. 187-190). El compromís signat pel president Tarradellas va significar la restitució de la legislació igualitària respecte a la dona en matèria de família i de divorci, i també implicava el restabliment de la llei que regulava l'avortament voluntari de 1936,¹ encara que es trigà anys a assolir-ne l'aplicació.

---

1 - Declaració de l'Honorable President de la Generalitat, Josep Tarradellas, i l'Associació Catalana de la Dona, signada per Josep Tarradellas i Ana Mercadé. Perpinyà, 11 de febrer de 1977 (document mecanografiat).

Acampada de Dones per la Pau a Tortosa, maig de 1985.
© de la fotografia: Arxiu Ca la Dona

Precisament, les Jornades obriren el debat públic sobre la sexualitat i els drets reproductius com a punts bàsics de la cultura política democràtica. Defensant la llibertat sexual femenina, la planificació familiar, el dret als anticonceptius i a l'avortament identificaren en públic els drets de les dones en aquest terreny tabú. D'aquesta manera consolidaren un dels postulats bàsics del nou feminisme de convertir allò que és personal en política. A partir d'aquell moment, en un llenguatge polític, el moviment de dones va avançar en la definició dels drets reproductius com a inherents als drets ciutadans.

Les Jornades foren un esdeveniment extraordinari en els annals del feminisme català. Deixaren una empremta permanent atès que incorporaren els drets de les dones als debats sobre el procés de democratització de la Transició. El 1978, el govern de l'UCD va aprovar la despenalització dels anticonceptius i després de les eleccions municipals democràtiques de 1979, l'Ajuntament de Barcelona va instal·lar progressivament centres de planificació familiar als barris. També es van crear a Tarragona i en altres municipis i, d'aquesta manera, les polítiques públiques assumiren algunes de les iniciatives de l'agenda feminista. Les campanyes a favor del dret a l'avortament continuaren els anys 1980 malgrat la creixent fragmentació del moviment feminista i continuaren fins a 1985, quan es va reformar el Codi penal amb el Govern socialista de Felipe González. Descontents amb les limitacions d'aquesta mesura, alguns

sectors del feminisme continuaren la lluita per l'ampliació dels supòsits de l'avortament legal fins a l'aprovació de la Llei orgànica 2/2010, de salut sexual i reproductiva, l'any 2010, en el mandat de Rodríguez Zapatero.

Polítiques d'igualtat i acció col·lectiva

A partir de la fi de la dècada de 1980 es crearen a Catalunya nous organismes oficials d'igualtat d'oportunitats per a les dones. La Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona fou creada per la Generalitat el 1987, sota el lideratge de Joaquina Alemany, amb l'objectiu de promoure la igualtat de drets com també d'assolir la participació equitativa de les dones en la vida social, cultural, econòmica i política. Transformada en l'Institut Català de la Dona (1989),² ha desplegat disposicions sobre educació, treball, violència masclista, planejament urbanístic o participació de les dones en la presa de decisions. Mes recentment, el Pla de polítiques de dones (2008-2011) endegà actuacions com les noves polítiques dels temps, la intervenció integral contra la violència masclista o l'aplicació de la perspectiva de gènere i la transversalitat en diferents àmbits de la societat. En aquest sentit cal remarcar les lleis implementades per part de la Generalitat sobre el dret de les dones a eradicar la violència masclista (Llei 5/2008), sobre la igualtat efectiva de dones i homes (Llei 17/2015) i sobre la garantia dels drets de lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per eradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia (Llei 11/2014).

Altres institucions com els ajuntaments, les diputacions, les universitats i els sindicats han desenvolupat polítiques de gènere en matèria d'igualtat d'oportunitats al món laboral, comerç urbà, emprenedoria femenina, salut i l'educació. El segle XXI s'han introduït noves polítiques locals. En aquest sentit, el Programa d'actuació municipal (2012–2015) de l'Ajuntament de Barcelona es va formular a partir de propostes resultants del II Congrés de les Dones de Barcelona (2009). Presentà com a eixos principals l'abordatge integral de la violència masclista, la lluita contra l'explotació sexual i el tràfic de persones, el foment de la coresponsabilitat com a premissa per a una igualtat d'oportunitats efectiva i real i la participació, l'apoderament i la presència de les dones en tots els àmbits. De fet, els organismes oficials, com també els sindicats i les universitats, han implementat diversos programes per eliminar la discriminació i assolir els drets de les dones i els principis de la igualtat de gènere.

El llarg recorregut de l'apoderament de les dones ha passat per camins di-

---

² - Passa a denominar-se Institut Català de les Dones el 2005.

versos en la tasca d'eliminar les barreres que les discriminen. Des de la fi del segle passat, els moviments socials han desenvolupat nous formats organitzatius tant presencials com a les xarxes socials. El seu activisme, caracteritzat per la pluralitat i el desplegament de recursos diferenciats, ha inclòs estratègies de transformació de les relacions de gènere i de defensa dels drets de les dones i ha incorporat altres àmbits a partir de la intersecció amb diferents problemes socials, econòmics, ecològics, migratoris o de conflictes bèl·lics. El 1985 se celebraren les jornades 10 anys de Lluita del Moviment Feminista i el 1988 es va fundar Ca la Dona com a espai de trobada del moviment feminista. Altres grups de dones s'han dedicat a la millora dels drets a partir de la seva professió o del lloc de treball, com ara periodistes, advocadesses, professores, sindicalistes o professionals de la salut i de l'assistència social. En conjunt, han obert un ampli ventall participatiu i d'agendes d'actuació que ha dinamitzat actuacions en marcs com ara la violència masclista, l'ecofeminisme, la salut i la sexualitat i la defensa dels drets d'LGBT.

Malgrat tots aquests esforços i avenços notables, però, no s'ha arribat a consolidar l'assoliment efectiu de la igualtat. Amb relació a la prevenció de la violència masclista, segons l'Observatori de Violència Domèstica i de Gènere del Consell General del Poder Judicial, l'any 2016 es presentaren a Catalunya 19.546 denúncies per violència de gènere amb vuit víctimes mortals. Les múltiples actuacions de prevenció i sensibilització i les polítiques contra el maltractament i la violència masclista no han eliminat aquesta xacra. A més a més, preocupen els comportaments masclistes entre els joves i la pervivència de representacions negatives en l'imaginari social que legitimen el control sobre les dones.

En l'àmbit laboral s'ha avançat en la protecció dels drets laborals amb la promoció de mesures d'acció positiva com la formació professional ocupacional, l'eliminació de l'assetjament sexual, l'afavoriment de la incorporació femenina al món laboral, la reincorporació a la feina de les dones en atur o el reciclatge laboral. El segle XX, la discriminació retributiva fou una de les característiques de l'experiència laboral de les dones. Lògicament, les diferències salarials s'han reduït durant aquest temps, però cal destacar que el segle XXI la desigualtat salarial continua. Concretament, l'any 2006, a Catalunya, les dones guanyaven de mitjana un salari brut gairebé un 30% inferior al dels homes. A partir de la crisi econòmica, la bretxa salarial de gènere s'ha incrementat (IDESCAT, 2007-2009) i, tot i que ha disminuït els últims temps, l'any 2014 era del 14,7% aproximadament i les dones guanyen menys que els homes per hora treballada en totes les branques. La bretxa de gènere en el mercat de treball continua a la fi de 2016 perquè la participació de les dones en el mercat de treball és més reduïda, amb unes taxes d'activitat i ocupació que se situen vuit punts per sota de les masculines, si bé s'aprecia que l'activitat femenina

ha mostrat una trajectòria creixent i ha passat de taxes d'activitat lleugerament superiors al 30% els anys 1970 a taxes superiors al 70% el 2016. Tanmateix, la taxa d'atur femenina es més gran i subsisteix una distribució ocupacional molt rellevant (Observatori del Treball i Model Productiu, Generalitat de Catalunya, 2017). Malgrat la introducció gradual de mesures per facilitar la conciliació de la vida familiar i el treball remunerat, el repartiment desigual de les tasques domèstiques és molt notable. El 2006, la responsabilitat de les tasques familiars i domèstiques era majoritàriament femenina i a Barcelona els homes no hi dedicaven més de vuit hores setmanals davant les 14,4 i 24,2 hores que, segons la franja d'edat, hi dedicaven les dones (IDESCAT i IERMB, 2000–2006). S'està molt lluny encara d'una aproximació a la coresponsabilització de dones i homes en les tasques de cura i d'atenció a la llar.

Entre 2000 i 2006 s'ha produït un gran increment del nivell d'estudis de la població femenina i cal destacar la importància creixent de les dones amb estudis universitaris, que sobrepassen els seus coetanis masculins. A més, a Catalunya, els estudis sobre dones i gènere a les universitats tenen un llarg recorregut des que es van iniciar, l'any 1974, amb una assignatura pionera sobre història de les dones, i culminen actualment amb un gran ventall de docència i recerca d'alt nivell. Els estudis universitaris han generat coneixements científics crítics innovadors a les diferents disciplines i han incorporat una perspectiva de gènere i produït eines que han obert nous horitzons de coneixements més igualitaris en les diferents carreres, com també en el desenvolupament i la transmissió de la recerca (Pastor, 2011). Mostra d'aquesta capacitat fou la creació de l'Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere, l'any 2000, que reuneix diversos grups de recerca de set universitats catalanes amb l'objectiu d'assolir el reconeixement i la institucionalització dels estudis de les dones i del gènere en l'àmbit universitari.

Fa dècades que el moviment de les dones i les polítiques públiques han generat dinàmiques plurals per consolidar els valors de la igualtat i l'apoderament de les dones a la societat catalana, però cal continuar en aquest camí per donar resposta als nous reptes del segle XXI a fi de garantir de manera efectiva la igualtat de gènere i els drets de les dones.

Bibliografia

ABADAL, Ramon d' (1955). *Catalunya carolíngia. Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

ABADAL, Ramon d' (1969). *Dels visigots als catalans*, Barcelona: edicions 62.

ALCOBERRO I PERICAY, Agustí. «Cacera de bruixes, justícia local i Inquisició a Catalunya, 1487-1643: alguns criteris metodològics». *Pedralbes. Revista d'història moderna*, vol. 28 (2008).

ALONSO, Natàlia (2016). «En busca del trabajo de las mujeres en la agricultura pre- y protohistórica». A: DELGADO HERVÁS, Ana i PICAZO GURINA, Marina. *Los trabajos de las mujeres en el mundo antiguo. Cuidado y mantenimiento de la vida*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 23-36.

ALTURO, Jesús (2004). *Liber iudicum popularis ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia i Interior, 2004.

AMELANG, James (1986). *La formación de una clase dirigente. Barcelona, 1490-1714*, Barcelona: Ariel.

ARMENTANO OLLER, Núria; JORDANA, Xavier; LÓPEZ I MELCIÓN, Joan; MALGOSA, Assumpció; RAFEL, Núria i GALLART, Josep. «La cova sepulcral de Montanissell (Sallent-Coll de Nargó, Alt Urgell): pràctiques funeràries singulars durant l'edat del bronze al Prepirineu». *Tribuna d'Arqueologia* (2015).

AULT, Bradley. «Oikos and Oikonomia: Greek houses, households and the domestic economy». A: FISHER, Nick i WHITLEY, James. *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*. British School at Athens Studies (Llibre 15) (2007), p. 259-265.

AURELL, Martí (1998). *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*, Barcelona: Ediciones Omega.

AVENTÍN, Mercè (1996). *La societat rural a Catalunya en temps feudals*, Barcelona: Columna Assaig.

BALANYÀ, Pere (1997). *L'islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Barcelona: Dalmau.

BAUCELLS, Josep et al. (2006). *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona segle XI*, Barcelona: Fundació Noguera.

BENET, Albert (1994). *Diplomatari de la ciutat de Manresa*, Barcelona: Fundació Noguera.

BENITO, Pere. «Fams atroces a la Catalunya de l'any mil». *Actes del congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps*, Vic: Eumo (1999).

BERMEJO, Jesús (2011). *Arqueología de los espacios domésticos: la Meseta nordeste entre el final de la Edad del Hierro y el Bajo Imperio*. Tesi doctoral. Universidad Complutense de Madrid.

BERTOLAZZI, R. «Priestesses' Euergetism in Roman Africa: the Case of Thugga». *Epigraphica* 78 (2016), p. 85-109.

BOCK, Giselle (2001). *La mujer en la Historia de Europa*, Barcelona: Crítica.

BOCK, Giselle i THANE, Pat (ed.) (1991). *Maternidad y políticas de género*, Madrid: Cátedra.

BOLÓS, Jordi (2000). *Diccionari de la Catalunya medieval (s. VI-XV)*, Barcelona: Edicions 62.

BONNASSIE, Pierre (1979-1981). *Catalunya mil anys enrere*, Barcelona: Edicions 62.

- BORDERÍAS, C., BORRELL, M., IBARZ, J. i VILLAR, C. «Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático: la militancia femenina en las CCOO de Catalunya durante el franquismo». *Historia Contemporánea*, núm. 26 (2003), p. 161-206.
- BORDERÍAS, Cristina (1993). *Entre líneas: trabajo e identidad femenina en la España contemporánea: la Compañía Telefónica, 1924-1980*, Barcelona: Icaria.
- BORDERÍAS, Cristina. «La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno». A: SARASÚA, Carmen i GÁLVEZ, Lina (ed.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (2003), Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante, p. 242-273.
- BORDERÍAS, Cristina. «El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas». A: MORANT, Isabel (dir.). *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XIX a los umbrales del XX*, vol. 3 (2006), Madrid: Cátedra, p. 353-379.
- BORDERÍAS, Cristina (2007) (ed.). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona-Icària.
- BORDERÍAS, Cristina. «La reconstrucción de la actividad femenina en Cataluña circa 1920». *Historia Contemporánea*, núm. 44 (2012), p. 17-48.
- BORDERÍAS, Cristina i FERRER, Llorenç. «Hogar e industria textil. Mercado de trabajo y estrategias familiares en Catalunya (1900-1936)». *Historia social*, núm. 81 (2015), p. 3-27.
- BORDERÍAS, Cristina; VILLAR, Concepción i GONZÁLEZ-BAGARIA, Roser. «El trabajo femenino en la Cataluña industrial (1919-1930): una propuesta de reconstrucción». *Revista de Demografía Histórica*, vol. 29 (2011), núm. 1, p. 55-88.
- BORDERÍAS, Cristina. «Instituciones y género en la formación de los mercados de trabajo». A: BORDERÍAS, Cristina [ed.] (2007). *Género y políticas de trabajo en la España contemporánea, 1836-1936*, Barcelona: Icaria, p. 9-37.
- BORDERÍAS, Cristina. «Salarios infantiles y presupuestos familiares en la Catalunya obrera, 1856-1920». A: BORRÁS, José María [ed.] (2013). *El trabajo infantil en España (1700-1950)*, Barcelona: Icaria, p. 371-408.
- BORRÁS, José María. «El trabajo infantil en la industria de Barcelona según el censo obrero de 1905». *Historia Social*, núm. 33 (1999).
- BORRELL, Ferran; BOSCH, Josep i MAJÓ, Tona. «Life and death in the Neolithic variscite mines at Gavà (Barcelona, Spain)». *Antiquity* 89 (343) (2015), p. 72-90.
- BORRELL, Mònica. «La feminización del servicio doméstico. Barcelona, 1848-1950». *Revista de Demografía Histórica*, vol. 34 (2016), núm. 1, p. 25-62.
- BOSCH, Josep i ESTRADA, Alicia. «La Venus de Gavà (Barcelona). Una aportación fundamental para el estudio de la religión neolítica del sud-oeste europeo». *Trabajos de Prehistoria* 51(2) (1994), p. 149-161.
- BOSCH, Josep i SANTACANA, Joan (2009). *Blat, metalls i cabdills: Catalunya del neolític a la iberització*, Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- BOTINAS, Elena i CABAILEIRO, Julia. «Mediaciones i autoritat femenina en l'espiritualitat de les dones medievals». *Duoda. Revista d'Estudis Feministes*, vol. VII (1994), p. 125-142.

- BRAMON, Dolors (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Barcelona: Eumo.
- BURGUERA, Mónica (2012). *Las damas del liberalismo respetable*, Madrid: Cátedra.
- CAHILL, Nicholas (2000). *Household and City Organization at Olynthus*, New Haven, CT: Yale University Press.
- CAMPS, Enriqueta (1995). *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*, Madrid: Publicaciones del Ministerio de Trabajo.
- CAMPS, Enriqueta. «Las transformaciones del mercado de trabajo en Cataluña (1850-1925): migraciones, ciclos de vida y economías familiares». *Revista de Historia Industrial*, núm. 11 (1997).
- CAMPS, Enriqueta. «Trabajo infantil y estrategias familiares durante los primeros estadios de la industrialización catalana (1850-1925). Esbozos a partir del estudio de un caso». *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 24 (2002).
- CAMPS, Enriqueta. «Transitions in Women's and Children's Work Patterns. Implications for the Study of the Family Income and the Household Structure». *The History of the Family. An International Quarterly*, núm. 3, 2 (1998).
- CAPEL, Rosa (1992). *El sufragio femenino en la Segunda República española*, Madrid: Horas y Horas [2a edició. Original 1975].
- CARBONELL I ESTELLER, Montserrat (1997). *Sobreviure a Barcelona: dones, pobresa i assistència al segle XVIII*, Vic: Eumo.
- CASTELL I GRANADOS, Pau. «E cert te molt gran fama de bruixa e se fa metgessa e fa medecines. La demonización de las prácticas mágico-medicinales femeninas (siglos XIV-XVI)». *Studia Historica. Historia Medieval*, vol. XXXI (2013), p. 233-244.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2006). *Còdol-Dret, vida d'una colònia industrial (1862-1964)*, Les Masies de Roda: Ajuntament de les Masies de Roda.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. «La colònia de Còdol-Dret i els seus habitatges. Masies de Roda, 1862-1964». A: *Actes de les Jornades (2002) i del Congrés (2005). Habitatge obrer i colònies industrials a la península ibèrica celebrats al Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya*. Publicacions del Museu de la Ciència i la Tècnica (2008), p. 159-163.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2009). *La Blava, història d'una indústria tèxtil a la conca del Ter*. Premi Ajuntament de Manlleu, 2009 (inèdit).
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. «Primers resultats de la investigació històrica de La Blava». A: *Revista RDT*, Roda de Ter: Ajuntament de Roda de Ter, núm. 710 (2010), p. 24-25.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2010). *Dona d'empresa: Tecla Sala (1886-1974)*. Beca Centre de Història Contemporània de Catalunya, 2010 (inèdit).
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2015). *L'Abans. Roda de Ter: recull gràfic 1870-1977*, El Papiol: Efadós i Ajuntament de Roda de Ter.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. «Una col·lecció d'art per salvar Còdol Dret». A: *Revista RDT*, (juliol-agost 2014), Roda de Ter: Ajuntament de Roda de Ter, núm. 738, p. 66-68.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. «La feina de les dones a la fàbrica, el cas exemplar de la colònia de Còdol-Dret», dins la revista *El Masienc*, (setembre 2007), Les Masies de Roda: Ajuntament de les Masies de Roda, núm. 1, p. 18-20.

CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel i FERNÁNDEZ ESPARRACH, Montse. «Noventa años de la colección Bosch y Alsina: Inventario y aproximación al personaje». A: *Actas del XV Congreso Nacional de Numismática* (2014), Madrid: Museo Arqueológico Nacional, p. 317-334.

CATALUNYA ROMÀNICA (1984-1998), Barcelona: Gran Enciclopèdia Catalana.

COLESANTI, Gemma T. (2008). *Una mujer de negocios catalana en la Sicilia del siglo XV: Caterina Llull i Sabastida. Estudio y edición de su libro maestro*, Barcelona: CSIC.

COMISSIÓ CATALANA D'ORGANITZACIONS NO GOVERNAMENTALS. SECRETARIAT DE LES JORNADES (1977). *Jornades Catalanes de la Dona, Maig 1976*, Barcelona: Alternativas.

CORTADA, Esther (2006). *Ser mestra a la Catalunya del segle XIX*, Lleida: Pagès.

DANTÍ I RIU, Jaume. «Família pagesa i propietat als segles XIII-XVIII. Els Puig de Llicà d'Amunt». *Revista d'etnologia de Catalunya*, vol. 8 (1996).

DIVERSOS AUTORS. (1988). *Més enllà del silenci: les dones en la història de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya-Departament de Presidència.

DOMMASNES, Liv-Helga; HJØRUNGDAL, Tove; MONTÓN-SUBÍAS, Sandra; SÁNCHEZ ROMERO, Margarita i WICKER, Nancy L. [ed.] (2010). *Situating gender in European archaeologies*, Budapest: Archaeolingua.

DUBOSCOQ, Stephanie. «Marco teórico y primeros datos acerca de la división social del trabajo y la desigualdad de género durante el neolítico (VI-IV milenio AC) en el noreste de la península Ibérica». *Revista Arkeogazte* 4 (2014), p. 1-20.

DUCH I PLANA, Montserrat (2005). *Dones públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*, Tarragona: Arola Editors.

DUCH I PLANA, Montserrat. «Els feminismes a Catalunya i Espanya». A: DIVERSOS AUTORS. *Dones. Els camins de la llibertat* (2008), Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.

DUCH I PLANA, Montserrat (2009). *Micaela Chalmeta*, Barcelona: Cossetània.

DUCH I PLANA, Montserrat i FERRÉ BALDRICH, Meritxell (2009). *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*, Tarragona: Centre d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona.

ENRECH, Carles. «Género y sindicalismo en la industria textil (1836-1923)». A: Borderías, Cristina. *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)* (2007), Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona-Icària, p. 127-163.

ESCORIZA, Trinidad (2002). *La representación del cuerpo femenino. Mujeres y arte rupestre levantino del arco mediterráneo de la península Ibérica*, Oxford: BAR International Series 1082.

FÀBREGA, Àngel (1995). *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. 1, Barcelona: Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona.

FAGOAGA, Concha (1985). *La voz y el voto de las mujeres. El sufragismo en España: 1877-1931*, Barcelona: Icaria.

FALCÓN, Lidia (1981). *La razón feminista*, Barcelona: Fontanella.

FARGAS PEÑARROCHA, Mariela (1997). *Família i poder a Catalunya, 1516-1626. Les estratègies de consolidació de la classe dirigent*, Barcelona: Fundació Noguera.

- FARGAS PEÑARROCHA, Mariela (2012). *La genealogia cautiva. Propiedad, movilidad y familia en Barcelona, 1500-1650*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- FELIU, Gaspar (2010). *La llarga nit feudal: mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- FELIU, Gaspar et al. (1999). *Els Pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona: Fundació Noguera.
- FERRER I ALÒS, Llorenç. «Estrategias familiares y formas jurídicas de transmisión de la propiedad y el estatus social». *Revista de demografia històrica*, vol. 10-3 (1992).
- FLECHA, Consuelo. «Desequilibrios de género en educación en la España contemporánea: causas, indicadores y consecuencias». *Areas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, núm. 33 (2014), p. 49-60.
- FLOWER, Harriet (1996). *Ancestors masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford: Clarendon Press.
- FONT RIUS, Josep Maria (1959). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid-Barcelona: CSIC.
- FRANCO RUBIO, Gloria (1982). *La incorporación de la mujer a la administración del estado, municipios y diputaciones, 1918-1936*, Madrid: Dirección General de Juventud y Promoción Cultural.
- FRANCO RUBIO, Gloria. «Los orígenes del sufragismo en España». *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea* (2004), t. 16, p. 455-482.
- GARCÍA CHECA, Amelia (2007). *Ideología y práctica de la acción social católica femenina (Cataluña, 1900-1930)*, Málaga: Atenea-Universidad de Málaga.
- GARÍ, Blanca. «Las querimonias feudales en los documentos catalanes del siglo XII (1131-1178)». *Medievalia* 5 (1984).
- GARÍ, Blanca. «María de Cervelló: el velo hagiográfico y la piedad no reglada en la Barcelona del siglo XIII». *Lusitania Sacra*, vol. XXXI (2015), p. 15-31.
- GELLER, Pamela L. «This is not a Manifesto: Archaeology and Feminism». A: AMORETTI, Maria Cristina i VASSALLO, Nicla [ed.] (2016). *Meta-Philosophical Reflection on Feminist Philosophies of Science*, Cham: Springer, p. 151-170.
- GONZÁLEZ I VILALTA, Arnau (2006). *La irrupció de la dona en el catalanisme (1931-1936)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GONZÁLEZ MARCÉN, Paloma; MONTÓN SUBÍAS, Sandra i PICAZO GURINA, Marina. «Continuïtat i canvi social a la cultura material de la vida quotidiana». *Complutum* 18 (2007), p. 175-184.
- GURINA, Marina [ed.] (2016). *Los trabajos de las mujeres en el mundo antiguo. Cuidado y mantenimiento de la vida*, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 23-36.
- HERNANDO, Almudena (2002). *Arqueología de la Identidad*, Madrid: Ediciones Akal.
- HUFTON, Olwen (1995). *The Prospect Before Her: A History of Women in Western Europe, 1500-1800*, Nova York: Vintage Books.
- IBARZ, Jordi. «Con gesto viril. Política sindical y Trabajo femenino en la industria del vidrio de Barcelona (1884-1930)». A: BORDERÍAS, Cristina. *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea* (2007), Barcelona: Publicacions i edicions Universitat de Barcelona-Icària, p. 191-225.

- JORDANA, Xavier i MALGOSA, Assumpció. «Aproximació a la vida a la vila de Terrassa als segles XVI i XVII, a partir de l'estudi antropològic de la necròpoli de la plaça Vella». *Terme*, vol. XIX (2004), p. 87-103.
- JORNET BENITO, Núria (2007). *Sant Antoni de Barcelona: l'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses de Catalunya*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- JUNYENT, Eduard (1980-84). *Diplomatari de la catedral de Vic, segles IX-X*, Vic: Patronat d'Estudis Ausonencs.
- KAMEN, Henry (1998). *Canvi cultural a la societat del Segle d'Or: Catalunya i Castella, segles XVI-XVII*, Lleida: Pagès.
- KAPLAN, Temma (2003). *Ciudad roja, período azul. Los movimientos sociales en la Barcelona de Picasso (1888-1939)*, Madrid: Península.
- LA DONA AL MÓN INDUSTRIAL, exposició presentada al mNACTEC, l'any 2014.
- LEVINE MELAMMED, Renée (1999). *Heretics or Daughters of Israel. The Crypto-Jewish Women of Castile*, Oxford-Londres: Oxford University Press.
- LLONCH, Montserrat. «La feminització del treball tèxtil a Catalunya (1891-1959). A: LLONCH, Montserrat: *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània* (2004), Lleida: Pagès Editors.
- LUPO, Karen D. i SCHMITT, Dave N. «Upper Paleolithic net-hunting, small prey exploitation, and women's work effort: a view from the ethnographic and ethnoarchaeological record of the Congo Basin». *Journal of Archaeological Method and Theory* 9(2) (2002), p. 147-179.
- MAGALLÓN, Carmen. «Las mujeres que abrieron los espacios de las ciencias experimentales para las mujeres, en la España del primer tercio del siglo XX». *Arenal: Revista de historia de mujeres*, vol. 17 (2010), núm. 2, p. 319-347.
- MAÑAS, Irene i BERMEJO, Jesús. «El debate en torno al crecimiento económico en el mundo romano: una propuesta analítica a partir de la arqueología de las unidades domésticas». *Gerión*, 31 (2013), p. 269-286.
- MARÍN, Manuela (2000). *Mujeres en al-Ándalus*, Madrid: CSIC.
- MARQUÈS, Josep Maria (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona*, Barcelona: Fundació Noguera.
- MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (2013). *Ignorades però desitjades. La dona política durant les eleccions de la Segona República a Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència.
- MERCADAL, Neus (1998). *El club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MERCADAL, Oriol i ALIAGA, Sara. «La Costa de Can Martorell (Dosrius, Maresme). Mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni aC». *Laietania* 14 (2003), p. 1-256.
- MIQUEL, Francesc (1944-1946). *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Madrid-Barcelona: CSIC, 1944-1946.
- MIRET SOLÉ, M. Teresa i NOGUÉ FELIP, Maribel (2005). *Treballar a la fàbrica. Dones a les fàbriques de gènere de punt (1950-1970)*, Igualada: Ajuntament d'Igualada.
- MOLES RIBALTA, Pere (1990). *Família i política al segle XVI català*, Barcelona: Rafael Dalmau.

- MOLES RIBALTA, Pere (2004). *L'alta noblesa catalana a l'Edat Moderna*, Vic: Eumo.
- MOLES RIBALTA, Pere. «Herederas catalanas». A: FRANCO RUBIO, Gloria Ángeles i PÉREZ SAMPER, María Ángeles (ed.) (2014). *Herederas de Clío: Mujeres que han impulsado la Historia*, Madrid: Mergablum, p. 345-360.
- MOLES RIBALTA, Pere. «La vida d'un artesà a l'Europa moderna». A: PÉREZ SAMPER, María Ángeles (coord.) (2002). *La vida quotidiana a través dels segles*, Barcelona: Pòrtic, p. 193-205.
- MOLES RIBALTA, Pere. «Los ciudadanos honrados en la Cataluña moderna». A: ARANDA PÉREZ, Francisco José (coord.) (2003). *Burgueses o ciudadanos en la España moderna*, Ciudad Real: Universidad de Castilla-La Mancha, p. 433-445.
- MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. «*Patria, justicia y pan: nivell de vida i condicions de treball a Catalunya, 1939-1959*» (1985), Barcelona: La Magrana.
- MONTERO, Mercedes. «Las carreras profesionales de las primeras universitarias españolas (1910-1936)», *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, vol. 192-778 (2016), març-abril, p. 298, p. 1-16.
- NASH, Mary (1981). *Mujer y movimiento obrero en España, 1931-1939*, Barcelona: Fontamara.
- NASH, Mary (1988). *Més enllà del silenci; les dones a la història de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona.
- NASH, Mary. «Pronatalismo y maternidad en la España franquista». A: BOCK, Giselle i THANE, Pat (ed.) (1991). *Maternidad y políticas de género*, Madrid: Cátedra, p. 279-309.
- NASH, Mary (1999). *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*, Madrid: Taurus.
- NASH, Mary (2007). *Dones en transició. De la legitimitat política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- NASH, Mary (2010). *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Treball.
- NASH, Mary (2012). *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*, Madrid: Alianza Editorial.
- NIELFA, Gloria. «Trabajo femenino, legislación laboral y sindicalismo». A: DIVERSOS AUTORS (1996), *Sindicalismo y vida obrera en España*, Madrid: Centro de Estudios Históricos-UGT.
- NÚÑEZ PÉREZ, Gloria (1989). *Trabajadoras en la Segunda República. Un estudio sobre la actividad económica extradoméstica (1931-1936)*, Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- OFFEN, Karen (2015). *Feminismos europeos, 1700-1950. Una historia política*, Madrid: Akal.
- OYON, José Luis (2008). *La quiebra de la ciudad popular: Espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914-1936*, Barcelona: Serbal.
- PALAU VERGÉS, Montserrat (2008). *Maria Aurèlia Capmany. Escriure la vida en femení*, Tarragona: Arola Editors.
- PASTOR, Inma. (ed.) (2011). *Cent anys de dones a la universitat*, Tarragona: Publicacions URV.

PÉREZ I MOLINA, Isabel (1997). *Honour and Disgrace: Women and the Law in Early Modern Catalonia*, Estats Units: Universal Publishers.

PESSARRODONA, Marta (2010). *L'exili violeta*, Barcelona: Meteora.

PICAZO, Marina. «Familia y trabajo colectivo en las unidades domésticas griegas». A: DELGADO, A. i PICAZO, M. ed. (2016). *Los trabajos de las mujeres en el mundo antiguo*, Tarragona: ICAC, p. 94-109.

PICAZO, Marina. «Más allá de los estereotipos: nuevas tendencias en el estudio del género en arqueología clásica». *Arenal* 24.1 (2017), p. 5-31.

PLANAS MARCÉ, Sílvia (2001). *Filles de Sara, dones jueves de la Girona medieval*, Girona: CCCG.

PLASENCIA, Javier (2016). *Bòbila Madurell-Mas Duran: formas de vida en el neolítico medio y final del nordeste península*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.

PRUENCA, Esteve (1995). *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*, Barcelona: Fundació Noguera.

RIU, Manuel. «Aspectes històrics i arqueològics del mas». A: FERRER, Maria Teresa i MUTGÉ, Josefina [ed.] (2001). *El mas català durant l'edat mitjana i moderna (segles IX-XVIII)*, Barcelona, CSIC.

RIUS, Josep (1945-47). *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona: CSIC.

ROMERO, Juanjo. «Trabajo femenino y resistencia artesana». A: BORDERÍAS, Cristina [ed.] (2007). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea. 1836-1936*, Barcelona: Icària.

SABATÉ, Flocel i FERRÉ, Joan (dir.) (2004). *El temps i l'espai del feudalisme*, Lleida: Pagès.

SALRACH, Josep Maria. «Repoblament i colonització agrària a l'alta edat mitjana». *Estructura social i econòmica del camp català* (1983), Barcelona: La Magrana, 1983.

SALRACH, Josep Maria. «El procés de feudalització (segles III-XII)». Vol. 2, *Història de Catalunya* dir. Pierre Vilar (1987), Barcelona: Edicions 62.

SALRACH, Josep Maria. «La Catalunya de Gerbert entre dues èpoques: estructura del territori i dinàmica politicoeconòmica». En: *Actes del congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps* (1999), Vic: Eumo.

SANCHO, Marta (2005). *Catalunya any zero. El paper de l'islam en els nostres orígens*, Barcelona: UOC.

SARASÚA, Carmen (2003). *Privilegios o eficiencia. Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

SCHULTZ, Celia E. (2006). *Women's religious activity in the Roman Republic*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

SEGURA, Isabel (2007). *Dones d'Horta-Guinardó, itineraris històrics*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

SELVA, Marta i SOLÀ, Anna (2017). *Dones: ficcions i realitats*, Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.

SERRA ROTÉS, Rosa i CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. «Models paramonetals cooperativistes i sistemes de pagament a les colònies industrials catalanes durant l'etapa industrial». A: *Altres formes de diner: dels vals al Banc del Temps. XIX Curs d'història monetària hispànica* (2015), Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 67-93.

SOFFER, Olga; ADOVASIO, James M i HYLAND, David C. «The “Venus” figurines: textiles, basketry, gender and status in the Upper Paleolithic». *Current Anthropology* 41(4) (2000), p. 511-537.

SOLÀ, Àngels. «Negocis i identitats laborals de les dones». *Recerques: Història, economia i cultura*, núm. 56 (2007).

SOTO CARMONA, Álvaro (1989). *El trabajo industrial en la España Contemporánea (1874-1936)*, Barcelona: Antrophos.

STINER, Mary C. i KUHN, Steven L. «Paleolithic diet and the division of labor in Mediterranean Eurasia». A: HUBLIN, Jean-Jacques i RICHARDS, Michael P. [ed.] (2009). *The Evolution of Hominin Diets*, Dordrecht: Springer, p. 157-169.

TAVERA, Susanna (2009). *L'Escola de la Dona. 125 anys construïnt un camí cap a la igualtat, 1883-2008*, Barcelona: Diputació de Barcelona.

TAVERA, Susanna. «Professionalització de les dones a la ràdio: les baules d'una cadena (1939-1960)». *Cercles. Revista d'Història Cultural*, núm. 20 (2017), p. 13-39.

TAVERA, Susanna. «Feminisme, socialisme utòpic i moviments socials, 1815-1834». *Cercles: revista d'història cultural*, núm. 9 (2006).

TAVERA, Susanna. «Individualismo y corporativismo en el feminismo español, 1890-1937». *Arenal: revista de historia de mujeres*, vol. 16 núm. 1 (2009).

TO, Lluís. «El marc de les comunitats pageses: vila i parròquia a les diòcesis de Girona i d'Elna». A: *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet* (1991), Barcelona: Generalitat de Catalunya.

TORRES I SANS, Xavier. «Guerra privada y bandolerismo en la Cataluña del Barroco». *Historia social*, vol. 1 (1988).

UDINA, Antoni (1984). *La successió testada a la Catalunya medieval*, Barcelona: Fundació Noguera.

UDINA, Frederic (1951). *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona: CSIC.

UDINA, Frederic. «Llegat, sediment i consciència visigoda a la Catalunya dels segles VIII-XI» A: *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any 1000. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet* (1991), Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 368-373.

VARO MORAL, Nadia (2014). *Treballadores, conflictivitat laboral i moviment obrer a l'àrea de Barcelona durant el franquisme, el cas de Comissions Obreres, 1964-1975*, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions.

VARO MORAL, Nadia. «Mujeres en huelga». A: BABIANO, José, (ed.) (2007). *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, Madrid: Catarata.

VEGA, Eulàlia. «Mujeres y asociaciones obreras frente al seguro obligatorio de maternidad durante la Segunda República». A: BORDERÍAS, Cristina. *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea* (2007), Barcelona: Publicacions i edicions Universitat de Barcelona-Icària, p. 253-273.

- VERDAGUER, Joaquim (1996). *Blanca de Centelles: senyora del Castell de Vallparadís i del Castell-Palau de Terrassa*, Terrassa: Ajuntament de Terrassa.
- VICENTE VALENTÍN, Marta. «Les dones en els gremis de l'edat moderna a Barcelona (segles XVII i XVIII)». *Pedralbes, Revista d'Història Moderna*, vol. 10 (1990).
- VILANOVA, Mercedes i MORENO, Joan (1990). *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*, Barcelona: CIDE.
- VILLAR, Concepción. «Clase y género. Estrategias de exclusión del sindicalismo en el sector del metal. Barcelona, 1900-1930». A: BORDERÍAS, Cristina. *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea* (2007), Barcelona: Publicacions i edicions Universitat de Barcelona-Icària, p. 163-189.
- VILLAR, Concepción; BORRELL, Mònica; ENRECH, Carles; ROMERO, Juanjo i IBARZ, Jordi. «Working women and “de-unionization”: the struggles for autonomy». A: WOODWARD, A. E.; BONVIN, J-M. i RENOM, M. (ed.) (2011). *Transforming gendered well-being in Europe: the impact of social movements*, Cornwall: Ashgate, p. 52-65.
- VINYOLES, Teresa. «Ermesenda, Guinedilda... Les dones de l'any mil». A: *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps* (1999), Vic: Eumo.
- VINYOLES, Teresa (2005). *Història de les dones a la Catalunya Medieval*, Lleida: Pagès.
- VINYOLES, Teresa (2007). «Civilizadoras de frontera». A: *Las mujeres y los espacios fronterizos*, Saragossa: Universidad de Zaragoza.
- VINYOLES, Teresa. «Documents esponsalícis medievals de l'arxiu patrimonial Fontcuberta-Sentmenat». A: *Estudis històrics i documents dels Arxius de protocols*, 32 (2014).
- VINYOLES, Teresa i CASTELL, Pau. «Llevadores, guaridores i fetilleres. Exemples de saber i pràctiques femenines a la Catalunya medieval». A: VERNA, Catherine i BENITO, Pere [dir.] (2013-2014). *Savoirs de campagnes. Catalogne, Languedoc, Provence. XIIe-XVIIIe siècles, Études Roussillonnaises, Revue d'Histoire et d'Archéologie Méditerranéennes*, vol. XXVI, Perpinyà: Éditions Trabucaire, p. 23-32.
- VINYOLES, Teresa i SANCHO, Marta. «Lo material y lo simbólico en los testimonios de mujeres del siglo XI». A: *De los símbolos al orden simbólico femenino (s. IV-XVII)* (1998), Madrid: Almudaina.
- VINYOLES, Teresa i VARELA, Elisa. «Sembrant llum i colors. Les petjades d'algunes artistes medievals». *La diferència de ser dona/La diferencia de ser mujer/ Die Differenz eine Frau zu sein*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona (edició multimèdia) (2004).
- Wallace-Hadrill, Andrew (1994). *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton University Press.
- ZIMMERMANN, Michel (1989). *En els orígens de Catalunya: emancipació política i afirmació cultural*, Barcelona: Edicions 62.

Textos en castellano

MUJERES: HISTORIA Y MEMORIA EN CATALUNYA

Presentación

Hace más de doscientos años, un grupo de mujeres animadas por la esperanza que representaba la Revolución francesa publicaron un memorial con sus agravios donde, entre otras cosas, pedían una educación mejor y el derecho a no quedar excluidas de la vida política. Olympe de Gouges denunció la dominación de los hombres y reclamó los Derechos de la Mujer y de la Ciudadana. Pero la Revolución francesa —considerada un modelo de progreso social— excluyó a las mujeres del derecho a la ciudadanía a pesar de que habían tenido una participación activa en el movimiento revolucionario.

La invisibilidad y la ausencia de las mujeres ha sido una constante a lo largo de los años, su participación en la construcción de la sociedad ha sido minimizada y a su alrededor se han creado imaginarios y estereotipos muy alejados de la realidad.

En pleno siglo XXI no podemos seguir ofreciendo un relato sesgado, tenemos el derecho y la obligación de revisar y reinterpretar los modelos sociales, los discursos y la historiografía tradicionales.

Los artículos que presentamos evidencian modelos creados en pro de un reduccionismo de la condición de sujeto activo de las mujeres, pero también la participación y el compromiso activo de estas en el proceso de formación de la sociedad.

Desde el Museo de Historia de Cataluña hemos iniciado un proceso de análisis y revisión del discurso museográfico —del que esta selección de artículos es el punto de partida— que nos permita introducir nuevos contenidos y adaptar la narrativa histórica a un relato sin ausencias y adecuado a nuestros tiempos.

Queremos expresar nuestro agradecimiento a todas las personas que han participado en esta publicación.

Margarida Sala i Albareda
Directora

Otra prehistoria. una mirada desde la arqueología del género

Paloma González Marcén
Universidad Autónoma de Barcelona

Tal como éramos

Desde la aparición, a lo largo del siglo XIX, de la prehistoria y la protohistoria como campos específicos de investigación de la mano de la publicación de la teoría evolucionista de Darwin y de la investigación de las raíces ancestrales de los estados nacionales, nuestra cultura las ha concebido como el lugar que explica el fundamento de nuestra identidad y de nuestros comportamientos actuales, tanto individuales como sociales. Es en la prehistoria más profunda cuando surge nuestra especie y se definen sus pautas de comportamiento biológico y cultural. Y también es, en sus fases más recientes, cuando aparecen o, como mínimo, se consolidan, todos aquellos componentes, materiales y sociales, que conforman las bases de la vida social tal como la conocemos ahora: el poder, las desigualdades, el estado, la transformación y explotación del medio natural, pero también las formas de convivencia, las expresiones y creaciones culturales o la inventiva tecnológica.

Las mujeres, en tanto que agentes históricos, y la perspectiva de género, en tanto que aproximación teórica y metodológica, han tendido a estar ausentes en los discursos dominantes que buscaban dar contenido a estas características originarias de las sociedades humanas. A pesar de ello, el estudio de la prehistoria puede proporcionar respuestas a alguna de las preguntas clave sobre cómo se han construido históricamente los sistemas de género y cómo estos han dado lugar, casi universalmente, a ideologías y prácticas de desigualdad social y económica y de dominio ideológico que afectan especialmente a las mujeres.

Un tipo de argumento recurrente para justificar esa ausencia se ha centrado en las limitaciones de los datos con los que contamos para investigar este periodo: el registro arqueológico. La investigación prehistórica ha estado y está fuertemente teñida por una noción de ciencia positivista que considera que no puede ir más allá de la descripción y la clasificación de los materiales arqueológicos y de sus contextos de aparición. Siguiendo este razonamiento, se ha aducido frecuentemente que los materiales prehistóricos no tienen sexo ni edad, que no podemos determinar qué persona los elaboró o utilizó, y que, por ello, no es posible profundizar en las relaciones de género ni contemplar la diversidad de la agencia social en el seno de las comunidades prehistóricas. A pesar de ello, en los últimos años se ha ido aceptando la existencia de un

conjunto de evidencias arqueológicas, como los restos humanos en contextos funerarios o la iconografía, que informan directamente sobre el sexo, la edad y las actividades de diferentes tipos de personas del pasado remoto.

De todas formas, el reconocimiento de este amplio conjunto de evidencias sexuadas por parte de la investigación no ha revertido en la incorporación del género como problema histórico ni como variable en los relatos establecidos sobre la prehistoria. Esta segunda ausencia tiene una raíz más profunda que entronca con la propia concepción de la historia que caracteriza la investigación (pre)histórica: la variable del género o el papel diferencial de hombres y mujeres se asume como no relevante para la construcción de modelos explicativos generales de las dinámicas (pre)históricas y, por lo tanto, no es un objeto de estudio a considerar más que de forma secundaria. El estudio de las mujeres prehistóricas y de los sistemas de construcción de género se concibe, por lo tanto, como un campo de estudio particular, cerrado en sí mismo, casi destinado exclusivamente a obtener información para poblar las imágenes divulgativas con representaciones femeninas. De hecho, la mayor parte de las interpretaciones de la prehistoria de la península ibérica (y en gran medida también de la prehistoria mediterránea y europea) se estructuran en torno a un limitado número de temas por los que se asume que la incidencia de los sistemas de género son social, económica e históricamente poco significativos: la organización y los cambios en los sistemas de obtención de recursos alimentarios y materias primas, el desarrollo tecnológico, las redes de intercambio y comercio o las formas de organización sociopolítica.

La arqueología feminista y del género ha defendido en los últimos años la necesidad de incorporar a estas variables estructuradoras del relato sobre la prehistoria tres temas principales de investigación: la construcción social del género y las prácticas que se derivan, la división sexual del trabajo y su imbricación en los sistemas de producción y reproducción, y la centralidad de las actividades cotidianas de mantenimiento en las diferentes formas de organización económica y política de las sociedades (Hernando, 2002; Dommasnes *et al.*, 2010; Geller 2016). Se trata, en consecuencia, de iniciar la escritura de otra prehistoria con otras escalas de observación y otras cadencias de continuidad y cambio, que nos acerquen a la vida concreta de las personas del pasado y que aporten argumentos sobre las razones históricas de las desigualdades sociales y sexuales.

Construyendo identidades

La existencia de sistemas de género netamente establecidos en los grupos prehistóricos está documentada de manera clara en el registro arqueológico catalán, probablemente desde el VI milenio o incluso antes, en una etapa de transición entre los últimos grupos cazadores-recolectores del Epipaleolítico y las primeras comunidades agrícolas del Neolítico. En las llamadas pinturas levantinas, que se extienden desde los Pirineos orientales hasta el sureste de la península ibérica, se representan de forma esquemática escenas de caza, recolección o rituales, en abrigos y paredes situados estratégicamente en el paisaje, como el conjunto rupestre de la sierra de la Pietat en Uldecona (Montsià) o las pinturas de la Roca dels Moros en El Cogul (Les Garrigues). En ellos, se muestran escenas con animales, especialmente ciervos y cabras, personas, hombres, mujeres y, ocasionalmente, criaturas, así como una gran cantidad de elementos de su cultura material como vestidos, ornamentos, arcos, flechas, cestos o cuerdas.

Resulta especialmente interesante constatar que la representación gráfica de personajes masculinos y femeninos está muy definida y estandarizada: los hombres se muestran desnudos, aunque muchos de ellos con elementos de adorno o de protección, mientras que las mujeres suelen representarse con el torso desnudo, falda y cabello largo. Además de la reiteración de las formas de representación formalizada de personajes femeninos y masculinos, también se constata su diferente papel en las escenas. En líneas generales, las escenas de caza están mayoritariamente protagonizadas por hombres armados con grandes arcos, mientras que las mujeres aparecen fundamentalmente relacionadas con actividades agrícolas, de recolección o rituales y, en ocasiones, asociadas a representaciones de criaturas (Escoriza, 2002).

En esas pinturas observamos que, en esas sociedades a caballo entre los últimos grupos cazadores-recolectores y los primeros grupos campesinos del Neolítico, la construcción social y cultural de identidades de género masculino y femenino, que seguramente se remonta a las fases finales del Paleolítico,¹ está plenamente consolidada, tanto en su apariencia física y la cultura material asociada (atavío, adornos, peinados) como en su vinculación gráfica a ciertas actividades: los hombres a la caza y los enfrentamientos, las mujeres a la recolección y la agricultura.

---

1 - No entraremos aquí, a pesar de su enorme interés, en los numerosos estudios, fundamentalmente realizados por arqueólogas, sobre la división sexual del trabajo y los sistemas de género en el Paleolítico medio y superior, que plantean nuevas lecturas interpretativas para estas primeras sociedades humanas (Soffer et al., 2000; Lupo & Schmitt 2002; Stiner & Kuhn, 2009).

La riqueza iconográfica de las pinturas levantinas ha generado múltiples interpretaciones de su significado ritual e ideológico. A pesar de ello, actualmente, lo único que podemos asegurar con la información disponible es que nos encontramos ante sociedades en las que la construcción cultural del género está claramente establecida y, asociada, en términos generales, a tareas diferenciadas dentro de la comunidad. A pesar de que tradicionalmente estas pinturas se hayan leído en términos de dominancia de la ideología cazadora-guerrera y de rituales chamánicos liderados por hombres,² no se dispone de indicadores que permitan vincular esas representaciones a desigualdades de orden socio-simbólico.

Más bien al contrario, el único hallazgo arqueológico del noreste peninsular que nos permite fundamentar interpretaciones sobre las representaciones religioso-simbólicas sexuadas es la conocida como *Venus de Gavà*, ya en el periodo del Neolítico, con un sistema campesino consolidado. Se trata de una pequeña figura femenina de cerámica, de dieciséis centímetros de alto, encontrada en 1994 en el relleno de uno de los pozos del complejo minero neolítico de Can Tintorer en Gavà (Baix Llobregat), que fue explotado durante más de quinientos años en el IV milenio. La interpretación de esta figurita se ha equiparado a los cultos a la fertilidad que, en otras zonas de Europa, en el Mediterráneo y en Oriente Próximo, se asocian a la existencia de figuritas femeninas similares (Bosch & Estrada, 1994).

Precisamente, la investigación realizada en las minas de Can Tintorer, donde se extraía variscita y se transformaba en ornamentos para su intercambio regional y suprarregional, parece indicar que el trabajo y el acceso a los recursos se organizaba de forma comunitaria, sin que se puedan inferir desigualdades internas de ningún tipo (Borrell *et al.*, 2015). No se diría que ese era el caso en grupos contemporáneos cercanos que probablemente operaran como intermediarios en el intercambio de la variscita, altamente valorada y vinculada, probablemente, a prácticas culturales de ostentación y prestigio. En el yacimiento arqueológico de Bòbila Madurell-Gambús, situado a caballo de los municipios de Sant Quirze del Vallès y Sabadell (Vallès Occidental), se han excavado, desde principios del siglo XX, más de cien inhumaciones en fosa, mayoritariamente individuales, muchas de ellas con abundantes ofrendas funerarias compuestas por ornamentos de variscita, objetos de procedencia exógena como hachas pulidas y núcleos de sílex, punzones de hueso o recipientes

---

2 - Se ha popularizado describir el panel de la Roca dels Moros de El Cogul, donde aparecen, al lado de un grupo de ciervos y cabras, ocho mujeres en primer plano y una figura masculina más pequeña en segundo plano como «danza fálica» o «mujeres bailando en torno a un hombre». ¿Habría quizá otras posibles interpretaciones?

cerámicos de gran calidad. Aunque se sugieren algunos patrones diferenciales de las ofrendas entre hombres, mujeres y criaturas, y aunque esta línea de investigación sigue abierta, no parece que nos encontremos, de momento, ante grupos jerarquizados en base a un sistema de género, aunque existan indicios de la existencia de una cierta división sexual del trabajo y de ciertos objetos que connotan identidades sexuales diferenciadas (Duboscq, 2014). Más bien, sugiere la presencia de grupos, tal vez familiares, que impusieron un acceso desigual a cierto tipo de productos relacionados con la ostentación y la diferenciación simbólica. Prueba de la fragilidad y el carácter efímero de esas expresiones de desigualdad es su final, relativamente abrupto, seguido de la aparición de grupos caracterizados tanto por prácticas de convivencia comunitaria, tal como muestran las grandes cabañas y los repertorios cerámicos destinados a la transformación de alimentos y a su consumo en grupo, como por la adopción de rituales funerarios colectivos (Plasencia, 2016).

Así pues, a lo largo de la prehistoria, en el noreste de la península ibérica, se diría que nos encontramos ante sociedades en las que la construcción social del género no implicó aparentemente el establecimiento de desigualdades económicas ni de acceso al poder. Existen indicios de que la resolución de posibles conflictos sociales internos podía haber estado regulada en el ámbito doméstico, lo que reforzaría rituales de cohesión y prácticas de gestión y consumo comunitario de los recursos. Ahora bien, ello no implica que se tratara de sociedades totalmente pacíficas sin prácticas violentas. Disponemos de claros ejemplos de enfrentamientos con arcos y flechas que afectaron tanto a personas concretas como a amplios grupos de personas. En la Costa de Can Martorell, en una cueva artificial excavada hace algunos años en Dosrius (Maresme), se encontraron los esqueletos de cerca de doscientas personas, mayoritariamente jóvenes con una representación equilibrada de hombres y mujeres, asociados a más de sesenta puntas de flecha de sílex (Mercadal; Aliaga, 2003). Todo parece indicar que es el resultado de un ataque masivo que afectó de pleno a una comunidad, lo que demuestra la existencia de episodios de intensa confrontación intergrupal, y muestra también que el ejercicio de una violencia tecnificada, en esos momentos por medio de los arcos y las flechas, se encontraba plenamente integrada en las prácticas políticas y culturales de esas sociedades campesinas de la segunda mitad del III milenio.

A pesar de ello, poco se sabe de la organización política de esos grupos prehistóricos de finales del Neolítico y principios de la Edad del Bronce. Un hallazgo único y excepcional, realizado en el 2004, ha abierto la puerta a nuevos planteamientos y, además, sugiere también nuevas interpretaciones sobre la relación entre las mujeres y el poder durante la prehistoria. Aquel mismo año, en la sierra de Sant Joan de Montanissell en L'Alt Urgell, se descubrió una cavidad cárstica con los restos de ocho personas que fueron depositadas,

a manera de cámara funeraria, hace unos 3.550 años, en la segunda mitad del II milenio aC. La excepcionalidad del hallazgo reside, no solo en el buen estado de conservación de los esqueletos, sino también en el lugar y las características de la cámara funeraria natural y en el hecho de que la persona principal del conjunto funerario fuera una mujer, de unos 45 años, adornada con collares y pulseras de metal, y con una diadema a sus pies. Esta «señora de la montaña», como la ha denominado el equipo que ha llevado a cabo la investigación, estaba rodeada por los cuerpos de niños, niñas, mujeres jóvenes y un único hombre adulto colocado en una zona lateral de la cavidad. Los análisis genéticos realizados excluyen una vinculación familiar directa entre este grupo de personas, de manera que hay que proponer una interpretación en términos de relaciones políticas de la singular posición social de esta «señora de la montaña» (Armentano *et al.*, 2015).

Escenarios de cambio

Hacia finales del II milenio aC empiezan a producirse ciertos cambios que desembocarán en transformaciones profundas en la organización social y política del noreste peninsular. La consolidación de las actividades agropecuarias comportará una voluntad de mejora de la tecnología agrícola, con el consiguiente aumento de la producción, y una cada vez mayor fijación de la creciente población en el territorio, con la consiguiente adopción gradual de formas constructivas más sólidas, mediante la arquitectura de adobe grueso (Bosch; Santacana, 2009). Estos cambios tendrán un efecto directo sobre la organización de los espacios de convivencia cotidiana, viviendas y poblados, en los que las actividades de mantenimiento tenderán a separarse del entorno de producción agrícola y se segregarán en unidades más pequeñas, que posiblemente albergarán unidades familiares no extensas.

Además, aunque solo se dispone de indicios indirectos, la adopción de una agricultura intensiva de barbecho, con el uso del arado desde finales del II milenio, no es en absoluto descartable teniendo en cuenta el aumento de producción agrícola que se constata en los asentamientos prehistóricos de esa época (Alonso, 2016). Está claro que estos cambios profundos en las técnicas agrícolas debieron afectar también a la organización del trabajo de las comunidades, incluida la división sexual de las labores.

Hacia finales del II milenio y principios del primer milenio aC, esas tendencias se aceleran con la generalización de la producción y el intercambio de objetos metálicos, incentivadas por los mayores excedentes agrícolas, y la apropiación de nuevos valores culturales de la llamada cultura de los campos de urnas, que acabarán reformulando el sistema de género y de ideología comunitaria de raíz neolítica en términos de jerarquía política y de acumulación

diferencial. Las grandes necrópolis de urnas cinerarias de esta etapa, aunque todavía insuficientemente estudiadas desde una perspectiva de diferencias de género, parecen mostrar patrones binarios de cultura material asociada con la presencia destacada de navajas de afeitar, espadas y otros tipos de armamento en las tumbas masculinas.

Este cambio drástico puede encontrar sus razones en la posición de ventaja que alcanzan hombres en la nueva organización del trabajo y de la convivencia. La apropiación por parte de los hombres del espacio externo a los poblados, tanto en relación con el trabajo agrícola como con el acceso, mediante el intercambio, a los nuevos bienes y tecnologías, y la especialización de las mujeres en aquellas actividades y procesos de producción realizados en el interior de los poblados e incluso de las propias viviendas, irían marcando, poco a poco no solo una división técnica del trabajo, sino una división en el acceso al poder. Un poder fundamentado en el acceso diferencial a las materias primas, a los nuevos instrumentos de producción, al conocimiento de las nuevas tecnologías y a las redes de comunicación e intercambio, y consolidado por el monopolio, físico y simbólico, de una actividad que hasta entonces solo se había puesto en práctica contra «los demás», la guerra, que pone en marcha una espiral de jerarquización que acabará afectando a toda la comunidad.

El ámbito doméstico de las actividades de mantenimiento pasará de ser el centro de la organización política, social y productiva de los grupos a convertirse en un ámbito fragmentado que se debe controlar y supeditar, tanto en lo relativo a la producción como a la reproducción, asegurando así la filiación hereditaria y la acumulación segregada de bienes de consumo y prestigio. Es en este nuevo paisaje de grupos cada vez más interconectados, caracterizado por el control guerrero del territorio y del intercambio, donde las mujeres no solo se vieron relegadas a un papel de subordinación a pesar de su labor estructural de mantenimiento de la vida social, sino que su trabajo productivo se recondujo, seguramente no sin resistencia, a sustentar estas nuevas formas sociales altamente jerarquizadas.

De hecho, la cultura ibérica, que se empieza a fraguar a partir del siglo VII aC, puede considerarse la culminación y la profundización de este proceso que caracteriza el final de la prehistoria en el noreste de la península ibérica. Se muestran ya claramente los rasgos de la sociedad fuertemente jerarquizada, guerrera y con los territorios políticos bien delimitados que se habían gestado a principios del primer milenio aC. Gran parte de las viviendas de los yacimientos ibéricos del noreste peninsular presentan rasgos comunes respecto a la medida y las formas de construcción. Parece que se trataba de espacios multifuncionales de vida cotidiana destinados a la producción y transformación de productos alimentarios y a la elaboración de los utensilios necesarios para el

mantenimiento y el cuidado de los grupos sociales que los vivían. Pero incluso en los asentamientos de menor tamaño, se documentan ciertos cambios probablemente relacionados con las transformaciones sociales y políticas del periodo. Estructuras arquitectónicas que presentan elementos de carácter singular por su medida, forma de construcción o contenido se han interpretado como lugares «públicos». En diversos casos, se han documentado evidencias de un incremento (y posible centralización) de la producción de tejidos y alimentos en espacios determinados dentro de algunos poblados (por ejemplo, en el de Mas Boscà de Badalona y el de Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, en el Barcelonès).

Los materiales arqueológicos que se encuentran en estos edificios son los mismos que aparecían en los demás ámbitos domésticos: torteras, pesos de telar, molinos barquiformes, etc., pero generalmente en mayor cantidad. Parece que nos encontramos ante una intensificación de la producción textil y alimentaria que superaba las formas de la producción a escala doméstica de la etapa anterior. En la fase del Ibérico Pleno emergen elites que habitaban en grandes residencias y que parecen haberse apropiado de parte de la producción como estrategia para consolidar la jerarquización social. Se documenta un aumento de los conflictos bélicos entre comunidades (aparición de fortificaciones y aumento de las tumbas de guerreros), el control de las prácticas rituales (en los «edificios públicos») y la centralización de algunos procesos productivos, empezando por algunas formas de trabajo relacionadas con las actividades de mantenimiento. Es posible que la evidencia que muestra la intensificación de la producción de telas y de alimentos en ciertos edificios singulares de los asentamientos ibéricos haya implicado una presión de las elites sobre los grupos domésticos, o específicamente sobre las mujeres, para conseguir una mayor producción y consumo relacionados con las formas de control y exhibición de la riqueza social. Aunque las elites ibéricas no parecen haber tenido un dominio total sobre la producción de tejidos o de alimentos, el aumento de la productividad ligada a estas actividades de mantenimiento pudo implicar la existencia de alguna forma de trabajo dependiente, probablemente femenino (González Marcén *et al.*, 2007).

En cualquier caso, se diría que, en este caso como en otros ejemplos históricos conocidos, la aparición de la estratificación se basó, al menos parcialmente, en el control de las actividades en el ámbito doméstico y de la supeditación del trabajo de las mujeres a la reproducción de formas sociales jerarquizadas.

Conclusiones

Retomando las preguntas iniciales de este texto, todo parece indicar que, en el caso específico del noreste de la península ibérica, en los pocos centenares de años que van desde la segunda mitad del II milenio aC hasta la aparición de la cultura ibérica, las transformaciones económicas y políticas condujeron a una relación diferente de hombres y mujeres con el poder. Aunque disponemos todavía de pocos estudios encaminados a establecer pautas, avances y retrocesos en este proceso, todo indica que es en la articulación de las actividades de mantenimiento cotidiano y la reproducción con el resto de actividades (productivas, sociales y políticas) donde encontraremos las respuestas a estas cuestiones.

Desde una perspectiva más amplia, la construcción de sistemas de género y su articulación con las formas de producción y reproducción, especialmente de las actividades de mantenimiento de la vida social, nos aportan las claves, hasta ahora tan solo consideradas, para entender no solo la aparición de las desigualdades sexuales, sino para acercarnos, en general, a las prácticas y las formas sociales e ideológicas que fundamentan nuestro mundo actual. Unas prácticas, protagonizadas por seres humanos diversos y con identidades plurales, que la arqueología feminista propone como el eje vertebrador de un nuevo relato sobre la (pre)historia.

Mujeres y comunidades familiares en la ciudad grecorromana

Marina Picazo Gurina

Departamento de Humanidades
Universidad Pompeu Fabra

En la investigación histórica sobre las mujeres y las familias en el mundo clásico se ha tendido a enfatizar un punto de vista cerrado, como si fuese posible entender la vida de las mujeres y de las criaturas como una burbuja separada del mundo de los hombres. En parte, esta perspectiva de análisis surgió como una forma de contrarrestar la invisibilidad habitual de las mujeres en la narrativa histórica, pero de esa forma, se daba de nuevo un papel fundamental a las limitaciones de la vida femenina, en contraste con la de sus parientes masculinos, padres, hermanos, maridos e hijos. Son bien conocidas las consecuencias de esa propuesta, por ejemplo, en los estudios sobre la economía del mundo antiguo, desde la desvalorización de las actividades consideradas propias de las mujeres hasta la ausencia de estudios sobre las economías familiares.

Con todo, la investigación más reciente, sobre todo en el campo de la arqueología, está abriendo nuevos campos de investigación en temas como la agencia de las mujeres en la esfera religiosa, la presencia femenina en determinados espacios públicos y, especialmente en relación con la importancia de los grupos domésticos para el estudio de la economía y la sociedad grecorromana. Se está dando visibilidad a sectores de la población, mujeres, niños y niñas que, usualmente, estaban ausentes de la narrativa histórica, centrada en los hombres de las elites sociales (Picazo, 2017).

Es evidente que la casa y la familia eran, en el mundo clásico, los espacios femeninos por excelencia, pero las nuevas perspectivas apuntan que, sobre todo en el caso de la ciudad romana, un sector de mujeres privilegiadas participaba, de forma individual o en compañía de sus parientes masculinos, en la vida pública, como participantes en las ceremonias religiosas o como benefactoras de la ciudad. Por esas actividades recibían reconocimiento y honores, incluida la ubicación de inscripciones o esculturas en el espacio público como forma de ensalzar el prestigio familiar.

Por otra parte, desde el punto de vista de la historia económica, ha dominado la premisa ideológica de que una de las características diferenciadoras entre mujeres y hombres es que las primeras, de forma natural e inevitable, se han dedicado a las tareas relacionadas con el cuidado y el mantenimiento, mientras los hombres estaban a cargo de las actividades productivas generadoras

de valor económico en un espacio supuestamente exterior a la unidad doméstica. Aunque se ha reconocido gradualmente que ese estereotipo responde a las consecuencias de la industrialización en las sociedades occidentales, la separación de esferas ha continuado presente en los estudios históricos del mundo antiguo. Sin embargo, las investigaciones más recientes demuestran que la unidad doméstica antigua funcionaba como un ámbito de acción donde el grupo social formado por personas de diferentes sexos, edades y condiciones sociales cooperaba económicamente a partir de una red de actividades y relaciones entre sí y con otros grupos sociales (Ault, 2007). En el presente trabajo proponemos una reflexión sobre cómo la diversidad de estos nuevos análisis está transformando nuestra comprensión sobre los roles diferenciados de hombres y mujeres o sobre el papel esencial de la unidad familiar en la organización social y económica de la ciudad antigua.

La participación de las mujeres en el espacio público

El uso del espacio en relación con el género depende de factores diversos, ligados a la ideología, la clase social, las diversas actividades económicas, sociales, religiosas o políticas. Las fuentes escritas, griegas y romanas, reconocían de forma general una división entre el espacio y las actividades en el ámbito público y el espacio y las actividades en el ámbito doméstico, a partir de una premisa ideológica muy fuerte que consideraba a las mujeres incapacitadas para ocupar posiciones en la gestión de la esfera pública. Los textos antiguos proyectaban ideología (en este caso, sobre los roles sexuales «adecuados»), y se centraban en los paradigmas ideales del comportamiento masculino y femenino. Esa ideología ha seguido siendo una premisa, consciente o inconsciente, para una parte de la investigación moderna sobre la vida cotidiana en el mundo clásico. Como consecuencia, durante largo tiempo, se ha mantenido la idea de que la casa era, desde el punto de vista de la división espacial, el espacio femenino por excelencia, aunque siempre bajo el control del cabeza de familia ya que la condición de ciudadano implicaba ese dominio sobre la casa y los miembros del grupo familiar.

Sin embargo, diversos trabajos recientes han señalado que las mujeres o, al menos, algunas mujeres podían llegar a tener una acción directa en la esfera pública, que incluía diversos tipos de movilidad y uso del paisaje urbano. De hecho, en la mayor parte de los casos, era la religión la que hacía visibles a las mujeres en la esfera pública, a través de la organización y administración de los cultos. Esta tendencia es más clara en el caso de la sociedad romana. Las mujeres romanas, en oposición a las griegas, podían jugar un papel activo en la vida pública, podían tener propiedades, heredar de sus padres e, incluso, dirigir negocios familiares. Tampoco estaban confinadas en sus hogares y podían, en diversos grados, acudir al mercado, el teatro, el anfiteatro y las termas públicas.

Mujeres y cultos religiosos

Fulvia Célera, una dama de la aristocracia local de Tarraco, que vivió entre el siglo I y el siglo II dC, ocupó el cargo de sacerdotisa flamínica perpetua de la Concordia Augusta, una posición que implicaba un importante reconocimiento público. En una disposición testamentaria que se ha conservado pide a tres de sus libertos que dediquen una escultura a la memoria de su marido, Caius Vibio Latron. También dedicó una inscripción a su madre Popilia Secunda, que fue, como ella, flamínica de la colonia tarraconense. Fulvia, como otras mujeres de las noblezas locales del imperio, consiguió y registró en diversas inscripciones los honores y el prestigio social que consiguió para ella y para otras personas de su familia.

El flaminado era un sacerdocio relacionado directamente con el culto imperial que se centraba en las figuras del emperador divinizado, de su esposa y de otros miembros de la familia. Este tipo de sacerdocio requería que el flamen estuviera casado y, frecuentemente, su esposa ejercía como flamínica en relación con los rituales dirigidos a las esposas de los emperadores, vivas o difuntas y divinizadas, y a otras mujeres de la familia imperial, así como a las virtudes imperiales divinizadas.

Normalmente, tanto en Roma como en las ciudades provinciales del imperio, las flamínicas procedían de las familias importantes y ocupaban uno de los cargos más importantes a los que podían acceder las mujeres romanas. Ejercían el cargo durante un año, aunque, de forma excepcional, algunas —como Fulvia Célera— ostentaban el título de «perpetua», es decir, «vitalicia». La elección al flaminado estaba estrechamente relacionada con la pertenencia a la elite social, que era la única capaz de pagar la *summa honoraria* indispensable para acceder al flaminado y las cantidades necesarias para organizar las festividades del culto imperial. A cambio, se concedía a las flamínicas diversos privilegios, como la posibilidad de disponer de asientos reservados en los espectáculos relacionados con el culto imperial. Además, eran honradas con funerales públicos y homenajes en forma de estatuas colocadas en lugares públicos. Es decir, podían recibir formas de reconocimiento en el seno de la comunidad cívica normalmente reservadas a los hombres que ejercían funciones públicas.

Los festivales religiosos, las procesiones a los santuarios y los ritos domésticos constituían un entramado de actividades que ponían a la comunidad ciudadana en contacto con las divinidades. Aunque en esa esfera las mujeres estaban, en diversos grados, sometidas a la autoridad masculina, no era de forma tan dominante como la que se daba en la esfera legal o en la participación política. Normalmente, la administración de los cultos que estaban bajo control fe-

menino se dejaba en manos de las sacerdotisas. De hecho, tanto en el mundo romano como en el griego, la sociedad reconocía la importancia de las mujeres en el mantenimiento de las normas sagradas que representaban la adecuada relación entre la ciudad y las divinidades. Probablemente por esa razón, la esfera religiosa proporcionaba a las mujeres las mejores oportunidades para la participación en el espacio público (Schultz, 2006, p. 5).

En un mundo en el que la distinción entre «sagrado» y «secular» era muy diferente de la que existía en las sociedades occidentales contemporáneas, el género actuaba en relación con otros factores como la edad, el estatus cívico, la clase social y la riqueza. Al tratarse de mujeres que procedían de la elite social, en la mayoría de los casos, las flamínicas debían tener su agenda propia y un programa de actividades rituales que las situaba en una posición de prestigio social y de participación en la vida pública. En el mismo sentido, podríamos situar su papel en los rituales funerarios que, desde época muy antigua, constituyeron una forma de espectáculo para representar y enfatizar en público la importancia de las familias de las noblezas locales (Flower, 1996, p. 122-123). Gradualmente, desde finales de la República se hizo más común que las mujeres de familia aristocrática fueran celebradas con una procesión y un discurso fúnebre, al igual que los hombres. Compartían, en ese contexto, la exhibición pública de la riqueza y el prestigio social que era un elemento esencial de la vida de los hombres de la elite romana (Flower, 1996, p. 122-123). Además, como en otras sociedades del mundo antiguo, las mujeres romanas estaban activamente implicadas en la conmemoración de los difuntos mediante la atención a las tumbas y a las inscripciones en memoria de las personas que habían pertenecido al grupo familiar.

Donaciones económicas de mujeres

En el siglo I dC, Cornelia Procula dejó un legado de cuarenta mil sestercios a un liberto con el encargo de construir un templo en la ciudad romana de Empúries (*IRC III*, p. 36). Se trataba, por tanto, de una donación hecha a la ciudad por parte de una mujer rica. De la misma forma, en Tarraco, Clodia Orbiana dedicó una escultura de la diosa Isis a la memoria de su hija Julia Sabina (*CIL II*, p. 4080) y la flamínica Aemilia Paterna hizo levantar otra escultura a Victoria Augusta en Aeso, en el siglo II dC (*CIL II*, p. 4462). Las donaciones privadas de dinero a las ciudades fueron un instrumento de las elites grecorromanas para obtener prestigio, honores y, en última instancia, el apoyo popular en los comicios. Al invertir parte de su riqueza en la financiación de la vida cívica, los miembros de la elite buscaban obtener el reconocimiento público por su generosidad que les ayudase a conseguir los cargos públicos asociados a las magistraturas, los sacerdocios y la participación en las curias locales.

La evidencia epigráfica recoge en Hispania unas seiscientas donaciones, de las que un 20% fueron financiadas por mujeres y un 6% por mujeres y hombres de una misma unidad familiar. Es decir, las donaciones femeninas en las ciudades hispanas muestran una presencia minoritaria, comparada con la masculina, pero no despreciable de aportaciones económicas privadas en manos de mujeres. Esas donaciones, como las de hombres, se destinaban a financiar espectáculos, banquetes, distribuciones de dinero o de comida, a la dedicación de estatuas o a la construcción de edificios o infraestructuras. Como agradecimiento por parte de la comunidad, las personas donantes eran recordadas con inscripciones honoríficas, y se les reconocían otros privilegios.

Las mujeres, que dedicaban parte de su riqueza a la ciudad en la que vivían, compartían esa forma de estrategia aristocrática para seguir manteniendo la estructura jerárquica de la organización social y política. Además, así ayudaban a mantener la proyección pública de la familia en el ámbito municipal y favorecían las posibilidades de los miembros masculinos para acceder a cargos de gestión pública, al tiempo que obtenían reconocimiento personal. Se ha observado que, en algunos casos, el flaminado femenino y las donaciones asociadas a ese cargo sacerdotal tuvieron un papel importante en el ascenso social de familias locales previamente desconocidas, por ejemplo, en algunas ciudades africanas (Bertolazzi, 2016). Esos casos parecen demostrar que las aportaciones monetarias por parte de las mujeres podrían encuadrarse en una acción conjunta de mujeres y hombres de la elite social para promover a los parientes masculinos de la familia.

Economías familiares

Como hemos señalado a comienzos del presente texto, durante largo tiempo ha dominado en la investigación la inercia ideológica de una división sexual del trabajo en la que las mujeres parecían centradas en actividades relacionadas con el cuidado, mientras las actividades masculinas, más prestigiosas, se desarrollaban en un espacio público exterior al espacio doméstico. Esa ideología presente en las fuentes antiguas se ha mantenido en el discurso histórico como un «relato de origen» (Conkey; Williams, 1991) de la vida cotidiana en el mundo clásico.

Es evidente, claro está, que tanto la ciudad griega como la romana diferenciaban las actividades que se relacionaban, respectivamente, con la gestión de los asuntos públicos o con la organización de la unidad doméstica. Las fuentes escritas asocian esas funciones con los roles sociales ideales de mujeres y hombres y no dejan duda de que, en líneas generales, se valoraba la exclusión de las mujeres de la política y la guerra. Esta premisa respondía a una ideología de las clases altas, los grandes propietarios de tierras o los mercaderes

ricos que gustaban de las figuras femeninas pasivas. Esa representación de las mujeres de familia acomodada ayudaba a exhibir el estatus elevado de los hombres de la familia. En todo caso, resulta difícil aceptar que los grupos familiares de las demás clases sociales asumieran de forma estricta los roles de sexo en el trabajo que se desprenden de gran parte de las fuentes literarias. Como ha sucedido en muchas sociedades preindustriales, las mujeres trabajaban para complementar la economía familiar cuando era necesario.

En ese sentido, los estudios arqueológicos sobre las unidades domésticas están proporcionando evidencias que permiten proponer nuevas perspectivas de análisis. Una de las consecuencias es que, de forma creciente, los estudios sobre la economía del mundo antiguo proponen que la unidad doméstica era la unidad productiva más importante, donde se generaba el excedente necesario para mantener la superestructura del mundo grecorromano (Mañas; Bermejo, 2013, p. 277). Por otra parte, se ha dejado de considerar a los hombres como los únicos propietarios y trabajadores. Sin duda, el sistema de valores dominante prefería presentar a las mujeres como esposas virtuosas y limitadas a las tareas femeninas en el espacio doméstico, pero la realidad de las vidas de amplios sectores de la población era menos clara y más transversal.

Un trabajo reciente proponía un estudio de las unidades domésticas del barrio helenístico de Rhode, una fundación probablemente massaliota que se inició en una elevación donde se encuentran los restos arquitectónicos del monasterio medieval de Santa María, en la Ciudadela de Roses (Picazo, 2016). El barrio helenístico fue construido junto a la riera Fonda, con una ordenación ortogonal regular, similar a la de otras factorías massaliotas. Las excavaciones arqueológicas pusieron al descubierto unos 2.200 km² de terreno urbanizado que formaba parte de un área más extensa, mal conocida como consecuencia de las actividades constructivas asociadas a la ciudadela, una fortificación construida en el siglo XVI. Se identificaron seis bloques de casas distribuidas en cuadrículas regulares, separadas por calles de unos cuatro metros de anchura. Se han podido identificar, con algunas dudas, una decena de casas. Una característica del barrio es la presencia en algunas casas de áreas de producción artesanal. En uno de los bloques mejor conservados (IV), una casa de dimensiones reducidas combinaba una zona de vivienda con un taller para la producción metalífera asociada a un horno en el que se encontraron numerosas escorias de metal. En otra casa del bloque V se identificó una habitación como otro posible taller metalúrgico.

La fundación del barrio coincidió con una etapa de expansión económica del asentamiento, durante la cual Roses desarrolló, desde finales del siglo IV aC, una producción cerámica propia, similar a la que se conoce en otros establecimientos coloniales griegos para competir con las exportaciones cerámicas,

procedentes de la Grecia peninsular. La principal producción cerámica de Roses era de vasos de barniz negro, algunos con decoración impresa de pequeñas palmetas y rosetas. En el barrio helenístico se han relacionado dos hornos de cerámica que funcionaron a lo largo del siglo III aC. Los dos hornos se encontraron en los bloques IV y VI en dos casas separadas por unos veinte metros. Tanto en el caso de los talleres cerámicos como en el de los metalúrgicos, encontramos estructuras y espacios dedicados a la producción artesanal estrechamente asociados con áreas domésticas, donde se han localizado hogares, molinos, pesas de telar y zonas de almacenamiento. En el estado actual de las investigaciones, no es posible proponer hasta qué punto la misma proporción detectada en el barrio helenístico, es decir un 33% de las casas, se daría en otras partes de Roses. Pero cabe señalar que, en otros asentamientos griegos y romanos, se han documentado situaciones similares de aparición de áreas de producción artesanal ligadas a contextos domésticos.

Es el caso de Olinto, una ciudad que a finales del siglo V aC se transformó en la capital de la Liga Calcídica, lo que le proporcionó una etapa de prosperidad económica que duró hasta su destrucción por las tropas de Filipo II de Macedonia, el padre de Alejandro el Magno, en el 348 aC. Olinto fue excavada en los años veinte y treinta del siglo pasado y se pusieron al descubierto un centenar de casas, edificios públicos, calles y más de seiscientas tumbas. Una parte importante de la antigua ciudad era de planta ortogonal con bloques formados por dos hileras de cinco casas. Tanto las excavaciones originales como un estudio reciente de los hallazgos originales han proporcionado la mejor documentación existente sobre los espacios privados y públicos de la ciudad griega (Cahill, 2000).

Los materiales y las estructuras de las casas documentan una variedad de estrategias económicas en el seno de las unidades domésticas. Un número considerable de las viviendas dedicaba una parte importante del espacio a producciones no estrictamente domésticas o a la venta posterior de los productos obtenidos. Aunque las gentes olintias, como en todas las ciudades griegas, eran esencialmente campesinas, muchas familias se dedicaban además a actividades artesanales y de intercambio comercial.

Algo similar sucedía en el mundo romano. Desde la década de los noventa, estudios basados en las excavaciones arqueológicas de las dos ciudades, Pompeya y Herculano, que sufrieron las devastadoras consecuencias de la erupción del Vesubio en el año 70 dC, han presentado un panorama de casas y edificios públicos sin construcciones «industriales». En cambio, parecen haber sido frecuentes los espacios productivos, tiendas y talleres, asociados a casas. Lugares de producción, como panaderías, talleres textiles o cerámicos y tintorerías, estaban directamente asociados a unidades domésticas o se localizaban

en la proximidad de una vivienda. De hecho, no hay forma de entender la economía pompeyana sin considerar que el elemento clave era la unidad doméstica (Wallace-Hadrill, 1994). Algo parecido pasaba en las ciudades de todo el imperio. En el mundo romano, las estructuras domésticas frecuentemente incluían tiendas, talleres y tabernas junto a los espacios domésticos.

Si consideramos el territorio rural, la visión tradicional hasta los años noventa concebía el paisaje rural romano como un espacio ordenado y explotado económicamente por la elite romana desde sus villas. En la actualidad, el mundo rural está siendo analizado a través de una óptica más rica y compleja. Desde un punto de vista estructural, las villas eran unidades económicas orientadas a la producción de excedentes que se usarían para el consumo de productos o servicios suntuarios propios de las elites propietarias. En cambio, los asentamientos rurales medianos y pequeños se organizaban en torno a sistemas productivos relacionados con la subsistencia. En un estudio realizado en varios asentamientos rurales hispanorromanos (Bermejo, 2011) se demostró una tendencia a la diversificación productiva a varias escalas (doméstica o especializada), destinadas a cubrir las necesidades del autoabastecimiento del asentamiento. La inestabilidad de las economías de base agrarias era un rasgo dominante en el mundo rural romano y, como consecuencia se desarrollaban tácticas productivas destinadas a compensar los riesgos asociados a este tipo de economía.

Lo que nos demuestran estos y otros ejemplos conocidos —en el mundo griego y también en las ciudades romanas— es la presencia en la ciudad antigua de numerosos pequeños negocios, talleres y tiendas en estrecha relación con las áreas residenciales de las casas. El estudio arqueológico de las unidades domésticas muestra aspectos de las decisiones prácticas que la gente tomaba en relación con las actividades económicas, en oposición o con indiferencia respecto a los roles normativos ideológicos de diferencia entre hombres y mujeres. Frecuentemente, se trataba de unidades domésticas de dimensiones reducidas o medianas, lo que nos lleva a plantear la cuestión de quién debía trabajar en esas actividades productivas. Es posible que en los lugares en los que la producción alcanzaba un cierto nivel, se usara mano de obra esclava, por ejemplo, en los talleres cerámicos. Pero, en otros casos, puede suponerse que se trataba de empresas familiares en las que debían de trabajar, probablemente en diferentes tipos de actividad, todos los miembros hábiles de la familia, hombres, mujeres e incluso niños. La producción de alimentos y la de tejidos, como productos de subsistencia y para obtener excedentes para el mercado, eran parte esencial de la economía antigua, y la arqueología de los espacios domésticos muestra que se realizaban en las casas, con formas de trabajo colectivo que implicaban grados de cooperación entre hombres y mujeres. En líneas generales, podemos asumir que el espacio doméstico era

usado de forma flexible, no solo entre mujeres y hombres, sino también entre niños y adultos, personas libres y esclavas.

Esa pauta de trabajo cooperativo ha sido común en muchas sociedades anteriores al proceso de industrialización. En muchos casos, la economía familiar era básicamente una economía de supervivencia (Hufton, 1995, p. 152-154), en la que la vida del grupo era una lucha contra la pobreza, que exigía la búsqueda incesante de formas de obtención de recursos suficientes, a partir de un trabajo duro y constante en el que participaban todos los miembros de la familia, de ambos sexos y de todas las edades.

De esta forma, debemos considerar la unidad doméstica antigua, esencialmente, como un ámbito de acción donde un grupo social, ligado por las características de parentesco, coresidencia, comensalidad y cooperación económica, creaba una red de actividades y relaciones sociales, estas últimas entre sí y con otros grupos sociales. Ese ámbito tenía unas características espaciales y unas realidades materiales que resultan particularmente importantes para el análisis de la economía y las actividades productivas (Ault, 2007). Por otra parte, las relaciones y prácticas que se realizaban en el contexto doméstico estaban estrechamente relacionadas con los procesos sociales, económicos y culturales de la ciudad antigua en general.

Conclusiones

La investigación del género en los estudios clásicos, tras una primera etapa de recuperación de las mujeres y sus actividades, ha promovido el replanteamiento de los objetivos de estudio en diferentes sentidos. Temas como la presencia femenina en los espacios públicos, la agencia de las mujeres en los cultos religiosos y, especialmente, la importancia de los espacios domésticos en la economía y la sociedad grecorromanas han ido ampliando los objetivos de la disciplina. Se ha dado más voz y visibilidad a sectores de la población del mundo antiguo —no solo a las mujeres—, que carecían de presencia en la historia basada en las elites masculinas.

En este texto hemos propuesto que los nuevos campos de análisis nos permiten sugerir que, al menos un sector de las mujeres romanas, se convirtió en sujeto activo de la vida social y económica de la ciudad a través de la participación en los rituales religiosos. Además, en algunos casos, podían utilizar su riqueza como una forma de ostentación de su estatus superior, pero, sobre todo, para utilizar esa exhibición como una forma de legitimar y mantener el prestigio de la familia a la que pertenecían.

En una ciudad como Tarraco, mujeres como Fulvia Célera servían en cargos asociados a los cultos cívicos y se presentaban como benefactoras de la comunidad cívica a través de diversas formas de donación monetarias. De esa forma alcanzaban oportunidades para promover su propio prestigio, de igual forma —aunque a menor escala— que los hombres pertenecientes a las mismas familias. Con todo, las mujeres de la elite, aunque podían disfrutar de conexiones sociales y de dinero para poder ejercer ciertas formas de patronazgo cívico nunca llegaron a tener autoridad para ejercer el poder.

Otras mujeres, no pertenecientes a los sectores más ricos de la ciudad, entraban en la esfera pública a través diversos tipos de actividades económicas. Hacían y vendían diversos tipos de productos en las calles, los mercados o en espacios asociados a las unidades domésticas a las que pertenecían. Esas actividades y las de sus familias, en muchos casos se centraban en el nivel de la subsistencia básica y no se reflejan en las fuentes escritas, pero la arqueología, de forma creciente, está demostrando la importancia de esas economías familiares en las ciudades del mundo mediterráneo antiguo.

Parece que, finalmente, se empieza a matizar el énfasis en el espacio privado que, en contraste con la esfera pública de acción y control masculino, limitaba la acción y la movilidad femenina al interior doméstico. Esto no quiere decir que no hubiera codificación sexuada de los trabajos, y la ideología de los roles sexuales apropiados tuvo, sin duda, un papel importante en las posibilidades de ocupación a la que podían acceder hombres y mujeres en la Antigüedad. También parece claro que para los sistemas de valores de la Antigüedad era preferible que, en cualquier ocasión pública, las mujeres apareciesen o fuesen representadas como virtuosas y pasivas, aun cuando trabajaran en el seno familiar o representasen a su grupo familiar en el espacio público. Pero, a pesar de ello, se ha abierto la posibilidad de contemplar el espacio de las ciudades antiguas poblado por una diversidad de grupos de edad, clases sociales y género que convivían en sistemas complejos creados desde diferentes escalas espaciales y temporales, desde la unidad familiar hasta la comunidad.

Con todo, la vida de las mujeres en las ciudades antiguas no se puede separar de la de sus familias. Las mujeres de la elite se preocupaban de que sus hijos fueran educados para asumir posiciones de poder y de que sus hijas hicieran un buen matrimonio. Cuando surgían posibilidades de una acción pública por su parte, su objetivo parece haber sido, especialmente, mejorar las posibilidades sociales y económicas del linaje familiar.

De igual manera, las mujeres de las demás clases sociales también tenían ambiciones para sus hijos y el futuro del grupo familiar. Las inscripciones funerarias demuestran que algunas esclavas se casaban con hombres libres,

usualmente sus patrones. Otras entraban en matrimonios no reconocidos con esclavos que solo eran reconocidos cuando habían ganado su libertad. Una vez legalizados, esos matrimonios tenían hijos libres que, en la misma generación, podían subir en la escala social. Fuese cual fuese el estatus económico y social de una mujer romana, la familia y la unidad doméstica constituían el centro de su vida. Y, como hemos visto, la casa era, con frecuencia el espacio de las actividades económicas de la familia que proporcionaba la posibilidad de mejorar las posibilidades económicas, sociales y matrimoniales de sus hijos e hijas.

La acción pública de las mujeres de la elite en actividades rituales o como donantes para la comunidad cívica podría encuadrarse en una acción conjunta de mujeres y hombres de la elite social para promover el mantenimiento del prestigio social y la riqueza de la familia. De igual forma, es importante reconocer la importancia de la acción de las economías familiares en las que participaban todos los miembros de la familia en una pauta de trabajo cooperativo que ha sido y es común en muchas sociedades. De nuevo en este caso, pese al peso de la ideología «oficial» sobre la pasividad de las mujeres, ellas ocupaban el espacio público o privado, solas o en colaboración con los hombres de la familia para mantener y mejorar las posibilidades de supervivencia de todos los miembros del grupo familiar.

Población, sociedad, tierra, mujeres y familia en la Cataluña altomedieval

Teresa Vinyoles Vidal

Universitat de Barcelona

La futura Cataluña, en el siglo V, era un territorio romanizado. El impacto visigodo no implicó una gran presencia de recién llegados, pero la población goda fue la clase dirigente y el legado visigodo influyó en los siglos posteriores. El reino visigodo, igual que Cataluña, se fundó a ambos lados de los Pirineos. La sociedad del siglo IX siguió estando dirigida por elementos godos o gotizados. La ley goda, romanizada y quizá con una base ancestral, se convirtió en una seña de identidad en la Cataluña carolingia en la que cabe destacar el concepto de autoridad pública que hizo viable la creación de un estado, la ley de ocupación de tierras yermas que posibilitó la repoblación y el derecho de familia favorable a las mujeres que cohesionó a las familias. La estructura de los condados que formaron Cataluña es de origen visigodo, o incluso anterior (Udina, 1991, p. 368-373).

El Estado visigodo, que dominaba la península ibérica y Septimania, se acabó con la invasión musulmana, que respecto a la futura Cataluña tuvo lugar entre el 714 y el 720. El tiempo que duró el dominio musulmán en la Cataluña Vieja, entre setenta y noventa años, no fue suficiente para que se produjeran conversiones masivas al islam. Además, la política de tolerancia religiosa, derivada del tipo de pactos con la nobleza goda o con los jefes de las comunidades campesinas, contribuyó a que no hubiera grandes cambios, aunque se rompió y se retrasó el proceso de señorialización que se había iniciado. De todas maneras, después de la intervención franca es posible que quedara todavía una minoría de población proandalusí, ya que durante los primeros años del dominio carolingio las alianzas con los musulmanes fueron frecuentes.¹ Diferente fue la ocupación musulmana en la llamada Cataluña Nueva, que quedó vinculada política y socialmente a al-Ándalus, hasta mediados del siglo XII cuando fue incorporada al país.

La intervención carolingia y la creación de los primeros condados no presupusieron una absorción. Fueron los hispano-godos del sur de los Pirineos y los galo-godos de la Septimania los que actuaron activamente a fin de liberarse del poder de Córdoba y ponerse bajo la protección de los reyes francos. Los

---

¹ - *La revuelta de Aissó (826) o la de Guillermo de Septimania (848) son testimonios de la Cataluña islámica: Balañà, Bramon y Sancho, entre otros.*

condados pirenaicos pasaron a la órbita franca mediante pactos, no mediante conquista, bajo la condición de mantener sus costumbres y sus leyes. Bajo el dominio carolingio no hubo inmigración franca, en cambio encontramos la presencia de refugiados *hispani*,² con un pacto de ocupación y reparto de tierras de cultivo mediante el sistema de aprisio o presura, que consiste en la ocupación de tierras yermas, abandonadas, a fin de cultivarlas y repoblarlas (Bolós, 2000, p. 31).

A lo largo de los siglos IX y X, la tierra de los condados de la Cataluña Vieja fue cultivada, repoblada y reorganizada. Hombres y mujeres, conjuntamente, conquistaron la tierra para trabajarla y para que dejara de ser yerma. De ello queda constancia en numerosos documentos procedentes de todos los condados, y así podemos leerlo en un pergamino fechado en Vic en el 889: «Yo, Ermengarda y mi hijo Otger y mis hijas Ermengarda y Eldefreda te vendemos [...] todo lo que sacamos conjuntamente del yermo, y lo demás que nos pueda venir por presura o trabajo» (Junyent, 1980, doc. 11). Existía una cantidad importante de tierras que no estaban en manos de ningún propietario concreto y que eran tierras consideradas reales, es decir, del fisco. Los monarcas carolingios otorgaron algunas de estas tierras a sus colaboradores y a las instituciones religiosas; pero las tierras fiscales que quedaban, y que pasaron a manos de los condes, eran tierras de colonización en las que se establecieron parejas jóvenes, matrimonios con hijos, familias enteras, y mujeres solas o con hijos. Ellos y ellas artigaban, segaban el sotobosque, cortaban o quemaban las garrigas para que las tierras se pudieran cultivar. Estas tierras eran los alodios, pequeñas o medianas propiedades, que pasaban por herencia de padres y madres a hijos e hijas.

Familias campesinas cubrían la tierra de viñas, que trabajaban con el sistema de complantación:³ «Yo Godemar y mi esposa Adeleva, nosotros conjuntamente permutamos nuestra viña, nuevamente complantada y bien cultivada, con la vendimia que este año Dios nos ha dado por nuestro trabajo y nuestro sudor» (Baucells, doc. 242 y 268). Mujeres y hombres artigaban, plantaban viñas en las tierras yermas, compraban, vendían o donaban tierras que poseían y cultivaban. Muy interesante en este sentido es la imagen que nos

---

2 - *Hispani* era el nombre que recibían los pobladores de Hispania que estaban bajo el dominio musulmán y habían huido al reino franco como consecuencia de las represalias por haber ayudado a las tropas de Carlomagno, que acabaron con la derrota de Roncesvalles (Bolós, 2000, p. 139).

3 - Contrato establecido entre un campesino o una campesina (un matrimonio campesino) y el señor de una tierra, que la cedía para que plantaran viña. Al cabo de unos años, parte de la tierra volvía al señor y el resto se la quedaban los campesinos.

ofrece la Biblia de Ripoll, donde podemos ver a Adán segando con una guadaña y a su lado a Eva con una hoz.⁴

Algunos documentos nos llevarían a pensar, que los primeros catalanes eran pioneros que artigaban el desierto (Zimmerman, 1989, p. 99), pero fijándonos en los detalles sobre los límites de las propiedades artigadas, comprobamos que había cultivos y caminos, que estaban ubicados en villas y aldeas, ya que no toda la población eran recién llegados que cultivaban tierras abandonadas. Había una población preexistente que mantenía ciertas infraestructuras y que, junto con los nuevos pobladores, que bajaban de la montaña al llano, se fueron asentando en parroquias y términos.

La renovación que, en el 844, llevó a cabo el rey Carlos el Calvo de los pactos que su abuelo Carlomagno y su padre Luis el Piadoso habían establecido con los habitantes de los condados nos hace pensar que existía una estructura social bastante fuerte y representativa que les permitía reclamar el reconocimiento de sus derechos y el respeto de sus costumbres. El rey los eximía de ciertos tributos y se comprometía a que los habitantes de la pre-Cataluña fueran juzgados por sus propios tribunales y según el derecho visigodo, y les concedía la propiedad de las tierras obtenidas por roturación del yermo en cualquier condado. El pacto nos muestra también la existencia de bienes comunes que, según una costumbre antigua, era preciso preservar para mantener la paz social: los pastos, la leña y el agua tenían que estar a disposición de todo el mundo (Fàbrega, 1995, doc.1).

La población vivía en pequeñas comunidades agrupadas en villas, aldeas y caseríos, unidades de poblamiento disperso dentro del marco de los valles (To, 1991, p. 223; Salrach, 1999, p. 51). Antes del siglo XI, pocas veces encontramos citados los mansos, que correspondían a unas subdivisiones de las villas (Riu, 2001, p. 20-22). Así, la población se fue ordenando mediante las parroquias que se fundaron por todo el territorio, en el que los únicos núcleos más o menos urbanos eran las sedes episcopales.

Respecto a la vivienda, la casa rural era de planta única con dos piezas yuxtapuestas en horizontal; el espacio de hábitat para la familia quedaba separado del corral, y a veces también la cocina formaba una estructura separada. Asimismo, está documentada la población que vivía en cuevas y grutas adaptadas.

---

4 - Códice realizado por escribanos, iluminadores y miniaturistas en el escritorio del monasterio de Ripoll, en el siglo XI, que se conserva en la Biblioteca Apostólica Vaticana.

La sociedad catalana, hasta el año 1000, no era una sociedad totalmente igualitaria, pero ni el señorío ni los vínculos de dependencia estaban establecidos. La población estaba organizada mediante asambleas o consejos formados por los jefes de casa, entre los que los hombres eran mayoría, aunque también participaban mujeres. En todo el territorio encontramos actuaciones colectivas de comunidades campesinas. Está documentado que, en las postrimerías del siglo IX, el conde de Girona había comprado tierras a un conjunto de quince familias del valle de Anglès,. Entre ellas, se encuentran trece matrimonios, de los que consta el nombre tanto del esposo como de la esposa. En una ocasión, figura una mujer sola y, en otra, una madre con su hijo y la nuera (Pruenca, 1995, doc. 6). En el documento que consigna la integración de diversos lugares del Ripollès, bajo el control de la abadesa Emma de Sant Joan, la mitad de las signatarias son mujeres (Udina, doc. 38). En el Pallars, documentamos la donación colectiva de la villa de Baén (despoblado de Gerri de la Sal) al conde Ramon en el 920, firmada por once parejas, además de cinco mujeres con sus hijos y dos hombres solos (Abadal, 1955, doc. 132).

Un ejemplo muy interesante de esa gestión colectiva, está documentado en un proceso del 977. Una comunidad de repobladores habían roturado unas tierras en Vallformosa, en el Bages, y el conde Borrell II se las reclamaba judicialmente. Los habitantes del valle se defendieron diciendo que hacía más de treinta años que poseían la tierra, que había sido ocupada por sus antepasados que habían emigrado allí (Albert, 1994, doc. 124). La comunidad estaba formada por 48 unidades familiares representadas por los jefes de casa, normalmente hombres, aunque también figuran ocho mujeres. Los habitantes del valle eran libres y les fue reconocida la propiedad de la tierra. Se diría que actuaban de forma asamblearia y la primera compareciente y primera signataria fue una mujer, llamada Tudil·la, que sería reconocida como líder de la comunidad.

El núcleo básico de convivencia para todos los grupos sociales era la familia nuclear, formada por una pareja y sus hijos, que también se convertía en la célula económica fundamental. La Iglesia fue imponiendo el modelo de matrimonio, monógamo, exógamo e indisoluble, y que fue adoptado por la sociedad civil. Como era de esperar en un momento de colonización y repoblación, la presencia femenina era constante tanto en la producción agrícola como en la gestión del patrimonio. La base de la presencia de las mujeres era el reconocimiento de su trabajo, en un momento en el que todas las manos eran necesarias para trabajar (Vinyoles, 2004; 2007). A su vez, la legislación vigente durante los siglos IX-XII, basada en el derecho de familia visigodo, recopilado en el *Liber iudicium popularis*, era positiva para las mujeres.

Así, podemos destacar tres factores favorables a la condición femenina. En primer lugar, respecto a las hijas, la ley y las costumbres establecían el reparto de las tierras y los bienes del padre y de la madre entre todos los hijos y las hijas. De modo que las mujeres tenían derecho a la herencia de los progenitores igual que sus hermanos. De igual modo, la madre viuda compartía las tierras con los hijos y las hijas, que eran sus herederos, mientras ella permanecía como usufructuaria. De esta forma, ella continuaba gobernando las tierras de la unidad familiar después de la muerte de su marido, lo que también suponía el reconocimiento a su colaboración en las labores agrarias y domésticas.

Muy importante para las mujeres fue sobre todo lo que establecía el derecho de familia en referencia a la dote. Era el marido el que aportaba la dote a la mujer cuando se casaba, como reconocimiento de que le llegaba una ayuda. La ley establecía que una décima parte de los bienes de él, tanto de los que tenía antes de casarse como de los que adquiriría después, pertenecían a la esposa, y se los donaba en el momento de casarse. Veamos un fragmento de un contrato esponsalicio: «El creador de todo, Dios, no quiso que el hombre viviera solo y creó una ayuda parecida a él [...] Por ello, me place y me conviene, amantísima esposa o esposa mía, pedirte que te unas a mí en matrimonio, como lo hago [...] Y como un matrimonio no puede hacerse legalmente sin el título de dote, por el amor que te tengo, por tu dulzura y por los niños que procrearemos, te dono la décima parte de los bienes que tengo y que podré adquirir, según prescribe la ley de los godos» (Baucells, doc. 331, año 1020).⁵

La dote marital aseguraba la cohesión de la pareja, era necesario el consentimiento de los dos para comprar, vender, hipotecar, donar, ya que la décima parte de cada tierra, casa o hacienda, era de la esposa. Muy explícito en este sentido es el contrato de venta de una propiedad en Provençana, territorio de Barcelona, formada por la casa con corral, el huerto, las tierras y las viñas, que poseía Oderic por compra, y su esposa Orúcia añade la venta de la décima que le correspondía a ella (Fàbrega, 1995, doc. 219, año 992), ya que el contrato de venta tenía que hacerse por común acuerdo de la pareja. La mujer podía recibir de sus padres un *ajuar*, regalo en bienes muebles o inmuebles que aportaba al casarse, que era una costumbre generalizada, pero no prescriptiva, mientras que la décima marital, en cambio, era designada por la ley.

Podemos afirmar que aquella sociedad otorgaba un valor a las mujeres que no tendrían en otros momentos históricos. En la documentación catalana

---

5 - A pesar de una evidente evolución hacia la dote femenina, encontramos ejemplos de la décima marital hasta entrado el siglo XIII. Jaime I, en las Cortes Catalanas de 1251, prohibió aplicar el derecho visigodo (Vinyoles, 2014, p. 7-78).

altomedieval, encontramos campesinas que colonizan y trabajan la tierra, mujeres al frente de comunidades repobladoras, mujeres de todos los grupos sociales que compran, venden, empeñan, actúan de testigo, de tutoras y de albaceas. Encontramos damas que gobiernan castillos, que podían haber recibido por herencia, como parte de la dote marital, por presura, o que podían haberles sido encomendados como castellanas, de manos de un señor. Asimismo, encontramos condesas que gobiernan, como es el caso, entre otras, de Ava, casada con Miró II de Cerdanya (897-927), madre de ocho hijos y abuela del abad Oliva. Ava, que sobrevivió treinta y cuatro años a su marido, se encontró al frente de los condados de Cerdanya-Besalú, tuvo que sofocar una revuelta nobiliaria (Salrach, 1973, p. 3-36) y tiene el privilegio de ser la única mujer enterrada en el panteón condal del monasterio de Ripoll. Asimismo, su nuera, Ermengarda de Vallespir, ejerció el poder condal en Cerdanya, cuando su marido, Oliba Cabreta, lo dejó al retirarse a Montecassino. La hija de Ava, Goltregod, dirigió el condado de Pallars como condesa viuda del 950 al 980 (Aurell, 1998, p. 7, 137-14).

La condesa Ermessenda (975-1058) gobernó los condados de Barcelona, Girona y Osona con su marido, sola, con su hijo y con su nieto. Presidió juicios y garantizó el derecho vigente contra la arbitrariedad, e impulsó la repoblación del territorio —mención especial merece la carta de poblamiento de Cervera otorgada a favor de una mujer, Guinedilda, y de sus hijos (Font Rius, doc. 16, año 1026)—. Asimismo, apoyó la reforma de la Iglesia, fundó el monasterio de Sant Daniel de Girona, mandó acuñar las primeras monedas catalanas, se opuso a la nobleza feudal, y estableció contactos internacionales con Roma, Córdoba, las taifas musulmanas y los condados cristianos peninsulares (Vinyoles, 1999, p. 175-186).

Encontramos abadesas emprendedoras. Emma, hija del conde Guifré, organizó el territorio, desde Sant Joan de les Abadesses, para establecer allí a familias campesinas y fundó parroquias que aglutinaron a la población. Encontramos religiosas que pintan, bordan y firman sus obras: «Recuerda, amigo, Maria me hizo», ponía Maria en el tejido de la estola de san Narciso. «Ende pintora y ayudadora de Dios», firmaba la iluminadora del *Beato* de Girona (Vinyoles, Varela, 2004).

Cabe remarcar también la movilidad de la gente de la época: huestes que iban y venían, repobladores que en un goteo constante bajaban de los Pirineos hacia el sur, *hispani* refugiados que ocupaban mediante presura tierras en los condados catalanes, refugiados mozárabes llegados del sur, y embajadores que iban a Córdoba, a Roma o al reino franco por asuntos políticos. Tenemos constancia de peregrinos y peregrinas que testaban antes de emprender el viaje ya que tenían miedo a morir en tierras lejanas; penitentes que marchaban,

voluntariamente o por imposición de una pena o penitencia, y otras personas que iban por devoción a Jerusalén, a Roma, a Santiago o a otros lugares de culto mariano más cercanos.

Eran tiempos difíciles. Eran habituales las algaradas fronterizas que tenían como resultado la destrucción y la cautividad, como la de Almanzor en el 985, que fue muy grave. En el 1002, una mujer del Vallès marchaba como peregrina a Roma, esperando, o quizá desesperando, que su hijo y su hija regresaran de la cautividad (Rius 1946, doc. 377). Deberíamos datar en torno al año 1000 el testamento que hizo Dadil, una mujer que se encontraba cautiva de los musulmanes en Huesca (Fàbrega, 1995, doc. 349).

Hubo momentos de hambre. Familias que pignoraron las tierras a cambio de cereal para poder comer y plantar (Benito, 1999, p. 189-203). Repobladores que tuvieron que abandonar las presuras y regresar. En el 1023, el obispo Oliva de Vic decía: «se ha presentado la exorquia del hambre y la miseria de la sequía en esta nuestra región; por ello muchos de los labradores se fueron a Toulouse y por este estado de necesidad una gran parte de nuestra tierra ha llegado a la devastación del yermo» (*Catalunya romànica* 9, p. 506). De todas maneras, globalmente se produjeron excedentes, y, a partir del 1010, aparecieron los primeros mercados de intercambio en especies o en dinero musulmán.⁶

En definitiva, podemos decir que, hasta principios del siglo XI, la población estaba formada por hombres y mujeres libres propietarios y propietarias de las tierras que trabajaban, muchos de ellos con pocos recursos, que mejoraron las técnicas y articularon nuevas tierras. Las formas de vida en las comunidades rurales siguieron ligadas por vínculos familiares y de vecindad, formadas por campesinos, mayores y menores, es decir, más o menos ricos, pero que eran, en su inmensa mayoría, libres y propietarios de las tierras. Encontramos un escaso número de nobles, aunque empezaban a destacar algunas familias que se enriquecieron y disfrutaron de parcelas de poder al amparo de los condes, que habían roto los lazos de dependencia con los reyes francos y eran condes independientes. La Iglesia adquirió poder político y económico. Las instituciones religiosas tenían en sus manos una cantidad considerable de tierras, y la mayor parte de clérigos que testaban disponían de un buen número de cabezas de ganado. Asimismo, se fue formando una incipiente nobleza.

---

⁶ - Aquel año, tropas procedentes de los condados catalanes intervinieron como mercenarios en los conflictos civiles que tuvieron lugar en Córdoba, y regresaron con dinero musulmán.

Aunque la seguridad en las fronteras se consiguió a principios del siglo XI, la revuelta feudal empeoró la situación de los campesinos y se precipitó el proceso de feudalización.⁷ Los señores se apropiaron de los excedentes agrarios y aumentó el número de nobles que podían mantener a un grupo de hombres armados. En esta época, se detecta un clima de violencia creciente, tanto hacia los campesinos como dentro de las propias familias nobiliarias. El poder se desmoronó y se privatizó. Los señores rompieron el orden jurídico, social, político, económico y moral, y crearon una nueva estructura de poder fundamentada socialmente en los vínculos personales y, económicamente, en la extracción de los excedentes agrarios a favor de las clases dominantes.

Las algaradas fronterizas, la pignoración de tierras a cambio de cereales por parte de algunas familias con pocos recursos, las donaciones de tierras a la Iglesia, que dominará numerosos señoríos, y sobre todo la presión señorial contribuyeron a la feudalización. Al crecer el poder de los señores, que se convirtieron en profesionales de la guerra, los campesinos empezaron a ser desposeídos de los frutos del crecimiento económico, perdieron las tierras y, a la larga, vieron restringida su libertad. La revuelta nobiliaria estalló a partir del 1040.

De todas formas, hubo resistencia a la violencia y se levantaron voces que clamaban a favor de la paz y el amor. El abad Oliva impulsó las asambleas de paz y tregua,⁸ que fueron un precedente de las instituciones catalanas. La condesa Ermessenda apoyó al abad Oliva, se opuso al poder de los señores feudales y se enfrentó a su propio nieto, Ramon Berenguer I. A pesar de ello, le recordaba, poco antes de morir, que ella lo había querido más que nadie de su entorno (*Liber Feudorum Maior*, doc. 490). Los señores ejercieron presiones y violencias sobre los campesinos, que hasta el momento tenían derecho a protestar contra esa escalada de violencia (Garí, 1984, p. 7-50), derecho que se les negó en 1202, cuando quedaron totalmente a merced de la arbitrariedad señorial.

La violencia penetró en el seno de las familias de la nobleza y la paz se fue rompiendo por todas partes: muy pronto, en Besalú, una revuelta nobiliaria acabó con la vida del conde Guifré II (957). Años más tarde (1017), su sobrino,

---

7 - Sobre el proceso de feudalización utilizo los guiones de las clases impartidas en la Universidad de Barcelona, basadas en documentos de la época y en: Bonnassie, 1979-81; Salrach, 1987; Freedman 1993; Cuadrada 1999; Sabaté, 2004 y Feliu, 2010.

8 - La paz de Dios, primer movimiento popular del cristianismo medieval, nació del pueblo para frenar las violencias. La Iglesia se situó al frente del movimiento, lo dirige, lo orienta y lo controla.

el conde Bernat Tallaferro, expulsó a las monjas de Sant Joan, de donde era abadesa su hermanastra Ilgimberga. En el condado de Barcelona, los nobles tomaron el control de la frontera del Penedès. La revuelta (1041) estuvo encabezada por Mir Geribert, señor de Olèrdola, contra su pariente el conde Ramon Berenguer I (Mir era nieto de Borrell II y Ramon Berenguer, biznieto). A su vez, el conde se enfrentó a su abuela y tutora Ermessenda. El temor a que la violencia de los propios parientes actuara contra la viuda o los hijos menores, llevó a que algunos nobles al testar establecieran cláusulas para protegerlos. Ese fue el caso de Gombau de Besora que amparó a su viuda contra los posibles ataques de su yerno Mir Geribert (*Catalunya romànica*, vol. X, p. 415). Por aquellos años, tuvo lugar una guerra civil entre primos en el Pallars, en la que el conde del Pallars Sobirà se enfrentó contra el del Pallars Jussà (*Catalunya romànica*, vol. XV p. 26). Asimismo, un noble del conde de Urgell, Arnau Mir de Tost, hizo la guerra a los musulmanes en la frontera del Montsec. La violencia penetró incluso en la propia familia condal barcelonesa, en la que Pere, hijo de Ramon Berenguer I y su primera esposa Elisabet, asesinó a su madrastra Almodis. Los dos hijos de Ramon Berenguer y Almodis se enfrentaron y Berenguer Ramon participó en la asesinato de su hermano.

La presión señorial no cesa. Entre las postrimerías del siglo XI y el siglo XII, se produjo el ascenso de un número importante de familias a la categoría de nobles, sobre todo gracias a su capacidad económica, que les permitía costear un caballo para sus hombres y armas de hierro, y además comer pan de trigo cada día, según consta en los *Usatges de Barcelona*. Para poder comer diariamente pan de trigo era preciso que algunas familias campesinas, que comían pan de cebada, plantaran trigo y lo suministraran a los señores en forma de censos.

Se producen entonces cambios en la estructuración del espacio: los movimientos de paz impulsan la creación de sacrarías, que originan pequeños núcleos de población al amparo de las parroquias. Asimismo, las tenencias campesinas en las tierras señoriales favorecen la población dispersa en mansos. En las marcas se habían alzado torres, algunas de las cuales evolucionaron hasta convertirse en castillos, que los condes daban en feudo a sus fieles y que en el siglo XI pasaron a ser hereditarios. Al amparo de algunos castillos, se estructuraron núcleos de poblamiento y el *castell termenat* o término (pequeña circunscripción territorial centrada en torno a un castillo) se convierte en una forma de organizar el territorio. Al mismo tiempo, desde el poder, se facilita la repoblación hacia el sur por medio de cartas de franqueza que propician la población agrupada. A partir del siglo XI, Barcelona conoce un espectacular crecimiento, emergen las poblaciones con mercado, y los espacios de la Cataluña Vieja, poblada por mansos, se diferencian de los de la Cataluña Nueva, que tienen un hábitat agrupado.

Los documentos feudales siguen mostrando una activa presencia femenina. La filiación en los juramentos solemnes de la nobleza, es siempre únicamente materna: «Juro yo Radolf Oriol, hijo de Meravella, a ti Ramon, conde, hijo de Ermetruita, y a ti Ermessenda, condesa, hija de Gilga», dice un documento del Pallars. «Juro yo Bernat, conde de Besalú, hijo de Estefania, mujer [...]» (*Liber Feudorum Maior*, doc. 141 y 508). Tanto la idea de fidelidad en la que se fundamenta el feudalismo como el amor que se cita repetidamente en los documentos esponsalicios encajan bien en el mundo femenino. Arsenda d'Àger, esposa de Arnau Mir de Tost, en su testamento del 1068, decía: «Ruego y pido de todo corazón a mi señor y marido, por Dios y la caridad y el amor que Dios puso entre el hombre y la mujer, que, por mi alma, cumpla todo lo que he dispuesto. A mis otros limosneros, por la fidelidad que me deben y me juraron, pido y aconsejo que fielmente con mi marido lo cumplan» (Vinyoles; Sancho, 1998, p. 265-283). Cabe remarcar que continuaba vigente el derecho visigodo que valoraba positivamente a la mujer. Una lenta evolución del derecho de familia, con la penetración del derecho romano, impondrá la dote femenina, y la feudalización de la propia institución familiar, con la institución del *hereu* (heredero primogénito) y el poder otorgado al marido, serán la causa del empeoramiento, a partir del siglo XIII, de la condición de las mujeres.

Hemos echado una ojeada a una sociedad muy lejana en el tiempo, dejando de lado los acontecimientos políticos para penetrar en las entrañas de la sociedad, a través de la documentación y poniendo ejemplos concretos de hombres, y sobre todo de mujeres, que vivieron en la época de los orígenes históricos de Cataluña.

La mujer en la Baja Edad Media: familia, dote y espiritualidad

Josep Suñé Arce

Grupo Ocorde

Universidad de Barcelona

Este artículo es un trabajo de síntesis que recoge algunas de las aportaciones más notables respecto al conocimiento de las mujeres catalanas que vivieron entre los siglos XIII y XV. Su objetivo fundamental es analizar el papel que la sociedad de aquella época había reservado para ellas, prestando especial atención a aquellos aspectos que implicaron una novedad o un cambio en relación con la realidad observada en etapas anteriores. Con esta finalidad, el contenido se ha dividido en cuatro apartados que tratan, en primer lugar, las condiciones generales de la mujer catalana; en segundo lugar, cómo le afectaban el matrimonio, las costumbres familiares y la práctica de la dote; en tercer lugar, las labores cotidianas y profesionales que desarrollaba, y en cuarto lugar, cómo vivían su espiritualidad determinadas mujeres y cómo actuaban en consecuencia.

El texto se ha centrado únicamente en las mujeres cristianas, y no ha tenido en cuenta a las musulmanas y las judías. Esta omisión no es fruto del desinterés ni de considerar que el pasado de estos colectivos religiosos no forme parte de la historia de este país. Por el contrario, la decisión ha sido tomada por motivos prácticos. Ambas comunidades representaban a pequeñas minorías dentro del conjunto de la sociedad catalana de aquellos siglos, sobre todo desde que, con las conquistas cristianas de Tortosa (1148) y Lleida (1149), desaparecieron las realidades políticas musulmanas en el territorio que hoy en día forma parte de Cataluña. Sin embargo, y a pesar de su escaso peso demográfico, eran comunidades que por su importancia y su cultura y sus tradiciones claramente diferenciadas merecen una atención específica que no se les puede dedicar en este breve trabajo (Marín, 2000; Levine Melammed, 1999; Planas Marcé, 2001).

Condiciones generales de la mujer catalana bajomedieval

La mujer catalana conoció durante los siglos XIII, XIV y XV una progresiva pérdida de derechos y consideración en relación con el estatus del que había disfrutado en los siglos inmediatamente anteriores. Ese retroceso no hizo distinciones de estamento o clase, y fue igual de perceptible tanto dentro del contexto de la alta nobleza como en el de las familias más modestas del campesinado. La consolidación de un modelo feudal de sociedad, con la consi-

guiente preocupación por la integridad de los patrimonios familiares, la reaparición del derecho romano, el pensamiento misógino de los intelectuales, la actividad de los inquisidores, los sermones de los predicadores y la formación de los oficios gremiales fueron elementos que favorecieron ese empeoramiento de la condición femenina.

En efecto, la necesidad de tener un heredero varón para garantizar que las tierras siguieran en manos del linaje o asegurar unos mínimos de producción agrícola —imposibles de alcanzar si la propiedad se fragmentaba y disolvía— fueron en detrimento de los intereses de hijas, esposas y viudas (Aventín, 1996, p. 487; Aurell, 1998, p. 421; Vinyoles, 2005, p. 91). Esta situación, generada principalmente por la competitividad entre familias nobiliarias y las exigencias de rentas a los campesinos, se agravó desde la década de los treinta del siglo XIII con la difusión del derecho romano justiniano. Su misoginia impregnó la legislación catalana de la época, ya bastante machista entonces, e influyó en las prácticas sociales (Aurell, 1998, p. 405, 441). Las mujeres serán así jurídicamente dependientes de los hombres de su familia, a los que tendrán que obedecer, y se verán obligadas a entregar la dote cuando contraigan matrimonio, novedad de aquel momento que simboliza la pérdida de valor de la esposa en el seno de la pareja (Vinyoles, 2005, p. 100, 118, 157, 161-162).

En todo ese proceso de deterioro de la condición femenina que se está describiendo, la Iglesia tuvo también un protagonismo importante. Los pensadores eclesiásticos impulsaron la idea de que las mujeres eran débiles por naturaleza o por castigo divino y las declararon incapaces de ejercer tareas relevantes (Vinyoles, 2005, p. 158). Asimismo, la Inquisición y los frailes predicadores tuvieron una actuación decisiva a la hora de demonizar las prácticas relacionadas con la salud, el adivinamiento y la magia amorosa que normalmente eran realizadas por personas del sexo femenino, proceso que se iniciará durante la década de los veinte del siglo XIV y que comportará las primeras persecuciones por brujería, a principios del siglo XV (Castillo, 2013, p. 237-240, 244).

Finalmente, la constitución de las instituciones gremiales actuó en detrimento de los intereses de las mujeres, que fueron escondidas o excluidas de muchas profesiones (Vinyoles, 2005, p. 156-157, 184, 190-192). Incluso, existe una causalidad entre la aparición de los oficios masculinos de médico y apotecario, y la acusación de brujería para todas aquellas personas del otro sexo que realizaban el mismo trabajo y que lo hacían al margen de la ciencia prescriptiva del momento (Vinyoles, Castillo, 2013-2014, p. 26).

Ese recorte de derechos y consideración hacia las mujeres implicó, entre otras cosas, que las condesas perdieran la capacidad de tutelar los dominios de sus maridos difuntos y de ser sus ejecutoras testamentarias. También se observa

cómo la presencia femenina en los documentos donde antes habían tenido un cierto protagonismo resultó cada vez menos necesaria, aumentando su invisibilidad tanto en los diplomas de la nobleza como en las cartas de poblamiento (Aurell, 1998, p. 459-461; Vinyoles, 2005, p. 80). No obstante, el pago de la dote, la falta de responsabilidades y la disminución de su actuación pública no fueron las únicas consecuencias prácticas de esa evolución. De la misma manera, se vieron obligadas a cuidar su comportamiento físico y verbal para evitar ser sospechosas de llevar a cabo actividades maléficas (Castillo, 2013, p. 242).

Especialmente dura fue la realidad de las mujeres remensa, muy numerosas en la época. Estas campesinas no solo aguantaron las limitaciones propias de sus congéneres y la ausencia de libertad para poder abandonar el manso, sino que su señor feudal tenía, además, el derecho de controlar su virginidad, penalizar sus infidelidades, forzarlas a amamantar a los hijos del barón, hacerlas trabajar en la casa señorial e, incluso, abusar sexualmente de ellas (Vinyoles, 2005, p. 119-121).

Si la situación de la mujer bajomedieval desde un punto de vista social y cultural se vio condicionada fuertemente por el machismo y la misoginia, la trayectoria natural de sus vidas estuvo marcada en muchos casos por la muerte prematura, a pesar de que esta circunstancia no es solo exclusiva de esos siglos, sino que es propia de cualquier sociedad preindustrial. Los problemas provocados por el embarazo y el parto explican que, mientras la mayoría de los hombres morían en edades comprendidas entre los treinta y uno y los cuarenta años, muchas de las mujeres lo hacían entre los veintiuno y los treinta años (Jordana, Malgosa, 2004, p. 93-94). Ni tan solo algunas reinas o grandes nobles pudieron eludir esos riesgos y acabaron falleciendo por esos motivos (Vinyoles, 2005, p. 137-138).

A pesar de las dificultades que hemos comentado en estas líneas, también cabe destacar que, a lo largo de esta etapa cronológica, encontramos hechos tan notables como son damas nobles que administran fortalezas, reinas que son consejeras de los soberanos, esposas de burgueses que participan en los negocios del marido y mujeres santas que se convierten en referentes morales y espirituales para otras compañeras y para otros miembros de la sociedad (Vinyoles, 2005, p. 88-89, 140, 194; Botinas, Cabaleiro, 1994, p. 132; Garí, 2015, p. 26). Asimismo, y aunque solo sirva para romper tópicos muy extendidos entre la población actual, es interesante recordar que incluso las mujeres campesinas de aquellos siglos se preocuparon por su belleza física, y para ello utilizaron joyas y ropas festivas (Aventín, 1996, p. 483).

El matrimonio, la familia y la dote femenina

Las mujeres de aquella época acostumbraban a contraer matrimonio entre los doce y los veinte años de edad (Vinyoles, 2005, p. 168). A pesar de ser una cuestión que afectaba decisivamente a su futuro vital, no eran ellas, sino los hombres de su familia, los que elegían al marido y llevaban a cabo los acuerdos matrimoniales (Aventín, 1996, p. 494). La práctica de negar a las chicas el derecho a decidir sobre su estado civil y de elegirles el marido acabó por ser prescriptiva con el *Recognoverunt proceres* de 1284, que forzaba a las mujeres a aceptar las disposiciones de los padres en este asunto (Vinyoles, 2005, p. 161-162). De hecho, la mentalidad de aquellos siglos no concebía el matrimonio como un enlace sentimental, sino más bien como un negocio económico que vinculaba a dos familias (Vinyoles, 2005, p. 99). La prueba más evidente de esta consideración la encontramos en la existencia de la dote.

La dote era la cantidad de tierras, bienes o dinero que la familia de la chica entregaba a su prometido para formalizar el matrimonio (Aventín, 1996, p. 474, 482). Se constituía a partir de la legítima que la mujer había heredado de los padres y variaba en función de la riqueza que tuviera la familia con la que se quería emparentar: cuanto más rica, más elevada tenía que ser la dote (Aventín, 1996, p. 479; Aurell, 1998, p. 457). Cabe recordar que en el régimen sucesorio catalán era frecuente que el hijo mayor, el *hereu*, recibiera entre dos terceras o tres cuartas partes de la herencia paterna, mientras que el tercio o el cuarto restante se dividía entre los hermanos pequeños y las hijas (Aventín, 1996, p. 465, 467, 470-471; Vinyoles, 2005, p. 96-97). De la parte recibida por la hija, que como se puede comprobar resultaba ser muy inferior a la heredada por el hermano,¹ se formaba la dote, que tenía dos grandes finalidades. Por una parte, ayudaba económicamente a crear una nueva generación familiar que permitiera tirar adelante las actividades productivas del marido (Aventín, 1996, p. 474; Aurell, 1998, p. 457) y, por la otra, se convertía en una garantía para la esposa en caso de separación, viudedad y vejez.

En este sentido, si la mala convivencia hacía imposible el matrimonio, la chica y su dote volvían a la familia de origen, y, si una vez muerto el marido, se quería echar del hogar a la esposa, se le tenía que entregar la dote que había aportado cuando se casó (Aventín, 1996, p. 499-500; Aurell, 1998, p. 457; Vinyoles, 2005, p. 171). Sin embargo, a pesar de que estos bienes, desde un punto de vista formal, eran propiedad de la esposa y tenían una función protectora hacia ella, lo cierto era que mientras la pareja existiera, era el marido el que

---

1 - Que, a cambio, debía hacerse cargo de los padres en su vejez.

gestionaba la dote en la práctica. Dicha realidad la encontramos tanto en las familias del campesinado como en las de la más alta nobleza (Aventín, 1996, p. 495; Aurell, 1998, p. 450). Asimismo, cabe señalar que la mayor parte de la dote —del 75% al 92%— debía ser heredado por los hijos del matrimonio, y solo el resto quedaba a libre disposición de la mujer a la hora de hacer su testamento (Aventín, 1996, p. 501).

La dote acabó siendo obligatoria con las Cortes de Perpiñán de 1351 y, de esta manera, se perjudicaron los intereses de las chicas más humildes de la sociedad, dado que ello imposibilitó que un matrimonio pudiera ser declarado legal sin su constitución (Vinyoles, 2005, p. 94-95, 161-162). Sin embargo, la dote no era el único elemento material que la mujer aportaba a casa del prometido. Diferentes tipos de ropa —para vestir y para el hogar—, ornamentos y una caja de madera donde meter todos estos objetos eran los bienes muebles que la acompañaban en el paso de chica soltera a mujer casada (Aventín, 1996, p. 483).

Por parte del marido las obligaciones materiales hacia la novia resultaban más modestas. Solo debía entregarle las arras o esponsalicio, que según parece, en la mayoría de los casos, representaba la mitad del valor de la dote (Aventín, 1996, p. 489). Hasta el siglo XII, esa había sido la principal transferencia patrimonial producida como consecuencia del matrimonio, pero de aquel siglo en adelante la progresiva influencia del derecho romano provocó que los bienes aportados por la mujer fueran cada vez más importantes y que se llegara a la realidad descrita más arriba, donde la dote doblaba el precio del esponsalicio. Las arras siguieron existiendo entre las familias campesinas durante toda la Baja Edad Media, a pesar de que entre la alta nobleza y la monarquía desaparecieron hacia mediados del siglo XIII y fueron sustituidas por la entrega de regalos de prestigio, tales como anillos o monedas de oro (Aurell, 1998, p. 442-443, 452-453, 461).

Hasta ahora hemos hablado del enlace entre un *hereu* (heredero primogénito) y una mujer que tuviera hermanos o que, a pesar de no tenerlos, no fuera primogénita. Esta era realmente la situación más habitual (Aventín, 1996, p. 497). No obstante, en ocasiones la mujer heredaba la mayoría de los bienes parentales y, un novio de fuera, no primogénito, llegaba para casarse con ella. En este tipo de matrimonio entre *pubilla* (primogénita) y segundogénito, el marido también debía entregar a la esposa una dote, pero a partir de aquí había diferencias notables respecto a la boda convencional (Aventín, 1996, p. 505). Si la *pubilla* era campesina y se quedaba viuda, el señor feudal podía ejercer una cierta tutela, algo que no sucedía en el caso contrario. Asimismo, si el segundogénito enviudaba y no había tenido hijos con la heredera, tenía derecho a quedarse con la mayoría de las ganancias económicas producidas

entre el momento de la boda y la defunción de su esposa (Vinyoles, 2005, p. 100-106), una disposición que, de nuevo, no existía en la situación inversa y que muestra las desigualdades de estatus entre mujer y hombre.

Las labores cotidianas y profesionales de las mujeres

Independientemente del estamento o clase social a la que perteneciera la mujer bajomedieval, había ciertos trabajos y obligaciones que se consideraban propias y naturales de su condición femenina: proporcionar una descendencia legítima al marido, cuidar de los familiares, realizar las labores del hogar, hilar tejidos y ayudar a los hombres en sus actividades profesionales (Vinyoles, 2005, p. 125, 138, 173). Sin embargo, dentro de estos deberes generales existían ciertas diferencias según la mujer formara parte de la nobleza, la burguesía, las clases populares urbanas, el campesinado o los estratos más marginales de la sociedad.

Respecto a las mujeres de la nobleza, encontramos casos en los que actúan como feudatarias del rey por haber recibido en herencia un cierto número de castillos. Más habitual era que su gestión de las fortalezas se produjera por la ausencia momentánea del marido. Cuando se daba esta situación podía suceder que fueran ellas las que administraran las tierras del dominio y el resto de actividades productivas. Otras labores cotidianas que llevaban a cabo eran la dirección del servicio de la casa señorial, el trabajo manual de hilar y tejer, y la educación de los hijos. Las crónicas también nos permiten verlas aconsejando a sus maridos en las decisiones de gobierno, un aspecto que queda muy claro en el papel de algunas reinas (Vinyoles, 2005, p. 84-85, 88-89, 140; Verdaguer, 1996).

Las mujeres de la burguesía participaban con relativa frecuencia en los negocios familiares, ya fuera ayudando al marido o haciéndose cargo directamente de las gestiones comerciales después de haber enviudado y mientras los hijos no alcanzaran la mayoría de edad, gracias a su elevado nivel de alfabetización (Vinyoles, 2005, p. 194; Colesanti, 2008).

Las mujeres de las clases populares urbanas se encargaban de comprar los productos de primera necesidad, así como de llevar el agua de la fuente a casa. Amasar el pan para llevarlo después al horno, conservar el fuego del hogar para poder cocinar, limpiar la casa, hacer la colada y gestionar los gastos cotidianos eran otros de los trabajos diarios. Además, trabajaban junto a los hombres de la familia tanto en los obradores como en las tiendas. Ciertamente, la institucionalización de los gremios fue en detrimento de la profesionalización de las mujeres y tendió a hacerlas invisibles, pero, a pesar de todo, los estatutos de los oficios que se dedicaban al pan, al coral y a la confección de medias

recogían la presencia femenina. Entre los contratos laborales que acreditan el trabajo de las mujeres en aquella época, encontramos documentadas mayoritariamente a las costureras (Vinyoles, 2005, p. 156-157, 175-179, 181, 184, 190-192).

Las campesinas no eran instruidas en el arte de la escritura ni en ningún otro oficio. Al margen del matrimonio y de cuidar de la familia y el hogar, participaban de forma complementaria en aquellas tareas agrícolas y ganaderas que normalmente desarrollaban los hombres (Aventín, 1996, p. 460; Vinyoles, 2005, p. 116-117).

En relación con las mujeres marginales de aquel periodo, debemos mencionar a las prostitutas y a las esclavas. Las primeras acababan trabajando en el burdel empujadas, en la mayoría de los casos, por necesidades económicas, mientras que las segundas solían realizar labores domésticas en los hogares burgueses (Vinyoles, 2005, p. 219, 223). Dentro de este grupo también podemos incluir a todas aquellas personas, en su gran mayoría de sexo femenino, que utilizaban rituales y ciertas prácticas mágicas para resolver problemas de salud, amorosos y vinculados con lo oculto, y que fueron relacionadas con la brujería a partir del siglo XV. Nos referimos a las comadronas, las curanderas y las médicas, las hechiceras y las fascinadoras, y las sortílegas y las adivinatoras (Castillo, 2013, p. 234; Vinyoles, Castillo, 2013-2014, p. 24-31).

La espiritualidad de las mujeres bajomedievales

Hablar de la espiritualidad de aquellos siglos obliga a hacer referencia al monacato femenino, que había conocido un importante apoyo real a finales del siglo XII (Aurell, 1998, p. 462). Las clarisas, que se habían ido extendiendo por las ciudades catalanas durante el siglo XIII, se convirtieron en la principal orden religiosa del país en cuanto al número de monjas, una parte de las cuales había entrado en el convento por los intereses familiares de preservar la integridad del patrimonio bajo una misma rama de linaje. Principalmente, las mujeres que tenían como destino el monasterio procedían de las clases más acomodadas (Vinyoles, 2005, p. 116-117, 204-205; Jornet Benito, 2007).

Totalmente diferente a esta espiritualidad reglada es la que representan grupos de mujeres devotas que ejercieron actividades contemplativas, así como caritativas y de misericordia hacia las personas que lo necesitaban, actuando de forma autónoma en la sociedad patriarcal que las rodeaba. Las experiencias místicas de algunas de ellas les permitieron convertirse en modelos para otras mujeres de su comunidad sin la mediatización de las autoridades masculinas. Hablamos de las beatas (Botinas; Cabaleiro, 1994, p. 125-127, 129-132). En el caso de Cataluña parece que existió una comunidad de ellas en

Barcelona, en el siglo XIII. Por lo que se puede deducir de la información conservada, se trataría de mujeres relacionadas informalmente con la orden de los mercedarios que habrían desarrollado labores caritativas y asistenciales, así como devotas y místicas. Los datos que tenemos muestran que habrían tenido una gran influencia sobre los habitantes de la ciudad y que en el tránsito hacia la Edad Moderna se habrían ido integrando paulatinamente en el clero regular. La principal de estas beatas debió de ser Maria de Cervelló, que muy probablemente escribió una obra literaria en la que narraba sus experiencias espirituales, tal como se documenta en otros lugares europeos (Garí, 2015, p. 23-26, 30-31).

Conclusiones

Una vez tratados los diferentes temas que se habían anunciado al principio de este artículo, ha llegado el momento de extraer conclusiones y valorar cuál era el lugar que la mujer ocupaba en la sociedad catalana de la Baja Edad Media. La principal idea que debemos destacar es la de un retroceso en su condición y estatus respecto a la situación documentada en los siglos inmediatamente anteriores. En efecto, a lo largo de estos siglos se observa una pérdida de su valor dentro de las estructuras familiares, aspecto que la consolidación de la dote ayuda a simbolizar. Asimismo, vemos una tendencia a retirar sus responsabilidades fuera del ámbito doméstico, acompañada de una reducción de su presencia pública y una creciente desconfianza hacia los saberes femeninos tradicionales. Sin embargo, este contexto difícil no impidió que surgieran mujeres excepcionales procedentes de la nobleza y la burguesía, capaces de romper algunas de las limitaciones que el patriarcado imponía a sus congéneres. Asimismo, cabe señalar entre estos éxitos femeninos la aparición de un modelo de espiritualidad autónomo, al menos en sus orígenes, en el clero regular, que habría llevado a la creación de una literatura mística.

La contradicción que se aprecia entre el rol general y estos casos particulares conduce a la necesidad de mencionar dos realidades que se repiten en otros momentos de la historia, por un lado, la creencia errónea de que la evolución en el tiempo y los avances tecnológicos y culturales siempre han implicado mejoras en los derechos de las personas y, por otra, la conveniencia de no obviar los matices y excepciones que se producen en cualquier proceso social complejo.

La sociedad en la Cataluña moderna: sus fundamentos en perspectiva de género

Mariela Fargas Peñarrocha

Universidad de Barcelona

Familia, comunidad y matrimonio

Durante los tiempos pretéritos de la llamada modernidad, entre el siglo XVI y el XVIII, las personas, independientemente del lugar donde vivieran, campo o ciudad, montaña o litoral, o del estamento social donde hubieran nacido, eran conscientes de la enorme importancia que tenía la familia, sobre sus vidas y las de la comunidad. Así pues, la familia era la base primera de la sociedad.

Pero esta no se limitaba al espacio doméstico integrado por padres e hijos, un modelo nuclear que se irá imponiendo muy lentamente a medida que avance el tiempo y vaya progresando un cierto espíritu individualista —primero entre las elites— y, en espacios preferentemente urbanos, vaya creciendo una economía de mercado (Ferrer, 1992, p. 9-14). Por el contrario, en los inicios de la modernidad la familia constituía la forma que adoptaba la respuesta a la necesidad de disponer de una red inmediata de apoyo, de solidaridad, y control de los recursos. Por ello, la familia se ampliaba más allá de los muros de la casa, para englobar un conjunto no delimitado de parentescos, una pequeña comunidad ordenadora, transmisora de valores y defensora de sus miembros ante los requerimientos o las vicisitudes de cualquiera de estos.

De alguna manera, esta era la noción de familia troncal, con un fuerte sentido genealógico respecto a un fundador común, un modelo que afectaba a la forma de residir, pero también a la forma de actuar como un todo. Un modelo que se sostenía gracias a un sistema hereditario, basado en el derecho de primogenitura —con predilección por la masculinidad—, la exclusión y las prácticas de transmisión vinculada. Este fue el sistema que prosperó al avanzar la Edad Moderna, en especial, aunque no solo, entre unas elites urbanas deseosas de promocionarse en una delirante carrera hacia el ennoblecimiento como estrategia de poder, un fenómeno prototípico en toda la Europa moderna del que participaron Cataluña y sobre todo Barcelona, capital del Principado, por su condición de sede de las instituciones políticas (Fargas, 1997, p. 88-132).

También era el sistema que ayudaba a preservar los patrimonios heredados por la vieja nobleza territorial, deteriorada por las sacudidas de la crisis bajomedieval y necesitada de normativas que evitaran una temible detracción de bienes y rentas entre los hijos. Y así se hizo, ya que el siglo XVI fue especial-

mente productivo en materia de nuevas constituciones sobre el ordenamiento familiar y sucesorio, que tendía a conservar los patrimonios en unas solas manos. Asimismo, confluyeron otras normas que afectaban directamente a las mujeres. Es el caso del derecho de tenuta, aprobado en 1564, que era el derecho de la viuda a la posesión de los bienes del marido mientras no le fuera restituida su dote. Las mujeres casadas en la Cataluña moderna se encontraban así protegidas económicamente. La protección consistía en que, una vez entregada la dote, se debía asegurar su devolución durante la viudedad. Pero para disponer de la dote tenía que haberse recibido de los padres, en la mayor parte de los casos, aunque también era posible que una mujer se la auto-otorgase —una criada a partir de una cantidad recibida por el servicio a sus amos— y que la otorgaran las instituciones catalanas, como la Diputación del General que organizaba un sorteo anual para dotar a doncellas pobres (Fargas, 2012, p. 64-89).

Pero en la práctica, volviendo la mirada hacia las elites, lo que el derecho protegía era el patrimonio antes de que este transitara a manos del siguiente heredero, desde la muerte del padre hasta la mayoría de edad del hijo. Se protegía el poder del jefe de la familia (el jefe de un núcleo doméstico o incluso el jefe de todo un linaje), ostentado preferentemente por un hombre, aunque, a veces, por causa de muerte podía asumirlo una mujer.

Finalmente, en las Cortes de 1585 se aprobaba la extensión a todo el Principado de la norma relativa a la cuarta de la legítima de los hijos. Y ese fue el momento culminante de la exclusión y del modelo patriarcal de familia, basado en la autoridad del que asumía las tres cuartas partes del patrimonio, el patrimonio que identificaba el nombre de la familia (Fargas, 1997, p. 132-146).

El inicio de los tiempos modernos, en definitiva, se inauguraba en Cataluña con una modificación del ordenamiento jurídico destinada a la preservación del binomio poder familiar-monopolio de la renta, donde la parentela se ordenaba en torno a relaciones jerárquicas basadas en aquel. Paralelamente a la conservación de la familia jerarquizada, otras normas velaban por la obediencia. Esta resultaría imprescindible en un mundo de familias divididas entre poderosos y excluidos que se traducía en diversidad de núcleos y ramas familiares con situaciones económicas y de poder muy dispares, al menos en el competitivo espacio de los privilegiados. Y el matrimonio constituía una primera prueba de fuego. Fue muy significativa la Constitución de 1537 que ordenaba que fueran exiliados aquellos hijos e hijas que se casaran sin el consentimiento de los padres. Se estaba consolidando así el matrimonio concertado, y el punto álgido del intervencionismo familiar, que ultrapasaba a los padres, pues en ausencia de estos, los que debían dispensar el consentimiento serían los tutores o jefes de la casa: el testamento de 1580 de Enric de

Sentmenat recordaba que su cuñado Anton d'Oms «había tomado por hija» a Marianna, de hecho hija de Enric, para velar por ella y poderla dotar, casar y consentir el matrimonio de la doncella (Fargas, 1997, p. 113).

El contexto, cuando se publicaba toda esta normativa, coincidía con un clima de bandolerismo muy extendido (Torres, 1998, p. 5-18), dentro del que, la realización de un enlace clandestino, podía ser considerada un grave ataque contra el honor de la familia y hacer estallar un grave conflicto, una guerra nobiliaria. Una disensión doméstica había reclamado la intervención-arbitraje del príncipe Felipe de Austria. Y eso fue justo lo que sucedió en los años treinta del siglo XVI entre el maestre racional Francesc de Gralla y su esposa Guiomar d'Hostalrich en torno al matrimonio de sus hijas. Cada uno habría preferido a un candidato diferente (Fargas, 1997, p. 145). Y las hijas, dividiendo sus fidelidades, bien al padre bien a la madre, se acabaron casando sin el consentimiento de uno o del otro, y fueron desheredadas por aquel que recibía la ofensa, lo que llevó a temer un enfrentamiento entre linajes que se podían alinear con una u otra parte, en base a invisibles pero arraigadas lealtades, de clase y de parentesco.

De hecho, todavía estaba vigente el sistema privado de resolución de los conflictos. Entre la nobleza, buena parte de los pleitos familiares, por dotes, por bienes hereditarios y por vínculos, incoados ante la real audiencia de Barcelona, al menos hasta el siglo XVII, pretendían buscar paralelamente una solución basada en el uso de la fuerza mediante los bandos, o bien unos consejos de familia que aprovechaban connivencias clientelares con la magistratura del alto tribunal. Elisabet de Sentmenat, en 1556, con motivo del desafío de su hijo Jaume, que era el *hereu* (heredero primogénito), reunía a un consejo en su casa con intervención de abogados, alguno de los cuales era relator de la causa contra Jaume, con motivo de un litigio que concluyó, por un lado, con el desheredamiento del heredero pero, por otro, también con el secuestro de la propia madre (Fargas, 1997, p. 121).

Ya hemos dicho que la celebración del matrimonio, elemento clave para la consolidación de los patrimonios y para el ascenso social, con la mujer en su intersección, suscitó enormes tensiones por la propia competitividad, por la necesidad de dotar dignamente a las hijas y al mismo tiempo por las dificultades para poder hacerlo. A pesar de ser un negocio de familia muy delicado, la epidemia de la clandestinidad matrimonial se prolongó hasta entrado el siglo XVIII, cuyas razones se encuentran en el ascenso lento del individualismo que convertía el matrimonio poco a poco en un asunto más personal, pero sobre todo debido a la inflación dotal. La inflación de las dotes llevó a continuos pleitos entre las familias porque no se podían entregar en los plazos y en las cantidades prometidas, y aquello que antes del matrimonio se había acor-

dado resultaba, finalmente, puro teatro de la apariencia, si bien era útil. Las familias que tenían más que perder se afanaron en controlar a sus hijas. En este contexto se practicó un rapto acordado como legítimo, el rapto patriarcal, consistente en alejar secretamente a una doncella para que no fuera influenciada por ningún familiar o amigo y aceptara de buen grado la candidatura propuesta por quien mandaba en la familia. Conventos o casas de viudas de buena y pública fama se convirtieron en «sedes» de estos raptos. En el caso antes mencionado de los Gralla, el padre secuestró a las hijas para alejarlas de la madre y otros parientes (Fargas, 197, p. 121).

El poder y la capacidad de decisión en el seno de la familia pivotaba en torno a quien era el titular del patrimonio. El papel ejercido por los primogénitos y *hereus* fue primordial durante los tiempos modernos, ya que mantenían el orden de las familias, y el orden social en general. Constituyeron la autoridad legítima sobre el conjunto de parientes, hasta que avanzado el siglo XVII se empieza a observar una disolución lenta pero efectiva de su consideración. Se ha dicho que el desarrollo del capitalismo, los movimientos de población a la ciudad y a los centros industriales, y la liberación de mano de obra en el campo se encuentran en la base de esta disolución. Aunque debemos tener en cuenta que la mortalidad acababa por colocar en el lugar del *hereu* a una mujer, la llamada *pubilla* (primogénita) (Molas, 2014, p. 345-360). Por su condición de herederas en ausencia de hermanos o tíos varones, las *pubilles* asumieron buenos patrimonios. De similar poder gozaron las viudas de herederos universales, usufructuarias vitalicias designadas en muchos testamentos de sus maridos. Estas mujeres, herederas, tenentarias y usufructuarias, las encontramos involucrándose en bandosidades, enfrentándose a los hijos para defender su posición (Fargas, 2012, p. 89-102), y también como mecenas. Sin embargo, la ya mencionada inflación dotal entre los privilegiados se tradujo en una realidad donde los donantes tenían la deuda pendiente, en ocasiones, durante toda la vida, igual que las familias que tenían que restituir la dote. El aumento del celibato definitivo entre las hijas, el destino claustral, acompañó estas decisiones. Dedicarse al servicio de Dios era sobre todo un asunto de las familias de la ciudad, ya que en el ámbito rural la mano de obra femenina era tan necesaria que no se lo podían permitir.

Las mujeres dotadas se convirtieron a menudo en creditoras casi permanentes de sus derechos dotales, y como tales pasaron a ser actoras en prolongados pleitos que iban trascendiendo a diversas generaciones. Aunque la solidaridad se encontraba, finalmente, en la base de la familia-linaje ya que un *hereu* tenía la obligación de atender las necesidades de los menores, la conflictividad tiñó su vida cotidiana. Segundogénitos, desheredados, legitimarios, donatarias y también herederos universales se vieron las caras ante los tribunales. Los unos para reclamar aquello que consideraban que les correspondía, los

otros con la estrategia de la acumulación por delante, facilitada por la confusión de antiguos vínculos fideicomisarios a los que se remitían muchas personas y que eran difíciles de desentrañar.

Pobreza, hambre y persecución

Por debajo de los pocos privilegiados, una gran masa demográfica vivía pendiente de poder trabajar, alimentarse, y huir de la peste o la guerra. En este marco, la familia se superponía con la comunidad campesina en el campo y el gremio en la ciudad. Con todo, muchas personas, especialmente mujeres solas, abandonadas y enfermas, vivieron al margen de los fundamentos familiares, buscando otras relaciones solidarias que emergían de la propia pobreza. Viudas miserables, huérfanas, viejas mendicantes, prostitutas y brujas sufrieron la mirada sospechosa y condenatoria de una sociedad que colocaba la culpa en las raíces de estas situaciones. La Casa de la Misericordia de Barcelona recogía a mujeres pobres, a la espera de encontrar trabajo como criadas o nodrizas, y mujeres re-educables (Carbonell, 1997, p. 112), y la Casa de las Egipcíacas haría lo mismo con las mujeres públicas (Pérez Molina, 1997, p. 177-180), en un imparable proceso de reclusión de la exclusión. Todas ellas expulsadas de un mundo de exclusiones familiares-sucesorias y de un desarrollo económico urbano en manos de los burgueses. La feminización de la pobreza, el miedo y la aversión a hacer que el orden social y moral se tambaleara, en un marco necesitado de que las desgracias de la comunidad recayeran sobre las mujeres, animó a la persecución y violencia contra las brujas —un amplio espectro de mujeres pobres, viejas, solas, curanderas, extranjeras—, que en el Principado fue muy relevante desde los tiempos medievales (Castillo, 2012, p. 233-244). En los primeros decenios del siglo XVII, la represión, impulsada desde tribunales locales, conoció el punto álgido con casi un millar de condenadas (Alcoberro, 2008, p. 485-504). Con la caza se pretendía acabar con el consolidado monopolio femenino sobre el saber sanador popular y, de hecho, la misoginia imperante en la sociedad y en las mentalidades desde tiempos remotos alcanzaba su máximo nivel.

Trabajar en el campo y en la ciudad

La mayoría de la población de la Cataluña moderna residía en el ámbito rural, gran parte sometida a la jurisdicción de los señores. Era allí donde trabajaba, servía a su señor y pagaba sus impuestos y diezmos. Hombres y mujeres colaboraban estrecha e intensivamente en las tareas de subsistencia, y la familia tenía un papel capital como entidad de producción y consumo. La necesidad de aumentar los ingresos convertía paralelamente el hogar, en especial durante los meses en que el campo descansaba, en un pequeño centro manufacturero, no especializado, donde se involucraban hombres y mujeres de cual-

quier edad así como vecinos y jóvenes aprendices a cambio de alimentación y cobijo. En el campo, ancestrales instituciones comunitarias y usos comunales regían la forma de organizarse, tal como se haría patente en tiempos de conflicto, con los asiduos litigios antiseñoriales y durante las grandes revueltas campesinas que asediaron el campo catalán en particular en las postrimerías del seiscientos. Usos que también afectaban al trabajo, de otro modo jerarquizado, pues el campesinado experimentará un fuerte proceso de diferenciación social interna, en base al alza de los precios y el crecimiento demográfico (Dantí, 1996, p. 20-25).

Por lo tanto, no parece que hubiera exclusión del trabajo ni por edades ni por sexos. La no separación entre lo privado y lo público contribuía a ello. Hombres y mujeres asumían obligaciones dentro y fuera del hogar. La obra de fray Miquel Agustí, conocida en 1617 y titulada *El llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, describe las características del mundo rural acomodado a través del día a día de una familia de manso que contaba con una unidad agropecuaria. La mujer, recordaba el fraile, trabajaba con el ganado, en la producción de los derivados de la leche, en la producción de textil para vestir a la familia y contribuía con sus manos a las labores rutinarias del campo. El orden de la familia era un orden moral y la sumisión de las mujeres en todos los ámbitos estaba justificada por la conservación y el bien conyugal, que también defendería el exitoso tratado escrito por Antoni de Camós, titulado *Suma de casos de consciència*, muy conocido en la Barcelona de las postrimerías del siglo XVI (Kamen, 1998, ap.). A la ordenada familia aludida, se sumaban toda una serie de criados y criadas a los que se recurría masivamente durante las estaciones de más trabajo. La unidad de producción familiar integraba en su seno, como un miembro más de la misma, al servicio doméstico. Los vínculos que unían a amos y criados —también obviamente en la ciudad— ultrapasaban la mera relación de trabajo para formar parte de otro tipo de relación, atenta a nociones como la lealtad y la fidelidad. Era, una vez más, una noción de familia-comunidad donde tenían tanta relevancia los parentescos de sangre como los parentescos espirituales. Así, las mujeres, mientras el ritmo socialmente regulado de los partos lo permitía, y con las variedades derivadas de la estructura de la propiedad de la tierra, que variaba según la geografía rural, cuidaban de los miembros del hogar, los curaban, con recetas y medicamentos que preparaban ellas mismas y cuyo conocimiento transmitían oralmente a sus hijas y nietas, los alimentaban, atendían el ganado y contaban como brazos para el agotador periodo de la cosecha, la siega o la batida del cereal. Ya hemos dicho que estas labores eran combinadas con su trabajo en el engranaje protoindustrial, porque su mano de obra resultaba muy barata para los pelaires y mercaderes, que les llevaban directamente a su casa el material en bruto para ser elaborado, un sistema muy extendido en Cataluña. Junto a estas realidades, en los lugares donde no triunfó el policultivo, y también en

aquellos que experimentaron un cierto grado de especialización, como las zonas vitivinícolas, la apropiación del trabajo por parte de los hombres fue clave. De esa forma, se auguraba el binomio especialización-valoración masculina del trabajo, y se establecía el prejuicio social de la falta de capacitación laboral de las mujeres, que ya entonces las discriminaba a la realización de labores de tipo más generalista y que progresivamente exigirían menor preparación.

Uno de los procesos más característicos de la Europa moderna, que también tuvo lugar en Cataluña, es el desarrollo urbano. Dentro de este marco, Barcelona experimentó cambios importantes dignos de ser destacados. Podemos hablar en este sentido del arraigo de un núcleo de poder nuevo vinculado al entorno virreinal que se sumaba al existente, vinculado a las instituciones del país, que imprimirá un impulso nunca visto, y tendrá como resultado una intensa movilidad, tanto horizontal como vertical (Fargas, 1997, p. 213-245), visible igualmente en el aspecto de la ciudad y en su tejido productivo. La movilidad social y el ascenso de las burguesías con el objetivo común de la riqueza y el ennoblecimiento llenará todo el periodo moderno, iniciado por unas oligarquías urbanas que entraron en contacto con una pequeña nobleza urbanizada que huía de la crisis agraria, y seguido, más adelante, por la burguesía mercantil. La elección de Barcelona como mercado de relaciones clientelares y mercado matrimonial, y la atracción dispensada como sede institucional, promoverá desplazamientos, nuevas sociabilidades (Amelang, 1986, p. 80) y una demanda de lujo, donde el actor principal será una nueva elite deseosa de hacerse notar. Y como consecuencia de todo este proceso, un aumento del número de gremios relacionados con la producción de bienes caros ligados a la apariencia: velos, terciopelos y joyas.

El influjo y la presencia pública de los gremios en la vida urbana era enorme, ya que participaban de la defensa de la ciudad, eran básicos en procesiones y desfiles y prestaban asistencia a las viudas y los huérfanos de sus agremiados. Por aquel entonces, todos ellos ya se encontraban involucrados en los círculos de la protoindustria rural, de forma que podían diversificar su producción entre productos artesanales para un mercado más rico, esencialmente urbano, y productos de menor calidad para una demanda popular.

Hombres y mujeres participaban activamente dentro del mundo gremial. En su vertiente de sociabilidad, de religiosidad —mediante las cofradías, que conocieron un gran desarrollo después de Trento, algunas incluso impulsadas por mujeres y para mujeres— y de trabajo. Respecto al trabajo, la hiperregulación gremial comprendía aquellas tareas destinadas a las mujeres e hijas de los maestros, y de los amos de los talleres y tiendas. Solo el parentesco permitía el trabajo femenino regulado y reconocido. Aunque en la práctica muchas otras mujeres eran solicitadas para realizar tareas complementarias.

Sin embargo, las fronteras técnicas y procedimentales entre estas y el trabajo de otros gremios eran tan tenues que provocaron continuamente conflictos e interposición de demandas. Las mujeres podían hacer de aprendices, pero nunca de maestras ni probablemente de oficiales. Se consideraba en general que las viudas de los maestros artesanos podían conservar la tienda abierta — mientras no se volvieran a casar o lo hicieran con un maestro del gremio— a la espera de que su hijo mayor pudiera obtener la maestría, poniendo al frente del taller a un mozo. Ellas, y sus hijas, para seguir con el negocio, debían contratar mientras tanto a un maestro examinado que dirigiera legalmente el taller. Su presencia cotidiana en el mundo gremial llegó a tal punto que no faltaron, en Barcelona, mujeres que lucharon por escapar de los controles contemplados en las rígidas ordenanzas gremiales. Uno de los pleitos más conocidos tuvo lugar en 1582 entre cinteros y pasamaneros, y declaraba la prohibición de que las mujeres manufactureras vendieran también sus productos. Ciertamente las mujeres habían destacado en el comercio al menudeo (Vicente, 1990, p. 137-142). Fueron continuos los conflictos generados por motivos similares en los años siguientes y especialmente en la centuria del seiscientos. La ordenanza municipal de 1636 que empezaba con el significativo título *En favor de las mujeres* les confería un cierto margen de libertad de producción-venta, prueba del aumento de la feminización de la pobreza en que se encontraban muchas jefas de casa sobrevenidas por situación de viudez. De todas formas, no faltarían nunca recursos contra esta participación, por parte del sector del trabajo institucionalizado, que le pondría trabas durante todo el Antiguo Régimen.

Las mujeres en la economía, la política y la cultura catalanas. Siglo XIX-1920: una aproximación a la historiografía

Martín Iturralde Valls

Universidad de Barcelona

Escuela de la Mujer

La presencia de las mujeres en el mundo del trabajo ha sido un hecho absolutamente incuestionable desde tiempos muy lejanos. A pesar de ello, por cuestiones ideológicas relacionadas con la cultura patriarcal imperante, su reconocimiento como trabajadoras ha sido frecuentemente ignorado. También en Barcelona y en diversos núcleos catalanes de los siglos XIX y principios del XX, las mujeres de todas las edades trabajaron como asalariadas en las modernas fábricas algodoneras o en sectores tradicionales (Romero, 2007), como el servicio doméstico (Borrell, 2016), pero también participaron en el mundo de los negocios, de manera independiente o como socias de sus maridos, de familiares o de otras personas (Àngels Solà, 2007).

Cabe tener presente que la segregación ocupacional por género ha sido uno de los fenómenos históricos más persistentes. Como señala Carmen Sarasúa (2003), en este tipo de segregación, hombres y mujeres eran distribuidos de forma diferenciada en los mercados de trabajo: ya fuera porque se les encargaban trabajos distintos (segregación horizontal) o porque se los ocupaba en diferentes niveles de la jerarquía laboral (segregación vertical). Pero la segregación implicaba más cosas: estas ocupaciones tenían reconocida una cualificación diferente, diferente estatus y diferente salario (y no se consideraba a hombres y a mujeres como mano de obra sustitutiva). En realidad, la segregación no residía de forma objetiva en el tipo de trabajo a desarrollar: con la misma cualificación, los trabajos «femeninos» eran considerados «subalternos» y de menor valor que los realizados por los hombres y con condiciones laborales muy diferentes.

Tradicionalmente, el textil ha sido el sector que ha explotado de una forma más intensa la mano de obra femenina. La vinculación existente desde la época preindustrial entre las mujeres y las niñas y el tejido y el hilado (sobre todo en las zonas rurales de Cataluña, en régimen de industria rural dispersa en el siglo XVIII) facilitó su incorporación posterior al mundo fabril, aunque también otras mujeres continuarían trabajando en régimen doméstico. En general, en las primeras fábricas modernas algodoneras barcelonesas (años cuarenta y cincuenta del siglo XIX), la mayor parte de la mano de obra femenina fue contratada para desarrollar trabajos de carácter auxiliar, como las rodeteras o las anudadoras, o las hiladoras y las tejedoras. A lo largo de las primeras

décadas de la Revolución Industrial en Cataluña, dos tendencias destacaron de forma mucho más evidente que otras. En primer lugar, entre 1836 y 1856, se produjo un incremento notable de la contratación femenina en el tejido del algodón (que subió de un 32,6% a un 50,5% entre estas dos fechas —sobre el total de la mano de obra contratada en el ramo)—. Esta feminización parcial del tejido se justificó, entre otras razones, por la reducción en los gastos salariales que comportaba la contratación de las mujeres para determinados trabajos, como el tejido manual. La segunda tendencia, estuvo relacionada con la masculinización del hilado, impulsada después de la aparición de la Sociedad de Oficiales de Hiladores en los años cuarenta, cuya voluntad era, entre otras cosas, reducir la presencia femenina en el ramo, el más mecanizado de la naciente Revolución Industrial. De hecho, según nuestros datos, entre 1836 y 1856, el número de mujeres en el hilado del algodón se redujo drásticamente, del 70 al 19,92% sobre el total de trabajadoras.

En líneas generales, los estudios disponibles establecen que durante la industrialización se produjo una mejora de la cualificación y del salario, pero con efectos muy poco visibles en la promoción laboral de las trabajadoras. A pesar de las bajas retribuciones que se pagaban en general a las mujeres (según la *Monografía Estadística de la Clase Obrera* del urbanista Ildefons Cerdà de 1856, unas 1,12 pesetas diarias, menos de la mitad que a los hombres), los ingresos que estas aportaban a las economías domésticas fueron imprescindibles para las familias. Este hecho es más evidente si tenemos presente que, como señala la doctora Cristina Borderías (2013), de los datos estadísticos elaborados por el propio Ildefons Cerdà, se deduce que un 99% de los hombres no ganaban lo suficiente para cubrir los gastos de sus hogares (4,1 pesetas al día). Partiendo de esta realidad, es decir, de la inaplicabilidad del constructo teórico del *male breadwinner*, la historiografía se ha interrogado, aunque no siempre de formas coincidentes, cómo se movilizaba el peso de la fuerza de trabajo disponible en las familias, es decir, mujeres, niñas y niños. La familia, como nos recuerda la historiografía feminista, no es una unidad armónica, sino una institución con conflictos y relaciones de poder, y valores culturales y tradiciones que condicionan la socialización de los hijos y las hijas, la inversión en educación y los diferentes papeles dentro de las economías domésticas (Borderías, 2007).

Según algunos estudios ya clásicos, las mujeres del siglo XIX, especialmente activas desde los diez hasta los treinta años, experimentaban un estancamiento de sus ingresos que hacía razonable su sustitución a medio plazo por sus hijos varones de diez años, que ya desde su entrada en la fábrica cobraban un sueldo superior al de ellas (Camps, 1998, p. 137-153) y, lo que todavía es más importante, creciente a lo largo del ciclo vital. A pesar de ello, este efecto sustitutorio ha sido cuestionado más recientemente por Cristina Borderías, que

opina que hasta los dieciséis o diecisiete años no parecía claro que el salario de los hijos pudiera sustituir al de las madres. Según esta autora, que ha estudiado la evolución de los salarios infantiles en Barcelona y su importancia para las economías domésticas entre mediados del siglo XIX y las primeras décadas del XX, «la sustitución de trabajo femenino por trabajo infantil no era una opción para la mayoría de las clases trabajadoras, ya que la penuria de los salarios adultos exigía la máxima intensidad laboral por parte de todos sus miembros» (Borderías, 2013, p. 371-406). Asimismo, el retroceso del trabajo infantil anunciado por Enriqueta Camps para las primeras décadas del siglo XX no ha encontrado el consenso de otros historiadores, como el doctor José María Borrás, que sostiene que, con unas tasas de ocupación cercanas al 50%, en la Barcelona de 1905, podría hablarse, como mucho, de «un declive del trabajo infantil a duras penas iniciado a principios del siglo XX, bastante más tardío, por ejemplo, que el del caso inglés» (Borrás, 1999, p. 25-48). La explicación económica de este hecho, como recientemente ha señalado Borderías, es que, si el trabajo infantil en Barcelona seguía siendo un fenómeno tan intenso a principios del siglo XX como lo había sido medio siglo antes, era precisamente por su «importancia para las economías familiares», lo que explica «la continuidad de este trabajo más allá de las restricciones legales aprobadas a principios del siglo XX» (Borderías, 2013, p. 371-406).

Como ya se sabe, la actividad laboral de las mujeres y del resto de trabajadores en las colonias industriales también fue una pieza clave de la industrialización en Cataluña. Concebidas como pueblos privados, el paternalismo industrial encontró en esta fórmula el mecanismo idóneo para establecer la paz social, el control ideológico y fijar la conducta moral de los trabajadores y las trabajadoras. Este sistema favoreció los abusos de poder, con resultados denigrantes como el acoso sexual o el escarnio público. A pesar de estas situaciones y dada la importancia del trabajo femenino durante la industrialización catalana, fueron las propias empresas (ya sea en las colonias industriales o no) las que favorecieron la introducción de algunas innovaciones, como las guarderías. La posibilidad de que las mujeres compaginaran su actividad en la fábrica con «sus» responsabilidades domésticas fomentó que, en la segunda mitad del siglo XIX y principios de siglo XX, en algunas colonias se iniciara la construcción de guarderías (colonia Borgonyà de Sant Vicenç de Torelló, la colonia Sedó de Esparreguera) y también en fábricas de núcleos urbanos que no tenían, como la Fabra i Coats de Sant Andreu de Palomar, la Espanya Industrial del barrio de Sants de Barcelona, la Roca Umbert de Granollers (1933), entre otras.

Llegados a este punto y teniendo presente la fuerte discriminación sufrida por las mujeres en el mercado de trabajo, cabe recordar que los estudios feministas han cuestionado la idea de que este mercado haya sido neutro y que el peso de la segmentación radique, solamente, en los comportamientos de la mano de obra. Muy al contrario, han confirmado que el género es un componente fundamental de la organización del trabajo, que afecta a aspectos muy variados como las políticas de contratación, los sistemas organizativos dentro de las empresas, la tecnología o las modalidades y la cuantía de los salarios. Esta organización y esta demanda de mano de obra no vienen determinadas solamente por los intereses del capital sino también, entre otras, por la presión de las asociaciones de trabajadores por expulsar a las mujeres de los trabajos más cualificados y mantener la distinción entre trabajos «masculinos» y «femeninos» (Borderías, 2008).

En nuestro contexto, Cataluña, la creación y legalización de sindicatos y organizaciones obreras tampoco impulsó ninguna mejora inmediata de las condiciones laborales de las mujeres. De hecho, como se puede deducir del párrafo anterior, los trabajadores masculinos reaccionaron nuevamente con hostilidad frente al trabajo femenino. Como respuesta, las mujeres protagonizaron, desde principios del siglo XX, diversas movilizaciones masivas para mostrar su rechazo a la discriminación, con la presencia de figuras destacadas del movimiento obrero femenino como Teresa Claramunt. Por ejemplo, en 1912, las movilizaciones femeninas se centraron en la oposición de las trabajadoras a la Ley de 12 de julio de 1912 que prohibía el trabajo nocturno femenino. El motivo, concretamente, era defender el trabajo nocturno ya que era compatible con el trabajo doméstico diurno. Precisamente al año siguiente, en 1913, documentamos la huelga del textil algodonero, con un papel muy destacado del sindicato femenino La Constància. El motivo, entre otros, era exigir la reducción de las larguísimas jornadas laborales de las mujeres (11 y 12 horas diarias). Tres años después, en 1916, se produjo la huelga fracasada de siete semanas planteada por La Constància, cuyo objetivo era conseguir la jornada de 9 horas y un aumento salarial del 50%. En 1918, se produjeron manifestaciones de mujeres en Barcelona por el precio de las subsistencias, así como asaltos a carbonerías, tiendas, almacenes y mercados.

Con el tiempo, la influencia de la clase trabajadora masculina se debilitó junto con su capacidad de controlar la contratación de mano de obra femenina. A partir de los años veinte, las organizaciones femeninas sindicales empiezan a cristalizar (*La mujer en el mundo industrial*, exposición presentada al mNAC-TEC, en 2014).

A pesar de su importancia, la presencia de las mujeres en el mercado de trabajo en la Cataluña del XIX no se vio en absoluto reducida en el paradigmá-

tico sector algodonero, líder de la naciente Revolución Industrial. En el sector papelerero, las mujeres, con la ayuda de los niños, seleccionaban el trapo, extendían el papel y estaban presentes a lo largo del proceso de acabado. Como en otros sectores, el trabajo en los molinos papeleros se inserta dentro del núcleo familiar, y en muchas ocasiones existían relaciones de parentesco directas entre los trabajadores y los maestros. Con la revolución que comportó la introducción de la máquina Picardo (ideada por el inglés Bramah entre 1797 y 1805, y patentada por Dickinson en 1809) se redujo el peso de los trabajadores cualificados de la tina y aumentó la presencia del trabajo femenino y no cualificado (*La mujer en el mundo industrial...*).

En el corcho, las mujeres participaban en los trabajos del bosque y, en las fábricas, escuadrando, seleccionando y ensacando los tapones. Las mujeres que tenían un nivel de cualificación más elevado también hacían tapones. Con la llegada de la mecanización al sector, las mujeres alcanzaron un nuevo protagonismo, aunque esto no comportó una mayor consideración salarial o social. Las nuevas técnicas empleadas para hacer nuevos productos, como discos, papel de corcho para cigarrillos y aglomerados, hicieron que se incorporara una gran cantidad de mujeres a las fábricas corchotaponeras (*La mujer en el mundo industrial...*).

En la minería, el trabajo femenino ha sido un hecho habitual desde antes de la industrialización. En las minas de Bellmunt, por ejemplo, las mujeres trabajaban en diversos trabajos de superficie, como la selección del mineral. Con la renovación tecnológica de los procesos productivos, la función de las mujeres se diversificaría notablemente y estas se incorporarían también a los servicios de administración o al economato como dependientas. El número de obreras cambiaba en función de la demanda, pero no su perfil, generalmente chicas jóvenes y solteras. En las minas de carbón de Cercs las mujeres también eran contratadas en la selección del mineral y la empresa incluso llegó a construir una fábrica textil para colocar a las jóvenes. Su presencia en las minas fue un hecho habitual hasta el cierre de las instalaciones (*La mujer en el mundo industrial...*).

Derechos y cultura de las mujeres

En España, encontramos los primeros indicios de una conciencia feminista entre las partidarias y los partidarios del socialista utópico francés Charles Fourier, concretamente en Cádiz, pero con una escasa resonancia en el resto del estado. Entre otras actividades, editaron algunas críticas de la condición de las mujeres en el texto titulado: *Porvenir de las mujeres* (1841), obra del fourierista polaco Jean Czinski. Asimismo, a partir de 1856, participaron en *El Pensil de Iberia*, donde denunciaban la subordinación de la mujer al hogar y

al trabajo remunerado. Esta publicación incluía poemas líricos, ensayos filosóficos y críticas sociales desde una perspectiva democrática (de autores como María Josefa Zapata y Margarita Pérez de Celis). En general, estas primeras feministas defendían la igualdad entre los sexos, el fin del predominio masculino y la creación de nuevas bases para las relaciones entre los sexos (Tavera, 2006).

En las primeras décadas del siglo XX, el movimiento de mujeres en Cataluña (y en el resto del Estado español en general) aspiraba a superar la discriminación y la desigualdad social, política y cultural femenina. Se trataba de un movimiento heterogéneo con una fuerte presencia del feminismo social basado en la lógica de la diferencia de género (equiparable a algunas corrientes francesas de signo maternalista).

Aunque con una resonancia menor, a partir de los años veinte también se empezó a desarrollar un feminismo de carácter más igualitario y sufragista (basado en una tradición de feminismo laico y librepensador), que, en líneas generales, se había visto desincentivado a causa del profundo descrédito del sistema político español. La Restauración de Cánovas del Castillo, la del turno pacífico de los dos grandes partidos dinásticos, había conformado un sistema político débil, desprestigiado y basado en el caciquismo, la corrupción política y el fraude electoral. Sin embargo, como ya ha señalado la historiografía, la evolución del sufragismo no fue unilineal en todo el Estado español. En Cataluña, concretamente, el feminismo político surgió a principios del siglo XX gracias al avance de la modernización económica y social, al surgimiento de un mercado de trabajo no igualitario, a la expansión de los transportes y a la subsiguiente posibilidad de que las mujeres accedieran a instituciones educativas distantes del entorno en que habían crecido y, mediante estas, a espacios de promoción social o política, integrándose en movimientos de mayor amplitud que los estrictamente locales (Tavera, 2009, p. 89).

En cualquier caso, la desconfianza hacia la política (Nash, 2012) había detenido el impulso de un fuerte feminismo liberal español sufragista y la lucha por los derechos políticos (al contrario de otros países como los Estados Unidos o Inglaterra). Como señalaba en 1899 Adolfo Posada, máximo defensor en España del feminismo: «Conceder el voto a la mujer aun para las elecciones locales, está tan distante de la opinión dominante sobre la capacidad política de la mujer, que no es en España ni cuestión siquiera» (Nash, 2012).

Así, el fuerte arraigo de la teoría de la domesticidad en nuestro entorno impulsó la lucha por los derechos dentro los márgenes de lógica de la diferencia. Es decir: la concentración de aspiraciones en el campo social y civil y la reivindicación de una mayor capacidad de tutela moral de las mujeres, favoreciendo su labor humanizadora, para justificar así la concesión de derechos.

En general, las aspiraciones principales de la lucha feminista a principios del siglo XX se centraban en el acceso a la educación y al trabajo remunerado.

Una de las corrientes más importantes del feminismo español, desde principios del siglo XX, se situó dentro de la órbita del reformismo católico. Dos de sus aspiraciones básicas serían el impulso de la educación de las mujeres y las cuestiones higiénicas. Dentro de esta corriente cabe destacar la figura de la feminista católica María de Echarri, fundadora de los Sindicatos Femeninos Obreros. Su programa social iba dirigido a las obreras con el objetivo de promocionarlas social y laboralmente, transmitirles un mensaje de armonía social (para evitar el conflicto de clases) y, en general, fomentar una mayor presencia de las mujeres en los espacios públicos de educación, beneficencia y asistencia social (funciones maternas) (Nash, 2012).

El reformismo catalán, promovido por las mujeres de la burguesía catalana dentro del marco del reformismo católico y del nacionalismo catalán, tuvo como objetivo una definición propia del feminismo en vez de otros enunciados ajenos a la realidad y las aspiraciones de las catalanas (Nash, 2012). En este sentido, la catalanista y reformadora católica, Dolors Monserdà, rechazaba las bases laicas del feminismo de los Estados Unidos y de Inglaterra, percibidas como una subversión de los valores tradicionales católicos y de género (Nash, 2012). A pesar de su conservadurismo político, el feminismo catalán —basado en la diferencia de género— promovió los derechos de las mujeres y las reivindicaciones sociales y culturales. Principalmente, mediante el acceso a una educación de calidad y a un trabajo remunerado —defendiendo el desarrollo de la formación profesional de las mujeres—: en otras palabras, oposición al modelo de la domesticidad de la mujer. Igual que sucedió con el feminismo gallego y vasco, el feminismo catalán incluyó en sus demandas el fomento de la educación de las mujeres y su rol como portadoras del lenguaje y la cultura, de forma muy parecida a los feminismos ucraniano, finlandés y checo anteriores (Offen, 2015, p. 453).

En este sentido, la revista *Feminal*, publicada entre 1907-1917, se erigió en el vehículo de expresión de las feministas catalanas. Dirigida por la escritora y periodista Carme Karr, su objetivo central fue elevar el nivel cultural e intelectual de las mujeres y luchar por sus derechos sociales y culturales para conseguir la emancipación (sin enfoque sufragista) (Nash, 2012).

En el marco de este esfuerzo para mejorar la educación de las mujeres, a principios del siglo XX tuvieron lugar en España determinados movimientos de reforma educativa, como los vinculados a la Residencia de Señoritas (1915), dirigida por María de Maeztu, o las iniciativas de renovación pedagógica, dirigidas por mujeres como Rosa Sensat. También en Andalucía tenemos

ejemplos, donde algunas mujeres como la pedagoga Suceso Luengo de Figuera defendieron, desde las bases de un feminismo social, el incremento de las oportunidades educativas para las mujeres y el derecho de estas a ejercer profesiones de monopolio masculino, como el comercio, la industria y las profesiones liberales (Nash, 2012).

Dentro del feminismo social catalán, destacamos la presencia del Instituto de Cultura y Biblioteca Popular para la Mujer, fundado en Barcelona en 1909 por Francesca Bonnemaïson. Como señala la historiadora Mary Nash, el centro llegó a tener matriculadas, en 1930, a ocho mil alumnas, y contaba con una oferta de estudios dirigida, preferentemente, a las jóvenes de la pequeña burguesía y de la clase obrera (con becas que permitían una enseñanza gratuita). Esta oferta incluía estudios de cultura, economía doméstica y formación profesional en las nuevas ocupaciones de oficinista o administrativa.

En general, el Instituto de Cultura y Biblioteca Popular para la Mujer ejerció su labor casi siempre dentro de la órbita de los valores políticos y culturales de la burguesía catalana, eminentemente conservadores. A pesar de esto, la institución rompió con diversos esquemas de la época por el hecho de ser una iniciativa de mujeres dirigida a fomentar una educación moderna, racional y de calidad. Además, potenció la autoestima entre las alumnas (en vez de las «virtudes femeninas» de modestia y abnegación) y reivindicó el derecho de las mujeres a un trabajo remunerado (en contra del monopolio masculino dentro de este ámbito) (Nash, 2012).

Dentro del Estado español el debate sobre el feminismo se generalizó a partir de la Primera Guerra Mundial. En 1918, se fundó la Asociación Nacional de Mujeres Españolas (ANME), el medio de prensa de la que fue la revista *Mundo Femenino*. Fundada por María Espinosa de los Monteros y promovida por mujeres del progresismo liberal y católico, fue una de las asociaciones feministas más combativas. Su actividad, marcada por un feminismo de signo social y maternalista, se centró en cambiar la ley matrimonial y la ley de familia, fomentar el acceso de las mujeres al poder judicial y a las profesiones — incluida la medicina—, y la igualdad de oportunidades y de salario, entre otros objetivos (Offen, 2015, p. 452). A partir de los años veinte, la ANME asumió las demandas del sufragio y de los derechos igualitarios. De hecho, se constató una radicalización política de la mano de Benita Asas Manterola, manifestada principalmente en la exigencia de igualdad y el derecho a voto (Nash, 2012).

También existió en Cataluña y en otras partes del Estado español un movimiento feminista laicista, posicionado claramente en contra de los valores de la tradición católica, protagonizado por mujeres librepensadoras masonas (aunque sin un peso demasiado influyente), que tenían una visión laica

basada en el progreso y la razón. De hecho, encontramos evidencias de un feminismo librepensador importante desde finales del siglo XIX en ciudades como Barcelona, Madrid y Málaga. Su lucha se centró en la emancipación de las mujeres mediante la regeneración social y el establecimiento de una sociedad laica y republicana (libre de las influencias católicas) (Nash, 2012). De esta manera, en 1918, el feminismo laico adoptó el sufragismo como elemento decisivo, y se creó la Liga Española para el Progreso de la Mujer. En 1919, esta y otras sociedades crearían el Consejo Supremo Feminista para impulsar el voto femenino. En 1920, Carmen de Burgos fundó la Cruzada de las Mujeres Españolas y, en 1921, organizó una de las primeras manifestaciones públicas sufragistas en Madrid, cerca de las Cortes (Nash, 2012).

Más adelante, en 1926, con la fundación del Lyceum Club de Madrid, la lucha por la emancipación de las mujeres ganó un espacio de inspiración cultural, creativa y política de mujeres cultas y cosmopolitas de clase media. Situadas dentro de los márgenes del republicanismo socialista, encontramos a Clara Campoamor, Victoria Kent, María Teresa León, Concha Méndez o Maruja Mallo, entre otras. En general, se trataría de uno de los epicentros en el Estado español de discusión e intercambio de ideas del sufragio femenino y de las vías de emancipación política de las mujeres en general (Nash, 2012).

Un vez superada la dictadura primorriverista, en los debates sobre el sufragio femenino en las Cortes Constituyentes republicanas de 1931, la lucha por la igualdad política de las mujeres no compartiría, en absoluto, los mismos puntos de vista. De hecho, el sufragio universal igualitario sin distinciones de sexo, defendido por Clara Campoamor, abogada y diputada del Partido Radical, coexistió con los postulados de la diputada del Partido Radical Socialista, Victoria Kent o la socialista Margarida Nelken, que llegarían a rechazar este sufragio dada la posibilidad de que las mujeres votaran a las derechas (Nash, 2012, p. 152).

En cualquier caso, será para siempre patrimonio de la Historia, no solo de las mujeres sino también de las libertades democráticas en general y del acceso a los derechos de ciudadanía, la ingente labor política de Clara Campoamor, fundadora de la Unión Republicana Femenina (1931), organización prosufragista defensora de una ciudadanía sin restricciones, basada en la idea de que democracia y poder patriarcal eran incompatibles.

Memoria, género e historia. Cataluña, 1920-1960

Mònica Borrell-Cairol

Universidad de Barcelona

Actualmente, disponemos para el caso catalán, de valiosos y cada vez más abundantes estudios en los que se ha hecho emerger la participación femenina, reconociendo las contribuciones de las mujeres, múltiples y plurales, a los ámbitos políticos, económicos, sociales y culturales. Desde la aportación de personalidades excepcionales, que es preciso valorar, hasta experiencias colectivas y plurales, que es preciso reivindicar, las mujeres fueron conquistando y consolidando derechos y, al mismo tiempo, transformando la sociedad catalana. Realizaremos este breve recorrido histórico, describiendo la situación y el protagonismo de las mujeres en la sociedad catalana entre 1920 y 1960.

Mujeres y derechos: el recorrido interrumpido hacia la plena ciudadanía

Reivindicando tímidamente la ciudadanía política (1920-1931)

En Cataluña, el camino hacia la ciudadanía política femenina prosiguió, todavía tímidamente, durante la década de los años veinte. La inhibición política hizo que ni uno solo de los primeros y muy exiguos intentos de legislar sobre el sufragio femenino de las postrimerías del siglo XIX e inicios del XX llegara a prosperar. Las escasas activistas por los derechos femeninos habían priorizado las demandas en aspectos culturales, sociales y educativos respecto al sufragio. Aunque la aspiración a la ciudadanía política venía gestándose, muy esporádicamente desde finales del siglo XIX, hasta la década de los años veinte y treinta, estuvo prácticamente ausente de la opinión pública, de la prensa y de las organizaciones políticas y sociales. Desde una lógica igualitaria, persistían en la defensa de los derechos de las mujeres algunas integrantes de los movimientos procedentes de la tradición laicista y librepensadora que conectaba con la masonería, sectores minoritarios del republicanismo, el espiritismo y sectores del anarquismo (Duch, 2008). Las mujeres adscritas al republicanismo catalán no hicieron de la reivindicación del sufragio femenino un aspecto central de sus estrategias de lucha hasta el periodo republicano, mientras que, en los años veinte, prioritariamente, atendieron aspectos de tipo cultural y social (González, 2006). Los movimientos de mujeres vinculados a las tendencias más conservadoras y nacionalistas centraron sus demandas en propuestas de carácter socioeconómico y cultural, alejadas de las demandas

de derechos políticos de raíz británica o norteamericana. Su apuesta priorizó el acceso a la educación y la formación para acceder en mejores condiciones al mercado de trabajo productivo. Solo algunas mujeres procedentes de estas capas sociales defendieron activamente el sufragio femenino, como Carme Karr que, en 1921, fundó la entidad Acción Femenina con el objetivo de impulsar el sufragio y la reivindicación de derechos para las mujeres (Duch, 2008). El socialismo, ya desde finales del siglo XIX, a pesar de la defensa programática de igualdad en el ámbito laboral, se había mostrado contrario a los primeros movimientos sufragistas alegando que la lucha de clases transformaría las relaciones desiguales entre hombres y mujeres, y proclamando la inoportunidad política del voto femenino (Fagoaga, 1985). Solo algunas militantes, como la valenciana Maria Cambril o la cooperativista socialista Micaela Chalmeta —que firmaba con el seudónimo de Amparo Martí— que impulsó la Agrupación Feminista Socialista de Barcelona en 1911, defendieron, con cautela, unos planteamientos sufragistas (Duch, 2009). Igualmente, el anarquismo, en los dictámenes congresuales, era favorable a los derechos de las mujeres pero focalizó su lucha, desde una lógica igualitaria, en la educación, el trabajo o los modelos familiares. Asimismo, en la reivindicación de derechos femeninos, destacaba, ya desde finales del siglo XIX, la figura de la anarcosindicalista Teresa Claramunt (Franco, 2004).

En el marco de la dictadura de Primo de Rivera, el Estatuto Municipal de 1924 estableció un gradual acceso de las mujeres a algunos derechos políticos, en la misma línea que se estaba llevando a cabo en otros contextos europeos (Book, 2000). Así, en unas instituciones no democráticas, el Estatuto Municipal limitaba el acceso de las mujeres a los gobiernos locales y otorgaba el sufragio a las viudas y solteras mayores de 23 años exceptuando a las casadas¹ y las prostitutas. Además, trece mujeres, que representaban el 3,4% del total (Duch, 2008 p. 102), mayoritariamente vinculadas a la órbita del reformismo católico, se incorporaron a la Asamblea Nacional Consultiva (1927), entre ellas María López Sagredo, al mismo tiempo nombrada regidora del Ayuntamiento de Barcelona entre 1926 y 1930. En 1925, Dolors Codina Arnau fue designada alcaldesa de El Talladell, y se convirtió en la primera alcaldesa catalana.

---

1 - El Estatuto Municipal solo incluye a las mujeres casadas en cuatro supuestos: a) sentencia firme de divorcio; b) ausencia del marido según art.184 y 185 del Código Civil; c) sentencia firme del marido por interdicción civil, o d) en caso de tutelar a un marido sordomudo o loco.

La obtención de la ciudadanía política femenina y la adquisición de nuevos derechos (1931-1939)

La Segunda República se caracterizó por una intensa actividad política y social así como por un dinámico y ambicioso proyecto legislativo que comportó nuevos derechos para las mujeres. La labor legislativa republicana posibilitó —a pesar de los límites en sus efectos prácticos— cambios relevantes en la esfera pública y privada. Sin embargo, la persistencia del universo patriarcal y de modelos sociales y culturales —aunque diversos y heterogéneos—, adscritos a la domesticidad provocó que las prácticas sociales se modificaran más lentamente que los cambios de estatus jurídico. El debate relativo al sufragio propició la discusión sobre la discriminación femenina en relación al conjunto de sus derechos, y la obtención de la ciudadanía política tuvo efectos intensificadores en la presencia femenina en el espacio público. Así, el intenso debate protagonizado, en 1931, en las Cortes Constituyentes Españolas, en torno al voto femenino se cerró con la incorporación, a través del artículo 36 de la Constitución Española de 1931, del derecho al sufragio para los «ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintitrés años». La diputada radical y abogada Clara Campoamor defendió el derecho al sufragio femenino desde una lógica igualitaria y democrática, ante la negativa de las dos únicas diputadas de la cámara, la socialista Margarita Nelken y la republicana del Partido Radical Socialista, Victoria Kent. Ambas abogaban por demorar el sufragio femenino señalando su inoportunidad política, ya que la adscribían a opciones conservadoras y católicas (Capel, 1975). El artículo 2 de la CE establecía la igualdad entre los sexos ante la ley y se garantizaba, en el artículo 25, la voluntad de eliminar cualquier discriminación en función del sexo. En Cataluña, en las elecciones al Parlamento de 1932,² las mujeres no pudieron votar, ya que el censo no se confeccionó a tiempo, debido a la instrumentalización política de los partidos partidarios y contrarios al voto femenino (Duch, 2008). Ante las elecciones a Cortes de noviembre de 1933, las organizaciones políticas catalanas habían pasado de la negación o el recelo hacia la participación política femenina a la utilización del voto femenino explorando estrategias de captación de futuras electoras (Nash, 1988; González, 2006). Habría que esperar hasta el 14 de enero de 1934 para que Natividad Yarza i Planas se convirtiera en la primera alcaldesa republicana catalana elegida por sufragio universal por el pueblo de Bellprat, encabezando la candidatura de ERC. La regulación del sufragio y de los derechos políticos en la CE creó importantes expectativas

---

2 - Los ponentes del Estatuto de Autonomía, redactado en el verano de 1931, incluyeron la plena igualdad de derechos ante la ley de mujeres y hombres. Por otro lado, el derecho civil catalán mantenía en su tradición histórica jurídica la igualdad entre sexos en campos como los bienes y la separación en el matrimonio (González 2006, p. 9).

de apertura legislativa materializadas en legislación sobre maternidad, divorcio, familia o trabajo, con una voluntad de articular una sociedad más atenta a la situación femenina.

Dentro del mundo del trabajo, la nueva legislación laboral republicana abogaba por la igualdad en derechos laborales y mostraba una especial preocupación hacia la protección de la maternidad, en sintonía con las políticas europeas (Book *et al.*, 1991; Nielfa, 1996; Vega, 2007). Ya en 1931 se anularon las reglamentaciones y contratos que discriminaban por estado civil o que prohibían trabajar al contraer matrimonio y se incorporó a las trabajadoras, a excepción de algunas ocupaciones como el servicio doméstico, dentro de las normativas de seguridad social (pensiones, seguros, desempleo). La Ley de Contratos de Trabajo de 1931 combinó aspectos progresistas, como la definición de las sirvientas como trabajadoras, con normas todavía discriminatorias como la restricción a determinadas ocupaciones alegando debilidad para ejercerlas o aspectos de carácter moral (Núñez, 1989). En diversas bases de trabajo se mantuvo la discriminación salarial a pesar de la supuesta apuesta por la aplicación de retribuciones igualitarias defendida por la legislación laboral. También prevaleció la clasificación de las categorías laborales en función del sexo que derivaba en un salario inferior para las trabajadoras de diversas ocupaciones (Núñez, 1989; Borderías, 1993; Llonch, 2004). De manera que, a pesar del innegable avance en igualdad legal en materia laboral, todavía era necesario materializar de manera efectiva las prácticas laborales que, en muchos casos, continuaban sustentándose en los valores tradicionales de género y en los estereotipos de la domesticidad. La protección de la maternidad a través de la regulación interesaba a diferentes sectores sociales de la sociedad catalana y española. En Cataluña, ya desde los años veinte, existían instituciones privadas y públicas (mutualidades, hermandades, ayuntamientos) que ofrecían subsidios de maternidad (Nash, 2010). En julio de 1922 el Gobierno español ratificó el convenio de Washington de 1919 que instaba a los estados europeos a establecer subsidios de maternidad que, sin embargo, no fueron implementados hasta la etapa republicana, con la aprobación, el 26 de mayo de 1931, del seguro obligatorio de maternidad a pesar de la inicial resistencia de la CNT y colectivos de trabajadoras contrarias al copago parcial de la cuota (Vega, 2007).

Las reformas en la legislación civil contribuyeron a la eliminación de la desigualdad entre hombres y mujeres en el espacio privado transformando, aunque todavía minoritariamente, normas y modelos sociales y culturales. En 1932 se aprobó la Ley de Matrimonio Civil y la Ley del Divorcio, en aquel momento la más progresista de Europa, ya que reconocía el divorcio por mutuo acuerdo (art. 4) y el derecho de la mujer a tener la patria potestad de los hijos (art. 17). En 1934, dentro de las competencias que ofrecía el Estatuto de Autonomía, se aprobó en Cataluña la Ley sobre Capacidad Jurídica de la

Mujer y los Cónyuges que estableció la igualdad entre cónyuges y eliminó el principio de autoridad marital. El 25 de diciembre de 1936 (publicada el 9 de enero de 1937), se sancionó el Decreto de Interrupción Artificial del Embarazo que, a pesar de contar con una serie de limitaciones y tener una escasa aplicación, supuso un avance en los derechos y la autonomía de la mujer.

Durante la dictadura franquista, nuevamente sin derechos (1939-1960)

El régimen franquista significó, como en muchos otros aspectos, una etapa regresiva respecto al estatus de igualdad jurídica conseguida durante la Segunda República. La dictadura abolió la democracia y negó derechos políticos al conjunto de la ciudadanía, que, en el caso de las mujeres, tan recientemente habían adquirido. El nuevo marco legal franquista expulsaba a las mujeres del ámbito público adscribiéndolas al ámbito privado del hogar, bajo la autoridad masculina, y las equiparaba con los menores de edad. La discriminación legal de la mujer se ratificó con la Ley de 12 de marzo de 1938 que restableció la vigencia del Código Civil de 1889, y la Ley de 23 de agosto siguiente que derogó la ley del divorcio de 1932. Se suprimió el Decreto de Interrupción Artificial del Embarazo y se penalizó el aborto con la Ley de Protección de la Natalidad contra el Aborto y la Propaganda Anticoncepcionista de 1941. El Código Penal de 1944, que sustituyó al de 1932, diferenció los casos de adulterio y crímenes de carácter pasional según la autoría fuera masculina o femenina.

En el mundo del trabajo, el régimen franquista revocó los derechos laborales de carácter igualitario y ya en 1938, en plena Guerra Civil, el Fuero del Trabajo estableció el objetivo de «liberar a la mujer casada del taller y de la fábrica» y expulsó a las mujeres casadas del mercado de trabajo productivo. Paralelamente, el régimen aprobó normativas protectoras de la familia y políticas de carácter pronatalista para forzar la dedicación de las mujeres a la familia y la maternidad, desde una óptica paternalista donde prevalecía la autoridad paterna: ley de subsidios familiares (1938) y plus de cargas familiares (1945) (Nash, 1991). A través de las reglamentaciones laborales se obligaba a las mujeres a abandonar su ocupación por el matrimonio y se las compensaba mediante una indemnización, popularmente conocida como «la dote», que era un incentivo. Su cumplimiento fue desigual según la ocupación: así, por ejemplo, mientras en la Administración pública se cumplió de forma estricta, en otras industrias, tradicionalmente demandantes de mano de obra femenina, fue poco aplicada o quedaron excluidas de la obligatoriedad de la excedencia forzosa (Molinero, 1985; Borderías, 1993). La Ley de Contrato de Trabajo de 1944 estableció diferentes medidas discriminatorias, como por ejemplo que las mujeres casadas necesitaban autorización del marido para poder trabajar, pero no las separadas de derecho o hecho (artículo 11).

Habrà que esperar hasta entrada la d cada de los sesenta para empezar a entrever normativas que fomentaran la participación, todavía limitada, de las mujeres en el mercado de trabajo. El redactado de la Ley sobre Derechos Políticos, Profesionales y de Trabajo de la Mujer (1961), presentada a propuesta de la Sección Femenina, entre otros aspectos, eliminaba algunas discriminaciones por razón de sexo o estado civil en las reglamentaciones de trabajo, abogaba por igualar salarios o delimitaba, escasamente, la autoridad marital sobre la esposa en el ejercicio de derechos. Sin embargo, estas medidas no provocaron modificaciones inmediatas en la situación de las mujeres, ya que persistieron las desigualdades en derechos durante todo el periodo franquista.

Mujeres y cultura: de una rica presencia a una ausencia dolosa

La diversa participación femenina en el mundo cultural, asociativo y educativo (1920-1939)

En los años veinte, en Cataluña existía una larga tradición de creación de espacios propios para mujeres vinculados al mundo de la cultura, el asociacionismo o la formación, y la presencia femenina era cada vez más visible y activa, aunque minoritaria, en la esfera pública. En los años veinte y treinta, la creciente visibilización femenina en el espacio público se evidenciaba con el incremento de la presencia femenina dentro de la opinión publicada. En la prensa fueron apareciendo artículos sobre la problem tica femenina y emergieron revistas de diferentes ideologías (feministas, conservadoras, obreristas o libertarias), dirigidas al público femenino. Por ejemplo, destacaba ya desde la d cada anterior *Feminal* (1907-1917), dirigida por la escritora y periodista Carme Karr; la *Dona Catalana* (1925) o *L'Evolució* (1931), revista de tendencia progresista publicada en Barcelona. En 1930 aparecía la revista *La Rambla. Setmanari d'Esports i Actualitat* o la revista *Imatges*, ambas con la voluntad de aproximar el deporte femenino y la cultura a la ciudadanía. Las revistas destinadas a las mujeres proliferaron durante el periodo republicano y durante la guerra: *Mujeres Libres*, *Emancipación* o *Companya* fueron algunas de las cabeceras vinculadas a opciones revolucionarias. En las páginas de las revistas femeninas aparecieron diferentes voces de la creatividad catalana: la actriz Margarida Xirgu, la escritora Víctor Català (seudónimo masculino que Caterina Albert utilizó para evitar el rechazo social), la ilustradora Lola Anglada o la fot grafa de Olot Carme Gotarde, entre otras. Unos años más tarde, en 1929, se fundaba el Lyceum Club de Cataluña con la participación de personalidades como Aurora Bertrana o Anna Muri . Con la voluntad de unir deporte y cultura se fundó el Club Femenino y de Deportes, primera entidad deportiva femenina del Estado español, fundada en 1928, con el objetivo de fomentar la pr ctica del deporte femenino así como los debates de car cter

cultural con una clara voluntad interclasista (Mercadal, 1998). Este perfil de mujer, instruida, profesional, deportista, catalanista, generalmente burguesa, sugería una «nueva mujer moderna» que correspondía a un modelo femenino, todavía minoritario, que aceptaba el trabajo asalariado, preferiblemente para solteras y jóvenes, fomentaba la educación y aspiraba a una cierta presencia pública (Nash, 2010). Durante esas mismas décadas, el movimiento cooperativo catalán, vinculado a las clases más populares, experimentó un importante desarrollo. Destaca la actividad de la socialista Michaela Chalmeta que desde principios de siglo defendía la igualdad laboral, el matrimonio civil o el derecho al divorcio. En 1932, año de claro fomento del cooperativismo en todo el territorio catalán, impulsó *la Agrupación Femenina de Propaganda Cooperativista* conjuntamente con Maria Palomera y Àngela Forment, entre otras (Duch, 2009).

Desde principios del siglo XX, las autoridades y diferentes sectores sociales favorecieron el acceso y la extensión de la escolarización femenina con la voluntad de disminuir las tasas de analfabetismo femenino (Vilanova, 1990). Sin embargo, en los años veinte, el sistema educativo todavía estaba basado en la división de espacios y la segregación curricular. No fue hasta la Segunda República, solo interrumpido durante el bienio radical-cedista (1935-1936), cuando se instauró un modelo educativo público, laico, mixto en los tres grados de enseñanza, obligatorio y gratuito para la enseñanza primaria. La Generalitat, mediante el decreto del 9 de octubre de 1931, creó el Instituto Escuela de Cataluña y, desde 1933, implementó una red escolar en Cataluña, que seguía el modelo de Instituto-Escuela, que se convirtió en un símbolo de instituto experimental de bachillerato que apostaba por la renovación pedagógica y la educación mixta. Al mismo tiempo, ya desde las primeras décadas del siglo XX, la profesión de maestro se había ido feminizando y constituía una de las profesiones femeninas más demandadas, ya que se adecuaba mejor que otras profesiones a los estereotipos de género (Cortada, 2006). Hasta 1910 no se había reconocido el derecho de las mujeres a matricularse libremente en todos los centros de enseñanza superior, con lo que se puso fin a los enormes obstáculos a los que un gran número de mujeres tuvieron que enfrentarse para acceder a este grado de enseñanza y para conseguir que los títulos universitarios fueran oficialmente reconocidos (Flecha, 2017). En 1916, el Ateneo Barcelonés celebró una serie de conferencias sobre la orientación de la educación femenina, en las que participaron Carme Karr, Leonor Serrano, Maria Domènech o Rosa Sensat, y abogaron por la necesidad de fundar instituciones educativas con un alto nivel educativo y profesional, riguroso, científico y moderno que favoreciera la apertura de nuevas opciones educativas femeninas. Ya desde 1914, también la Mancomunidad apostaba por impulsar políticas públicas de promoción de la formación educativa y profesional femenina que tenían que derivar en nuevas profesiones, algunas de las cuales, estaban

destinadas al público femenino. En este sentido, en 1915, se creaba la Escuela Superior de Bibliotecarias y la red de Bibliotecas Públicas de Cataluña con centros en todo el territorio y ocupadas exclusivamente por mujeres bibliotecarias. Dos años más tarde, se creaba la Escuela Especial de Enfermeras-Auxiliares de Medicina (1917), con el objetivo de formar profesionalmente de forma rigurosa y científica a las profesionales de la enfermería, formación que se materializaría en la dedicación y el funcionamiento eficientes de la enfermería durante la Guerra Civil (Nash, 2010). En 1918, se aprobaba el Estatuto de Funcionarios, que incluía a las mujeres en las categorías de auxiliares y de técnicos (Franco, 1982). La Generalitat republicana, también durante la Guerra Civil, siguió impulsando programas e instituciones de formación profesional femenina y de inserción laboral con determinación igualitaria, como fue el Instituto de Adaptación Profesional de la Mujer (1937).

En el contexto revolucionario y de guerra, se dibujó un nuevo escenario en el que las mujeres, desde una notable pluralidad política y social, participaron activamente en la lucha antifascista. Inicialmente, lucharon desde el frente como milicianas, pero también en la retaguardia garantizando la subsistencia familiar, en reivindicaciones favorables a la igualdad laboral, en la potenciación de la cultura y la educación, o implementando políticas de salud, para profundizar en el desarrollo de derechos, y apoderándose de nuevos espacios ciudadanos (Nash, 1999).³

La destrucción del mundo educativo, cultural y asociativo femenino (1939-1960)

Acabada la Guerra Civil, se suprimió la escuela mixta y se estableció el aprendizaje en espacios separados, con el profesorado adscrito según el sexo del alumnado. Paralelamente, se segregaron las materias que se impartían y se ofrecían conocimientos específicos para atender a las demandas propias del modelo de mujer defendido por el régimen que la identificaba con el rol de esposa, madre y ama de casa, según el clásico modelo de domesticidad, alejado del modelo igualitario republicano. Los cuerpos docentes, conformados ya en gran medida por educadoras, sufrieron un sistemático proceso de depuración y tanto las maestras como los maestros fueron separados del cuerpo de manera definitiva, trasladados o suspendidos temporalmente de sueldo y trabajo

---

3 - Una de las experiencias más importantes fue la fundación de la Unión de Mujeres de Cataluña, en 1937, para mujeres de diferentes tendencias políticas y sindicales (CNT, UGT, ERC, PSUC, Estat Català, etc.), con el objetivo de hacer un frente unitario contra el fascismo (Nash, 1999).

(González, 1996).⁴ La cultura catalana también experimentó una fuerte regresión a causa de las políticas represivas de la dictadura. Durante los años cuarenta y cincuenta, algunos sectores intentaron reconstruir, con mucha dificultad, y en muchos casos desde la clandestinidad o el exilio, la propia tradición cultural catalana. En esta diáspora y en la reconstrucción cultural, a menudo poco mencionadas, las mujeres, tanto en el exilio como en el interior del país, tuvieron un papel relevante. Muchas de ellas habían participado activamente en actividades políticas, sociales, culturales e intelectuales desde principios de siglo y experimentaron de primera mano el exilio o la autocensura, temerosas de la represión de un régimen que perseguía la cultura catalana y adscribía la figura femenina a la domesticidad del hogar familiar. Mujeres que habían sido referentes y partícipes del mundo cultural catalán en tanto que autoras o miembros de asociaciones que potenciaban el papel femenino en la cultura, el deporte o la ciencia se exiliaron: Mercè Rodoreda, no volvió a publicar novela hasta 1962 y se empadronó nuevamente en Barcelona en 1976; Aurora Bertrana, exiliada en 1938, regresó en 1949 y, en 1970, lo hizo Anna Murià. Frederica Montseny tampoco pudo regresar hasta la caída del régimen franquista. Mientras tanto, la periodista Irene Polo o la actriz Margarida Xirgu murieron en el exilio. Un exilio que, para algunas exiliadas como Neus Català, significó la detención y deportación a campos de concentración. Al mismo tiempo, otras voces femeninas se quedaron y sufrieron censura o encarcelamiento: la ilustradora Lola Anglada se retiró a Tiana y no produjo nada hasta años más tarde, o la primera directora de un diario, María Luz Morales, fue denunciada y encarcelada en la prisión de Les Corts. Asimismo, el rico movimiento asociativo fue liquidado y las diferentes instituciones para mujeres desaparecieron o fueron reconvertidas con objetivos contrarios a aquellos para los que fueron creadas décadas antes: el Instituto de Cultura y Biblioteca Popular para la Mujer quedó en manos de la Sección Femenina de la FET-JONS y el Lyceum Club de Barcelona desapareció (Tavera, 2009; Pessarrodona, 2010).

---

4 - Del profesorado depurado, 826 eran mujeres y constituían el 43,4% del total de profesorado sancionado en Cataluña. González et al., 1996, p. 73, citado en Nash, 2010, p. 136.

Mujeres y trabajos: la continuada presencia femenina en el mundo laboral

La presencia de las mujeres en el mercado de trabajo femenino (1920-1939)

Como múltiples estudios han puesto de relieve, a pesar del subregistro de la actividad femenina en las estadísticas oficiales, las mujeres de las clases populares siempre han participado en el mercado de trabajo productivo y a la vez en las labores domésticas, y su contribución ha sido central en las economías familiares, locales y nacionales (Borderías, 1993, 2003, 2011). Sin embargo, a menudo, las mujeres han sido invisibilizadas en los discursos y en los imaginarios individuales y colectivos, y su papel en la configuración del mercado de trabajo todavía sigue estando insuficientemente reconocido.

En la década de los años veinte del siglo pasado, las trabajadoras se distribuían en diversas actividades económicas: continuaban muy presentes en el sector agrario, y tanto la industria textil como el servicio doméstico eran dos sectores ocupados en gran parte por mano de obra femenina, por ejemplo, en la ciudad de Barcelona (Borrell, 2016). Las trabajadoras catalanas preponderaban en la industria textil, por ejemplo, en las fábricas de la ciudad de Barcelona, en las zonas textiles del Ter, Sabadell, Badalona o en las colonias industriales de la Cataluña central. El perfil de las trabajadoras industriales textiles incluía a solteras, casadas o viudas, que participaban en el mercado de trabajo de diferente forma según el ciclo vital, las opciones laborales o el tipo de mercado local (Borderías, 2003, 2015). A raíz de la modernización económica y la diversificación del tejido industrial, en el mundo industrial y en sectores tradicionalmente masculinos, la participación de trabajadoras se incrementó —a pesar de ser todavía minoritarias—: el metal, la metalográfica, el vidrio o la industria papelera ocuparon mano de obra femenina en todo el territorio catalán. En el sector industrial, se mantenía la división del trabajo por género, la discriminación salarial, los múltiples riesgos laborales y una escasa atención sindical hacia las problemáticas laborales femeninas (Villar, 2007; Ibarz, 2007).

El servicio doméstico, estaba ocupado por mujeres —en Barcelona en más de un 80%—, mayoritariamente jóvenes, solteras e inmigrantes identificadas con la figura de la «chica para todo», capaz de realizar múltiples labores domésticas y de cuidado pero sin ningún reconocimiento laboral o social. Sus condiciones de trabajo se caracterizaron por duras jornadas laborales, escasos salarios monetarios y desprotección en caso de accidente de trabajo o enfermedades laborales. La vulnerabilidad del sector se agravaba por la exclusión de este colectivo de las agendas sindicales y de la legislación laboral (Borrell, 2016). En conexión con el servicio doméstico, y también tradicionalmente

invisibilizadas, un importante contingente de mujeres se ocuparon en instituciones hospitalarias, educativas, benéficas donde ejercían de lavanderas, planchadoras, limpiadoras o trajinaban en lavaderos públicos. Las lavanderas de Horta o de Badalona eran muy conocidas (Segura, y, 2007). Eran actividades duras, de largas jornadas y gran esfuerzo físico. La presencia de trabajadoras destacaba en los mercados municipales como verduleras, pescaderas, vendedoras ambulantes, etc. El trabajo a domicilio, raramente censado, ocupó también a trabajadoras catalanas. La burguesía y el reformismo católico consideraban esta actividad como especialmente beneficiosa para las mujeres en la medida que se adaptaba a sus necesidades. Por un lado, resolvía el rechazo que representaba la presencia femenina en las fábricas y, a la vez, garantizaba unos ingresos femeninos imprescindibles para las economías familiares. Por otro, se adecuaba a la concepción obrerista según la cual el trabajo femenino fabril representaba una competencia en términos de rebaja salarial hacia la mano de obra masculina (Nash, 2010). Sin embargo, el trabajo a domicilio era una ocupación desregulada y con unas durísimas condiciones de trabajo. Precisamente, para intentar mejorar las condiciones laborales y establecer una mínima regulación de esta actividad, reformadores sociales, sectores de la burguesía y del feminismo católico impulsaron en 1917 el I Congreso de Trabajo a Domicilio. A pesar del intento de regulación de 1926, se consolidó como una actividad femenina clásica de la economía sumergida catalana.

Las nuevas expectativas profesionales de las mujeres de clase media y su creciente incorporación al sector terciario y a las nuevas profesiones significó un revulsivo para el mercado laboral: empezaba a ser frecuente la concurrencia de oficinistas o telefonistas en el mercado de trabajo catalán (Borderías, 1993). Las profesionales despuntaban también en profesiones liberales con reconocimiento público, como el periodismo (Altés, 2007) o en el mundo radiofónico (Tavera, 2017). La medicina, el magisterio y la farmacia, a pesar del retraso de las mujeres en el acceso a la educación superior, fueron ámbitos donde destacaban profesionales femeninas, ya que el perfil se adecuaba mejor al modelo femenino hegemónico de mujer cuidadora. Por el contrario, profesiones que se alejaban de este modelo como las abogadas o las juezas siguieron siendo minoría en el mundo profesional.

Las políticas sindicales en relación al trabajo femenino estuvieron poco presentes en las agendas sindicales y la sindicación femenina mereció poca atención del sindicalismo obrerista, aunque se incrementó en los años treinta. Además, las propuestas obreristas raramente cuestionaron el modelo de domesticidad que responsabilizaba a las mujeres de las labores domésticas y de cuidado (Villar *et al.*, 2011). Las organizaciones obreras habían defendido programáticamente los principios igualitarios y la equidad salarial. No obstante, este igualitarismo, demasiadas veces, desapareció de las negociaciones

y estrategias concretas, lo que hizo que las mujeres se alejaran de unas organizaciones sindicales construidas en masculino y alejadas de los intereses femeninos (Borderías *et al.*, 2003; Borderías, 2007; Nash, 2008; Villar *et al.*, 2011). Sin embargo, algunas sindicalistas, ya desde principios de siglo y con mayor intensidad a partir de los años treinta, intentaron, con escaso éxito, situar la igualdad en el eje del discurso obrerista y cuestionar el modelo de domesticidad femenino. De hecho, era habitual que las mujeres, participaran de la conflictividad laboral, se movilizaran en demanda de mejores condiciones de trabajo, sostuvieran con sus cuotas las huelgas de los sindicatos masculinos o fueran a la huelga en solidaridad (Soto, 1986; Enrech, 2007; Nash, 2010). Durante la Primera Guerra Mundial, la inflación, el descenso del nivel de vida, el encarecimiento de precios de los productos de subsistencia y los problemas de abastecimiento en los mercados generaron una importante agitación social que, tuvo su momento álgido a principios de 1918, cuando las mujeres fueron protagonistas, a menudo organizadas en redes informales y flexibles, de las luchas por el bienestar material en tanto que responsables de la subsistencia familiar y comunitaria (Kaplan, 2003; Villar *et al.*, 2011). En este papel de garantes del bienestar también tuvieron un papel destacado en la huelga de alquileres de 1922 y en la de 1930 (Oyón, 2008).

En la etapa republicana y en especial durante la Guerra Civil, se aceleró la implicación femenina en diferentes ámbitos y la mujer se responsabilizó de la economía con su trabajo en las fábricas de armas y en las industrias colectivizadas, creó organizaciones femeninas muy activas —Mujeres Libres fue una de las experiencias más relevantes—, e intentó, con poco éxito, integrar los principios igualitarios en el mundo del trabajo, controlado, en esos años, por el obrerismo.

Entre la ocultación, la precariedad y la economía sumergida (1939-1960)

Durante la posguerra era muy difícil subsistir en una cotidianeidad profundamente hostil: racionamiento de alimentos de primera necesidad y combustible, precios fijados bajo control estatal, estraperlo, múltiples prácticas de economía sumergida, etc. Según el censo de 1940 —uno de los más deficientes—, la industria textil y la confección, ocupación demandante tradicionalmente de mano de obra femenina, siguió ocupando a un relevante número de mujeres en el sector industrial durante las dos primeras décadas del franquismo (Borderías, 1993). El textil era un sector con bajos salarios, largas jornadas laborales, ritmos de trabajo intensos, importante disciplina y control, segregado verticalmente y escasamente protegido en términos de salud laboral (espacios con humedades, tóxicos, ruido). A pesar de la represión franquista, en 1946, tuvieron lugar en Cataluña una serie de huelgas en fábricas textiles que se

extendieron por todo el territorio catalán (Sabadell, Terrassa, L'Hospitalet, Barcelona, Mataró) y que, como en décadas anteriores, pedían mejoras en las condiciones laborales y en el bienestar familiar (Varo, 2007). El servicio doméstico, desprotegido legalmente y precarizado laboralmente, continuó siendo un nicho de mercado para la mano de obra femenina que en tiempos de crisis, como lo fueron los años cuarenta y cincuenta, incrementó la proporción de mujeres que se ocupaban en él (Borrell, 2016). Según los datos estadísticos, las mujeres trabajaban en el comercio, la hostelería, en tiendas o en pequeños negocios familiares y oficinas. Como hemos visto, las diversas limitaciones legales, especialmente hacia las casadas, restringió considerablemente las opciones laborales femeninas. El trabajo a domicilio o el trabajo sumergido, ambas formas de trabajo caracterizadas por bajas remuneraciones, jornadas ilimitadas y escasos derechos, se convirtieron en dos opciones laborales femeninas (Nash, 2010). Al mismo tiempo, el trabajo a domicilio permitió que las mujeres continuaran ejerciendo las labores reproductivas, muy intensivas y nada reconocidas, que eran asumidas exclusivamente por las esposas, hijas o abuelas de las familias. Las profesionales vinculadas al campo de la medicina, el magisterio, el periodismo, la cultura y la ciencia sufrieron un proceso de depuraciones, exilio interior o exterior que contribuyó a disminuir considerablemente el potencial profesional que hubiera podido representar que ejercieran la profesión para la que se formaron (Magallón, 2011).

El Plan de Estabilización de 1959 ponía fin a la política autárquica e inauguraba una nueva fase de liberalización económica, conocida como *desarrollismo*, que, conjuntamente con cambios en los modelos de consumo, modificó, en las décadas posteriores, las opciones laborales femeninas.

A modo de conclusión

La situación de las mujeres y las relaciones de género experimentaron diferentes oscilaciones en el periodo 1920-1960. Durante la década de los años veinte prevalecieron iniciativas en torno a la ciudadanía femenina, vinculadas principalmente a aspectos de carácter social, económico, cultural o educativo y circunscritas a reducidos círculos femeninos de diversas tradiciones político-sociales. El contexto republicano favoreció relevantes cambios expresados en el acceso a la ciudadanía política y que modificaban derechos civiles y sociales desde una lógica igualitaria. Sin embargo, su corta duración y el peso de la tradición anterior, no permitieron transformar, de manera general, modelos de género y prácticas cotidianas todavía fuertemente arraigados en la sociedad catalana. De la misma manera, a pesar de la apuesta republicana por la igualdad laboral, todavía prevalecieron, en un mercado de trabajo segregado, prácticas laborales desiguales. La presencia, a menudo minoritaria, de mujeres dentro de espacios culturales, educativos o asociativos durante los años veinte contribuyó, durante la década siguiente, al incremento de la presencia pública femenina en organizaciones políticas, cívicas o sindicales. La Guerra Civil, a pesar de las circunstancias bélicas, actuó de catalizador de iniciativas femeninas de diferente índole. Por el contrario, la dictadura franquista significó una fuerte regresión en la situación de las mujeres. Nuevamente, se restringieron derechos políticos, sociales y civiles a la población femenina y se implementó un arcaico modelo femenino que alejaba a la mujer del mercado laboral y del ámbito público y la devolvía al espacio privado del domicilio familiar, a la autoridad masculina y a la maternidad, identificándola con el modelo de la domesticidad y alejándola de la plena ciudadanía y de la emancipación.

Mujeres, género y sociedad en Cataluña

Mary Nash

Universidad de Barcelona

En la década de 1960 la dictadura de Franco se caracterizó por la continua represión y la derogación de los derechos democráticos fundamentales. El régimen se fundamentó en un rígido sistema de género que supuso la sujeción de las mujeres a un nuevo orden jurídico que sostenía la jerarquía masculina. El marco legal discriminaba abiertamente a las mujeres y las restringía al mundo familiar, regido por la única autoridad masculina. El ideal femenino franquista se basaba en la domesticidad, la dependencia obligada, la sumisión y el pudor, y se reguló la expulsión de la mujer de la actividad laboral en el ámbito público. Se consagró la feminidad en términos de madre prolífica, devota, modesta y dócil, y el régimen desarrolló alicientes como la dote para incentivar a la mujer casada a abandonar su lugar de trabajo y quedarse en casa. Con la anulación de los derechos igualitarios de la Segunda República, la dictadura impuso la desigualdad de género en todos los ámbitos. La noción de un único destino biológico y religioso de maternidad fue indiscutible y, por lo tanto, la sexualidad, el trabajo y la educación de las mujeres se regulaban de acuerdo con el ideario franquista de feminidad maternal y de confinamiento en el hogar. En estos largos años de oscurantismo político y religioso, los anticonceptivos y la educación sexual estaban prohibidos y el aborto se penalizaba duramente. Aunque el derecho catalán, con régimen de separación de bienes, facilitaba a las catalanas la administración de su patrimonio, las prácticas sociales a menudo dificultaban su autonomía. Así, por ejemplo, habitualmente se exigía a la mujer casada el permiso de su marido para abrir una cuenta bancaria o para obtener el permiso de conducir.

A pesar de las regulaciones restrictivas respecto al trabajo remunerado, numerosas mujeres trabajaban en fábricas, comercios, tiendas o mercados de toda Cataluña. Numerosas trabajadoras no se retiraron al casarse y dedicaron toda su vida al trabajo remunerado, en especial en las industrias textiles, a pesar de la discriminación salarial existente. En Igualada, en 1965, entre el 80% y el 90% de la mano de obra de los talleres de género de punto era femenina (Miret Solé; Nogué Felip, 2005, p. 23). La fábrica textil de Coma i Cros, S.A. de Salt, al Gironès, ilustra la gran presencia de trabajadoras en las fábricas textiles ya que siempre tuvo una clara mayoría de trabajadoras, tal como muestra la plantilla de 1958 cuando las obreras representaban el 73,6% de la totalidad de la mano de obra de la fábrica (Nash, 2010, p. 128).

El impacto represivo del franquismo no impidió la resistencia política y social de las mujeres. Las trabajadoras protagonizaron numerosas protestas colectivas y huelgas en defensa de sus derechos laborales (Nash, 2010; Varo Moral, 2014). En la empresa lanera de Fontanal, en Terrassa, en 1962, las trabajadoras encabezaron un conflicto laboral para conseguir mejoras laborales (Varo Moral, 2007, p. 154-156). En 1965, las operarias de la fábrica Valmeline, en Tarragona, impulsaron una huelga de protesta y consiguieron la readmisión de una trabajadora despedida (Duch i Plana; Ferré Baldrich, p. 171). En Cataluña, en 1966, se produjo una cierta organización clandestina de las trabajadoras con la creación, en la órbita comunista, del Movimiento Democrático de Mujeres, que potenciaba la lucha antifranquista aunque no se dedicaba a las demandas específicas de las mujeres. En todo caso, la política vertebraba la experiencia colectiva de las mujeres durante el tardofranquismo y la Transición. A principios de la década de 1970, muchas luchaban en los movimientos clandestinos de oposición a la dictadura, en partidos políticos, sindicatos o asociaciones de vecinos al tiempo que impulsaban la resistencia popular, cultural y política. Muchas fueron encarceladas o represaliadas por su defensa de la democracia. Algunas participaron en la Asamblea de Cataluña para conseguir las libertades democráticas y el restablecimiento de las instituciones políticas establecidas en el Estatuto de 1932.

Las mujeres sentaron las bases de los movimientos sociales populares que se enfrentaron al régimen franquista y desarrollaron un papel muy activo en las protestas sociales de las asociaciones de vecinos en los barrios populares. De hecho, la acción reivindicativa vecinal fue impulsada en gran medida por mujeres que vivían las consecuencias directas de la carestía y la carencia de equipamientos en su entorno cotidiano. Ellas ocupaban las calles y se manifestaban para conseguir calles asfaltadas, semáforos, alcantarillado y una vivienda en condiciones. Se movilizaron en defensa de los derechos de sus familias y crearon numerosas vocalías de mujeres de barrios que defendían el bienestar de su comunidad y, más tarde, los derechos de las mujeres.

Feminismo, democracia y derechos

La activa participación en los movimientos vecinales antifranquistas, la militancia clandestina política contra el régimen de Franco y la creciente presencia de una nueva generación de mujeres universitarias inconformistas facilitaron el surgimiento de las primeras iniciativas en clave feminista. La primera respuesta colectiva feminista surgió contra la delegación española encabezada por Pilar Primo de Rivera, destacada dirigente del régimen, en la Conferencia del Año Internacional de la Mujer, en 1975, convocada por las Naciones Unidas con el objetivo de que los gobiernos asumieran la Declaración sobre la Eliminación de la Discriminación contra la Mujer. Bajo la

cobertura de la Asociación de Amigos de las Naciones Unidas de Barcelona nació un movimiento unitario de mujeres de Cataluña que celebró, en febrero de 1976, en el Colegio de Abogados de Barcelona, una asamblea clandestina de unas doscientas participantes. La declaración resultante denunció la falta de representatividad de la delegación franquista y presentó la primera agenda feminista colectiva catalana desde la Guerra Civil. Asimismo, reivindicó un cambio legislativo para eliminar la dependencia femenina, la transformación del sistema educativo discriminatorio, el derecho al control de natalidad, la eliminación de las discriminaciones laborales y la creación de servicios comunitarios para facilitar la liberación y la realización profesional de las mujeres (Nash, 2007, p. 90-94).

La asamblea dio pie a las Jornadas Catalanas de la Mujer, celebradas entre el 27 y el 30 de mayo de 1976, que se convirtieron en el hito fundacional del feminismo catalán de la Transición. De hecho, hacía ya unos años que muchas catalanas se reunían en grupos informales donde discutían sobre las discriminaciones que tanto el franquismo como las convenciones sociales de género les imponían. Muchas jóvenes de esta generación no estaban de acuerdo con que su destino fuera casarse, tener hijos y ser una buena esposa. Además, las obras de Maria Aurèlia Capmany (Palau Vergés, 2008) ya se habían convertido en referente para las jóvenes catalanas porque les ayudaban a identificar su discriminación y, en un estilo diferente y desde un feminismo radical, los escritos de Lidia Falcón abrieron otras alternativas (Falcón, 1981).

Las Jornadas crearon un discurso feminista y nuevas prácticas que pusieron en cuestión el sexismo predominante en la sociedad tanto por la represión franquista como por las convenciones desiguales de género. Celebradas en el paraninfo de la Universidad de Barcelona, englobaron un movimiento plural en un solo frente feminista que reclamaba la plena igualdad entre hombres y mujeres en el marco de las libertades democráticas (Comisión Catalana, 1977; Nash, 2007). Las participantes representaron un amplio espectro de posicionamientos políticos, sociales y feministas pero, a pesar de las diferencias, se consiguió establecer conclusiones consensuadas y una agenda de actuación posterior para el Movimiento de Liberación de la Mujer en Cataluña.

El encuentro feminista se inauguró con un debate sobre el trabajo que se centró en el derecho al trabajo remunerado y la abolición de las discriminaciones por razón de sexo, estado civil o maternidad. También replanteó las labores domésticas en términos de trabajo no remunerado y reivindicó la creación de servicios colectivos públicos para su realización. La lucha vecinal de las mujeres fue otro punto de debate con la denuncia de las deficientes condiciones de vida en los barrios periféricos. De hecho, participaron en las Jornadas representantes de diecinueve vocalías de mujeres de las asociaciones de vecinos

que posteriormente incorporaron talleres de educación sexual y de planificación familiar a sus actividades.

Otros debates se dirigieron a la denuncia de la familia patriarcal como mecanismo básico en la opresión femenina y la creación de un nuevo modelo de familia asentado en la igualdad. El reclamo de una reforma legislativa, basada en el principio de la igualdad legal de género, fue otro aspecto central de las Jornadas. Se hizo especial hincapié en la eliminación de la patria potestad exclusiva paterna, el reconocimiento de los derechos de la madre soltera y la abolición de los delitos de adulterio. En las campañas posteriores, bajo el liderazgo de la Coordinadora Feminista y otras entidades, las feministas se movilizaron para conseguir la amnistía para los delitos tipificados como exclusivamente femeninos (adulterio, aborto, etc.). La educación se consideraba como factor clave en la discriminación y las reivindicaciones se concretaron en el establecimiento de una enseñanza obligatoria, pública, laica, coeducativa, gratuita y no discriminatoria. Las intervenciones dedicadas a los medios de comunicación coincidieron en la necesidad de eliminar el trato sexista, también en la publicidad. En el ámbito de la política, se confrontaban dos posiciones, la que combinaba la militancia feminista con el activismo en los partidos políticos y la que postulaba el principio de alejamiento de los poderes políticos. Hasta el revulsivo de las Jornadas, la izquierda política y sindical no tenía una agenda feminista y al priorizar la lucha de clases, supeditaba las demandas de igualdad de las mujeres. Frente a esta situación, las feministas, incluso afiliadas a partidos políticos, como Maria Dolors Calvet y Núria Pompeia, recriminaron el trato machista y el desinterés de los partidos políticos de izquierdas respecto a los derechos de las mujeres. En el ámbito sindical, como resultado del impulso de militantes feministas, en 1978, el Primer Congreso de Comisiones Obreras de Cataluña creó la Secretaria de la Mujer, dirigida por Núria Casals hasta 1987, y después, por Aurora Gómez Cano.

La memoria histórica estuvo presente en la declaración introductoria de las Jornadas que reivindicó el Estatuto de 1932 y la legitimidad institucional y legislativa de la Generalitat de Cataluña de la Segunda República como garantía de los derechos de las mujeres. En este sentido, cabe remarcar el hecho que tuvo lugar en 1977, cuando la feminista Anna Mercadé, presidenta de la Asociación Catalana de la Mujer, encabezó una delegación que visitó a Josep Tarradellas, presidente de la Generalitat en el exilio. Entre los acuerdos establecidos en esta reunión figuraba el compromiso de restaurar los derechos de las catalanas cuando se recuperara la Generalitat (Nash, 2007, p. 187-190). El compromiso firmado por el presidente Tarradellas significó la restitución de la legislación igualitaria respecto a la mujer en materia de familia y de divorcio, y también implicaba el restablecimiento de la ley de 1936 que regu-

laba el aborto voluntario,¹ aunque se tardó años en conseguir su aplicación. Precisamente, las Jornadas abrieron el debate público sobre la sexualidad y los derechos reproductivos como puntos básicos de la cultura política democrática. Al defender la libertad sexual femenina, la planificación familiar, el derecho a los anticonceptivos y al aborto identificaron en público los derechos de las mujeres en este terreno tabú. De esta manera, consolidaron uno de los postulados básicos del nuevo feminismo de convertir lo personal en política. A partir de ese momento, en un lenguaje político, el movimiento de mujeres avanzó en la definición de los derechos reproductivos como inherentes a los derechos ciudadanos.

Las Jornadas fueron un acontecimiento extraordinario en los anales del feminismo catalán. Al incorporar los derechos de las mujeres a los debates sobre el proceso de democratización de la Transición dejaron una huella imborrable. En 1978, el gobierno de la UCD aprobó la despenalización de los anticonceptivos y después de las elecciones municipales democráticas de 1979, el Ayuntamiento de Barcelona fue creando centros de planificación familiar en los barrios. También se crearon en Tarragona y en otros municipios, y, de esta manera, las políticas públicas asumieron algunas de las iniciativas de la agenda feminista. Las campañas a favor del derecho al aborto continuaron en los años ochenta a pesar de la creciente fragmentación del movimiento feminista, y se prolongaron hasta 1985 cuando se reformó el Código Penal con el Gobierno socialista de Felipe González. Descontentos con las limitaciones de esta medida, algunos sectores del feminismo siguieron luchando por una ampliación de los supuestos para un aborto legal hasta la aprobación, en el 2010, de la Ley Orgánica 2/2010 de Salud Sexual y Reproductiva, durante el mandato de Rodríguez Zapatero.

Políticas de igualdad y acción colectiva

A partir de finales de la década de 1980, se crearon en Cataluña nuevos organismos oficiales para la promoción de la igualdad de oportunidades para las mujeres. La Comisión Interdepartamental de Promoción de la Mujer fue creada por la Generalitat en 1987, bajo el liderazgo de Joaquina Alemany, con el objetivo de fomentar la igualdad de derechos y conseguir la participación equitativa de las mujeres en la vida social, cultural, económica y política. Transformada en el

---

1 - Declaración del Honorable Presidente de la Generalitat, Josep Tarradellas y la Asociación Catalana de la Mujer. Firmado por Josep Tarradellas y Anna Mercadé. Perpiñán: 11 de febrero de 1977 (Documento mecanografiado).

Instituto Catalán de la Mujer (1989),² ha desplegado disposiciones sobre educación, trabajo, violencia machista, planeamiento urbanístico o participación de las mujeres en la toma de decisiones. Más recientemente, el Plan de políticas de mujeres (2008-2011) puso en marcha actuaciones como las nuevas políticas de los tiempos, la intervención integral contra la violencia machista o la aplicación de la perspectiva de género y la transversalidad en diferentes ámbitos de la sociedad. En este sentido, cabe destacar las leyes implementadas por la Generalitat de Cataluña sobre el derecho de las mujeres a erradicar la violencia machista (Ley 5/2008), sobre la igualdad efectiva de mujeres y hombres (Ley 17/2015), y sobre la garantía de los derechos de lesbianas, gays, bisexuales, transgéneros e intersexuales, y para erradicar la homofobia, la bifobia y la transfobia (Ley 11/2014).

Otras instituciones como los ayuntamientos, las diputaciones, las universidades y los sindicatos han desarrollado políticas de género en materia de igualdad de oportunidades en el mundo laboral, el comercio urbano, la emprendeduría femenina, la salud y la educación. En el siglo XXI, se han introducido nuevas políticas locales. En este sentido, el Programa de Actuación Municipal (2012–2015) del Ayuntamiento de Barcelona se formuló a partir de propuestas resultantes del II Congreso de las Mujeres de Barcelona (2009). Presentó como ejes principales el abordaje integral de la violencia machista, la lucha contra la explotación sexual y el tráfico de personas, el fomento de la responsabilidad como premisa para una igualdad de oportunidades efectiva y real, y la participación, el empoderamiento y la presencia de las mujeres en todos los ámbitos. De hecho, los organismos oficiales así como los sindicatos y las universidades han implementado diversos programas para eliminar la discriminación y conseguir los derechos de las mujeres y los principios de la igualdad de género.

El largo recorrido del empoderamiento de las mujeres ha transitado por caminos diversos en la tarea de eliminar las barreras que las discriminan. Desde finales del siglo pasado, los movimientos sociales han desarrollado nuevos formatos organizativos tanto presenciales como en las redes sociales. Caracterizado por la pluralidad y el despliegue de recursos diferenciados, su activismo ha abrazado estrategias de transformación de las relaciones de género y de defensa de los derechos de las mujeres y ha incorporado otros ámbitos a partir de la interseccionalidad con diferentes problemas sociales, económicos, ecológicos, migratorios o de conflictos bélicos. En 1985, se celebraron las jornadas 10 años de Lucha del Movimiento Feminista y, en 1988, se fundó Ca

---

2 - En el 2005 pasa a denominarse Instituto Catalán de las Mujeres.

la Dona, un espacio de encuentro del movimiento feminista. Otros grupos de mujeres se han dedicado a la mejora de sus derechos a partir de su profesión o lugar de trabajo, como es el caso de periodistas, abogadas, profesoras, sindicalistas o profesionales de la salud y de la asistencia social. En conjunto, han abierto un amplio abanico participativo y de agendas de actuación que han dinamizado actuaciones en marcos como la violencia machista, el ecofeminismo, la salud y la sexualidad, y la defensa de los derechos de la comunidad LGBT.

A pesar de todos estos esfuerzos y de notables avances, no se ha llegado a consolidar la consecución efectiva de la igualdad. En relación a la violencia machista, según el Observatorio de Violencia Doméstica y de Género del Consejo General del Poder Judicial, en el 2016, se presentaron 19.546 denuncias en Cataluña por violencia de género con ocho víctimas mortales. Las múltiples actuaciones de prevención y sensibilización y las políticas contra el maltrato y la violencia machista no han eliminado esta lacra. Preocupan, además, los comportamientos machistas entre los jóvenes y la pervivencia de representaciones negativas en el imaginario social que legitiman el control sobre las mujeres.

En el ámbito laboral se ha avanzado en la protección de los derechos laborales con la promoción de medidas de acción positiva como la formación profesional ocupacional, la eliminación del acoso sexual, el impulso de la incorporación laboral femenina, y la reincorporación de las mujeres desempleadas o el reciclaje laboral. En el siglo XX, la discriminación retributiva fue una de las características de la experiencia laboral de las mujeres. Lógicamente, las diferencias salariales se han reducido durante este tiempo, pero cabe destacar que en el siglo XXI sigue existiendo desigualdad salarial. Concretamente, en el 2006, las mujeres en Cataluña ganaban de media casi un 30% menos de salario bruto que los hombres. A partir de la crisis económica, se incrementó la brecha salarial de género (IDESCAT, 2007-2009) y, aunque ha disminuido en los últimos tiempos, en el 2014 era del orden del 14,7%, y las mujeres ganaban menos que los hombres por hora trabajada en todos los ramos. La brecha de género en el mercado de trabajo se mantiene a finales del 2016 debido a una menor participación de las mujeres en el mercado de trabajo, con unas tasas de actividad y ocupación que se sitúan ocho puntos por debajo de las masculinas. De todas formas, se observa que la actividad femenina ha mostrado una trayectoria creciente y ha pasado de tasas de actividad ligeramente superiores al 30% en los años 1970 a tasas superiores al 70% en el 2016. Sin embargo la tasa de paro femenino es mayor y subsiste una distribución ocupacional muy relevante (Observatorio del Trabajo y Modelo Productivo, Generalitat de Cataluña, 2017). A pesar de la gradual introducción de medidas para facilitar la conciliación de la vida familiar y el trabajo remunerado, el reparto desigual de las labores domésticas es muy notable. En el 2006, la responsabilidad de

las tareas familiares y domésticas era mayoritariamente femenina y, en Barcelona, los hombres no dedicaban a ellas más de 8 horas semanales frente a las 14,4 y 24,2 horas que dedicaban las mujeres, según la franja de edad (IDES-CAT e IERMB, 2000-2006). Se está muy lejos todavía de una aproximación a la corresponsabilización de mujeres y hombres en las tareas de cuidado y de atención en el hogar.

Entre el 2000 y el 2006, se ha producido un gran incremento del nivel de estudios de la población femenina y cabe destacar la importancia creciente de las mujeres con estudios universitarios, que sobrepasan a sus coetáneos masculinos. Además, en Cataluña los estudios de las mujeres y de género en las universidades tienen un largo recorrido desde sus inicios en 1974, con una asignatura pionera sobre historia de las mujeres. En la actualidad existe un gran abanico de estudios sobre estos temas y se lleva a cabo investigación de alto nivel. Los estudios universitarios han generado conocimientos científicos críticos innovadores en las diferentes disciplinas que han incorporado una perspectiva de género y han creado herramientas que han abierto nuevos horizontes de conocimientos más igualitarios en las diferentes carreras así como en el desarrollo y la transmisión de la investigación (Pastor, 2011). Muestra de esta capacidad fue la creación del Instituto Interuniversitario de Estudios de Mujeres y Género, en el 2000, que reúne diversos grupos de investigación de siete universidades catalanas con el objetivo de alcanzar el reconocimiento y la institucionalización de los estudios de las mujeres y de género en el ámbito universitario.

Desde hace décadas, el movimiento de las mujeres y las políticas públicas ha generado dinámicas plurales para consolidar los valores de la igualdad y el empoderamiento de las mujeres en la sociedad catalana. Es preciso continuar en este camino para responder a los nuevos retos del siglo XXI y garantizar de manera efectiva la igualdad de género y los derechos de las mujeres.

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

**Museu d'Història
de Catalunya**